

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

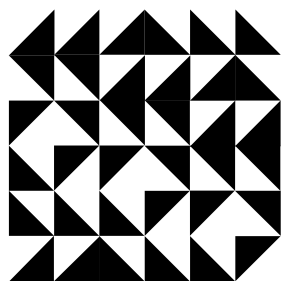
Tartalom

UDVARIASSÁG/UDVARIATLANSÁG ÉS (IN)DIREKTSÉG AZ EGYET NEM ÉRTÉS BESZÉDAKTUSÁBAN <i>Koczogh Helga Vanda</i>	1–26
ADALÉK A KÉRÉS PRAGMATIKÁJÁHOZ – EGY 16. SZÁZADI MAGÁNLEVÉL KAPCSÁN <i>Hegedűs Attila</i>	27–33
AZ ESZKÖZ–ALANY VÁLTAKOZÁS LEXIKAI PRAGMATIKAI KERETBEN <i>Bibok Károly</i>	35–49
ÁLTALÁNOSÍTÁSOK A POTENCIÁLIS MAGYAR BIRTOKSZÓVÁLTOZATOKRA VONATKOZÓAN <i>Farkas Judit – Alberti Gábor</i>	59–79
EGY HANTI NOMINALIZÁTOR FUNKCIÓI ÉS SAJÁTOSSÁGAI. A <i>táxa</i> GRAMMATIKALIZÁCIÓJÁRÓL <i>Sipos Mária</i>	81–99
A LEXIKÁLIS JELENTÉSVISZONYOK ÉLMÉNYKÖZPONTÚ TANÍTÁSA MULTIMÉDIÁLIS SZÖVEGEKKEL <i>Szerdi Ilona</i>	101–118

Szemle, ismertetés

ATTILA PÉTERI: <i>SATZMODUSMARKIERUNG IM EUROPÄISCHEN SPRACHVERGLEICH. INTERROGATIVSÄTZE IM DEUTSCHEN UND IM UNGARISCHEN MIT EINEM TYPOLOGISCHEN AUSBLICK AUF ANDERE EUROPÄISCHE SPRACHEN.</i> FRANKFURT AM MAIN: PETER LANG. 2015. <i>Dér Csilla Ilona</i>	51–58
ISTVÁN KECSKÉS: <i>INTERCULTURAL PRAGMATICS.</i> OXFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS. 2014. <i>Andor József</i>	119–127

[EMPTY]

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata
4. évfolyam (2017)

Szerkesztők

Maleczki Márta
Németh T. Enikő
Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság

Andor József
Bibok Károly
Csatár Péter
Dér Csilla
Gyuris Beáta
Ivaskó Livia
Kiefer Ferenc
Nemesi Attila László
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Enikő
Tátrai Szilárd

Technikai szerkesztő

Szécsényi Tibor

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a nyelveszet@hung.u-szeged.hu címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISSN 2064-9940

Kiadó

Szegedi Tudományegyetem
6720-Szeged, Dugonics tér 13.
Felelős kiadó: Dr. Szabó Gábor rektor

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687
Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

UDVARIASSÁG/UDVARIATLANSÁG ÉS (IN)DIREKTSÉG AZ EGYET NEM ÉRTÉS BESZÉDAKTUSÁBAN <i>Koczogh Helga Vanda</i>	1–26
ADALÉK A KÉRÉS PRAGMATIKÁJÁHOZ – EGY 16. SZÁZADI MAGÁNLEVÉL KAPCSÁN <i>Hegedűs Attila</i>	27–33
AZ ESZKÖZ–ALANY VÁLTAKOZÁS LEXIKAI PRAGMATIKAI KERETBEN <i>Bibok Károly</i>	35–49
ÁLTALÁNOSÍTÁSOK A POTENCIÁLIS MAGYAR BIRTOKSZÓVÁLTOZATOKRA VONATKOZÓAN <i>Farkas Judit – Alberti Gábor</i>	59–79
EGY HANTI NOMINALIZÁTOR FUNKCIÓI ÉS SAJÁTOSságAI. A <i>tálya</i> GRAMMATIKALIZÁCIÓJÁRÓL <i>Sipos Mária</i>	81–99
A LEXIKÁLIS JELENTÉSVISZONYOK ÉLMÉNYKÖZPONTÚ TANÍTÁSA MULTIMEDIÁLIS SZÖVEGEKKEL <i>Szerdi Ilona</i>	101–118

Szemle, ismertetés

ATTILA PÉTERI: SATZMODUSMARKIERUNG IM EUROPÄISCHEN SPRACHVERGLEICH. INTERROGATIVSÄTZE IM DEUTSCHEN UND IM UNGARISCHEN MIT EINEM TYPOLOGISCHEN AUSBLICK AUF ANDERE EUROPÄISCHE SPRACHEN. FRANKFURT AM MAIN: PETER LANG. 2015. <i>Dér Csilla Ilona</i>	51–58
ISTVÁN KECSKÉS: INTERCULTURAL PRAGMATICS. OXFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS. 2014. <i>Andor József</i>	119–127

Udvariasság/Udvariatlanság és (in)direktség az egyet nem értés beszédaktusában

Koczogh Helga Vanda
DE Angol-Amerikai Intézet

Összefoglaló

Tanulmányomban egy, a magyar egyet nem értést és a nyelvi udvariasság/udvariatlanságot vizsgáló empirikus kutatás eredményeit mutatom be. Vizsgálatom fókuszában az alábbi két kutatási kérdés állt: (1) Hogyan értelmezik a nyelvi udvariasság/udvariatlanság fogalmát a magyar nyelvhasználók, azaz miként határozható meg az „elsődleges udvariasság/udvariatlanság”? (2) Hogyan befolyásolja az egyet nem értés kifejezésének in/direktsége az adott megnyilatkozás megítélését az udvariasság szempontjából?

Kutatásomat három kérdőív segítségével végeztem 93 magyar egyetemi hallgató megkérdezésével. Az udvariasság/udvariatlanság fogalomértelmezését egy szabad és egy kötött asszociációs feladattal végeztem, a második kutatási kérdésre pedig egy Likert-skálán mért attitűd teszttel kerestem a választ.

Az eredmények azt mutatják, hogy a kutatás adatközlői a nyelvi udvariasságot/udvariatlanságot elsősorban a tiszteletadással, a konvencionálisan udvarias nyelvi elemek és a káromkodás használatával/mellőzésével, az interakciós normák betartásával/megszegésével, illetve a megfelelő/nem megfelelő regiszter alkalmazásával azonosították. Összességében elmondható, hogy a direkt stratégiákkal kifejezett egyet nem értést a kutatás résztvevői udvariatabbnak ítélték meg, mint az indirekt egyet nem értési formákat, azonban nem jelenthető ki, hogy egységes lenne az udvariasság/udvariatlanság fokának a megítélése egy adott kategórián vagy stratégiatípuson belül.

Kulcsszavak: udvariasság; udvariatlanság; egyet nem értés; direktség; indirektség; pragmatika

1. A kutatás motivációs háttere és célkitűzései, a tanulmány felépítése

Bár a magyar szakirodalomban az udvariasság- és udvariatlanságkutatás, ezen belül is a beszédcselekvések (pl. bók, kérdés, bocsánatkérés) vizsgálata népszerű kutatási terület, az egyet nem értés jelenségére irányuló kutatások száma elenyészőnek mondható.¹ Kutatási hiány mutatkozik a nyelvi udvariasság/udvariatlanság fogalmának tisztázására való törekvésben is.² A nyelvi udvariasságot vizsgáló

¹ Érdemes itt kiemelni Bándli (2009; 2013; 2015), valamint Koczogh (2011; 2012a; 2012b; 2013; 2014a; 2014b) munkáit. Ezen munkákról bővebben l. a 2.5. szakciót

² Egy jeles kivételt képez Ogiermann–Suszczyńska (2011) tanulmánya, melyről bővebben l. a 2.2. szakciót.

tanulmányok egyik közkedvelt témája az indirektség és az udvariasság viszonya, mely kapcsolat erős kultúraspecifikusságot mutat. Jelen tanulmányomban a szakirodalomban mutatkozó hiány betöltésére teszek kísérletet, és az alábbi kutatási kérdésekre keresem a választ: (1) Hogyan értelmezik a nyelvi udvariasság/udvariátlanosság fogalmát a magyar nyelvhasználók, azaz miként határozható meg az „elsődleges udvariasság/udvariátlanosság”? (2) Hogyan befolyásolja az egyet nem értés kifejezésének in/direktsége az adott megnyilatkozás megítélését az udvariasság szempontjából?

A tanulmány felépítése a következő: a kutatás rövid elméleti háttereként elsőként az udvariasság fogalmát, valamint az udvariasság különböző megközelítéseit tárgyalom (2.1.). Ezután összefoglalom az udvariasság fogalmára fókuszáló magyar tanulmányokat (2.2.), majd az indirektség és udvariasság kapcsolatáról ejtek pár szót (2.3.). A 2.4. részben rendszerezem az egyet nem értéssel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat, és felvázolom, hogy a különböző udvariasságelméletek hogyan viszonyulnak az egyet nem értés beszédaktusához. Végül röviden ismertetem az egyet nem értést vizsgáló tanulmányokat a magyar nyelvben (2.5.). Az elméleti háttér ismertető rész után bemutatom az empirikus kutatásom menetét és az adatközlőket (3.1.), majd részletesen taglalom a kutatás eredményeit (3.2.). Tanulmányom befejezéseként összegzem az eredményeket és lehetséges magyarázatokat adok azokra (4.).

2. A kutatás elméleti háttere

2.1. Az udvariasság fogalma és különböző megközelítései

Az udvariasság fogalma egy rendkívül összetett koncepció, s mint ahogy azt Sárosi (2015a: 159) is megjegyzi, a tudományterület egyik nagy feladata egy olyan definíció megalkotása, mely „általános, univerzálisan érvényes és mégsem túláltalánosító”. Az udvariasságkutatás szakirodalma kétféle udvariasságot különböztet meg: (1) az ún. „elsődleges udvariasságot”, azaz a laikus, hétköznapi emberek udvariasságfelfogását és (2) az ún. „másodlagos udvariasságot”, amely a teoretizált fogalomértelmezés, lényegében az elsődleges udvariasság tudományos megközelítése (Eelen 2001). Az elsődleges udvariasságon belül beszélhetünk udvariasságról mint koncepcióról vagy udvariasságról mint nyelvi cselekedetről (hétköznapi gyakorlatról). Empirikus kutatásom az elsődleges udvariasságra mit koncepcióra fókuszál, hiszen mint ahogy azt Ogiermann–Suszczyńska (2011: 194) is kiemeli, e nélkül nem lehet udvariasságelméletet felállítani.

Az udvariasságkutatás különböző hullámai más-más szemszögből vizsgálják az udvariasságot. Az első hullám, az ún. klasszikus udvariasságelméletek (pl. Lakoff 1973; Leech 1983; Brown–Levinson 1987), elsősorban a beszédaktus-elméletekre (Austin 1962; Searle 1969) és Grice (1975) együttműködési elvére építenek. Ezek az udvariassági modellek az udvariasság célját a konfliktuskerülésben és az arculat megvédésében látják, megállapításaikat univerzális érvényűnek tekintik, és az udvariasságot/udvariátlanosságot bizonyos udvariassági formulák és/vagy stratégiák használatára vagy hiányára vezetik vissza. A klasszikus udvariasságelméletek szociálpszichológiai szemléletűek, és a beszélői szándék felől közelítik meg az udvariasság fogalmát. Ezzel szemben az udvariasságkutatás második hullámában

a szociokulturális szemszögű ún. diszkurzív udvariasságelméletek (pl. Eelen 2001; Mills 2003; Watts 2003; Locher–Watts 2005) főként a hallgatói értékelésre fókuszálnak. Ezek az elméletek az első hullám modelljeit élesen kritizálva arra hívják fel a figyelmet, hogy az udvariasság/udvariatlanság nem univerzális, hanem erősen kontextus- és kultúraspecifikus. Kiemelik, hogy az udvariasság társadalmilag jön létre és folyamatosan formálódik (Kádár–Haugh 2013), valamint a klasszikus udvariasságelméletek makroszintű kutatásaival ellentétben a mikroszintű vizsgálatokra fókuszálnak. A második hullám elméletei jelentősen árnyalják az udvariasság fogalmát is, hiszen az elsődleges és másodlagos udvariasság fogalmai mellé bekerül a helyénvaló viselkedés (Watts 2003) koncepciója is. Az utóbbi alapján a hétköznapi interakcióban akkor beszélhetünk udvariasságról vagy udvariatlanságról, ha a beszélő a helyénvaló viselkedéstől pozitív vagy negatív irányba eltér, vagy a hallgató ezt így ítéli meg. Ezzel egyidejűleg megfigyelhető a pragmatikában egy paradigmaváltás is: egyre elterjedtebb az a nézet, hogy az udvariasság/udvariatlanság nem bizonyos nyelvi vagy nem verbális elemek és alkalmazott stratégiák meglétére, illetve hiányára vezethető vissza, sokkal inkább tekinthető interperszonális attitűdnek (Culpeper 2011) vagy értékítéletnek (Kádár–Mills 2011), mely a lokális interakcióban jön létre (Haugh 2013: 52). Tehát az udvariasság/udvariatlanság viszonyfogalom és nem bizonyos nyelvi formák sajátja. Az udvariasságkutatás legújabb, harmadik (posztdiszkurzív) hulláma (pl. Culpeper 2011; Kádár–Haugh 2013; Németh–Kádár–Haugh 2016) az udvariasságot mint személyek közötti attitűdöt értelmezi, és egyaránt hangsúlyozza a résztvevők és megfigyelők (metapragmatikai) értékelését, minősítését (Sárosi 2015b). Ez a kibontakozóban lévő hullám ötvözi a makro- és mikroszintű kutatást az udvariasságkutatás második hullámának vívmányaival (Kádár 2016). Kádár–Haugh (2013: 81–105) tovább árnyalja az udvariasság/udvariatlanság értelmezési folyamatát az adott beszédhelyzetben részt vevők, metarésztvevők, laikusok és tudományos elemzők nézőpontjának figyelembe vételével, illetve az étikus, émikus, tudományos és népi értelmezések megkülönböztetésével.

2.2. Az udvariasság fogalmára fókuszáló tanulmányok a magyarban

A magyar nyelvtörténetben az udvariassággal és udvariatlansággal foglalkozó kutatások elsősorban a megszólítások (pl. Sárosi 1985), káromkodás (pl. Galgóczi 1988; 2008) és metapragmatikai megjegyzések (pl. Pusztai 2005) történeti vizsgálatára korlátozódtak. A leíró nyelvészetben a klasszikus udvariasságelméletek alkalmazása nyert nagyobb teret (pl. Szili 2004; 2007). A magyar nyelvtörténetben a pragmatikai szempontú udvariasság- és udvariatlanságkutatás (pl. Németh 2014) azonban egy viszonylag új tudományterület (Sárosi 2015b). Ezen terület egyik jeles képviselője Sárosi Zsófia, aki 2015-ben megjelent tanulmányában a Telegdy-család 16. századi levelezésében megjelenő megszólítások vizsgálatával kísérli meg megragadni a tiszteletadás, helyénvaló viselkedés, udvariasság és udvariatlanság közötti különbségeket elméleti és nyelvhasználati szinten egyaránt. Bencze (2005) tanulmányában az udvariasságot szociolingvisztikai, pragmatikai és retorikai megközelítésből vizsgálja. Érdeklődésének középpontjában elsősorban a magyar megszólítási formák használata áll a kommunizmus bukása utáni időszakban. Bencze a mellett érvel, hogy a két, egymással versengő paradigma (a hagyományos és a

modern) követői által használt és helyénvalónak vélt megszólítások kultúraközi kommunikációs zavart eredményez(het)nek. Kiemeli, hogy míg a hagyományos nézeteket képviselő csoport számára az udvariasság egy erkölcsi és társadalmi normarendszer, addig az új paradigma követői számára csak egy eszköz (Bencze 2005: 235).

Németh (2015) tanulmánya középpontjában a nyelvi udvariasság makroszintű történeti szociopragmatikai vizsgálata áll. A Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli metaudvariassági szövegeinek tanulmányozása során a szerző arra a következtetésre jut, hogy az adott korszakban a nyelvi udvariasság alapvető eleme a nyelvi helyesség (Németh 2015: 200). Németh–Kádár–Haugh (2016) nemrégiben megjelent tanulmánya is rávilágít arra, hogy miért fontos a nyelvi udvariasság/udvariatlanság vizsgálata során a nyelvhasználat metapragmatikai megközelítése. A szerzők a nyelvi udvariasságot a társadalmi gyakorlat olyan formájaként értelmezik, mely szorosan összefügg a mindenkori erkölcsi renddel, s mely az adott kontextusban nyer értelmet. A metapragmatikai tudatosság udvariasságkutatásban releváns formáinak bemutatása után a tanulmány kitér a lehetséges gyűjtési és vizsgálati módszerek tárgyalására is.

Ez első – és tudomásom szerint az egyetlen – olyan nyelvészeti kutatás, amely kifejezetten az elsődleges udvariasság és udvariatlanság fogalmát vizsgálja a magyar nyelvben, Ogiermann–Suszczyńska (2011) tanulmánya. Kutatásuk a magyarok és a lengyelek kultúraspecifikus fogalomértelmezését mutatja be longitudinális szemszögből a vasfüggöny lehullása előtti és utáni időszakból. A 9 magyar adatközlőtől nyert adatból egyértelműen kitűnik, hogy az udvariasságot főként az illetudással, a tiszteletadással, az udvarias nyelvhasználattal, a figyelmességgel és odafigyeléssel azonosítják (kontextustól függően változó arányban). A nyelvi udvariatlanság főbb elemeiként az alanyok a jómodor hiányát, a káromkodást, az ordítást és a tiszteletlenséget emelték ki. Az udvariatlan egyént a bunkó, goromba, faragatlan, paraszt stb. jelzőkkel illették, de néhányan az udvariatlan embert gögösként, ridegként, türelmetlenként és lenézőként jellemezték. Bár a tanulmány eredményeiből a kisszámú adatközlőre való tekintettel általános érvényű következtetéseket nem lehet levonni, az kirajzolódni látszik, hogy a kutatásban részt vevő magyarok értelmezése szerint az udvariasság és udvariatlanság a tisztelet, illetve az udvarias nyelvi elemek megnyilvánulásában vagy hiányában rejlik.

Látható tehát, hogy az elsődleges udvariasság/udvariatlanság fogalma a magyar szakirodalomban egy rendkívül alulkutatott téma, s jelen tanulmány részben ezt a fontos űrt igyekszik betölteni.

2.3. Az indirektség és az udvariasság viszonya

A nyelvi udvariassággal foglalkozó szakirodalom egy része kitér az indirektség és az udvariasság viszonyára is. Searle (1975) a funkció és forma közötti kapcsolat alapján különbözteti meg a direkt és indirekt beszédaktusokat. Indirekt (közvetett) beszédaktusok alatt az olyan megnyilatkozásokat érti, melyek esetében az elsődleges illokúciós jelentés nem azonos a szó szerinti jelentéssel (pl. az *Ide tudnád adni a sót?* megnyilatkozás nem a hallgató képességére irányul, hanem kérésként értelmezendő). Leech (1983) udvariassági elve és azok maximái szerint a beszélők azért használnak indirekt beszédaktusokat, mert a hallgató érdekeit tartják szem

előtt. Az indirekt megnyilatkozások ugyanis a hallgató számára választási lehetőséget adnak. Az indirekt beszédaktusok jelentésének dekódolásához a hallgatónak kognitív erőfeszítést kell tennie. A többlépcsős dekódolási folyamat során a hallgatónak el kell vetnie az adott kontextusban a szó szerinti jelentést, majd értelmeznie kell az indirekt jelentést (Grice 1975; Searle 1975). Minél indirektebb a megnyilatkozás, annál hosszabb lesz a következtetési folyamat. Ez a dekódolási folyamat a konvencionálisan indirekt formák esetében azonban lerövidül, hiszen ilyenkor a hallgatónak nem kell a következtetési folyamat minden lépcsőfokát végigjárnia a szándékolt jelentés megértéséhez (Bándli 2015).

Az indirektség és az udvariasság egymással szorosan összefüggő fogalom. A korai udvariasságelméletek (pl. Leech 1983; Brown–Levinson 1987) pozitív korrelációt feltételeznek az indirektség és az udvariasság között, azaz minél indirektebb (mind nyelvtanilag, mind szemantikailag) a beszédaktus, annál udvariasabb. Brown–Levinson (1987) a beszédaktus direktsége alapján az arcfenyegető aktusokat a mikrofonba és a mikrofon mellé csoportokba sorolja, és az indirektséget távolító udvariassági stratégiaként kategorizálja. Blum-Kulka CCSARP kutatásai direktségi és udvariassági skálákon rangsorolja a vizsgált beszédaktus-stratégiákat, és rámutat, hogy bár az indirektség és az udvariasság között szoros kapcsolat van, mégsem vonható közöttük egyenlőségjel, hiszen az indirekt kifejezőmód értékelése kultúrafüggő (Blum-Kulka 1987; Blum-Kulka–House–Kasper 1989).

Az udvariasságkutatás későbbi hullámai (pl. Culpeper 2011) felhívják a figyelmet a kulturális normák és a kontextus szerepére. Míg az angol nyelvben például a konvencionálisan indirekt formák számítanak a legudvariasabbnak, a lengyelek és az oroszok a nagymértékű indirektséget időpocsékolásnak tartják, és a direktséget részesítik előnyben (Ogiermann 2009). A kontextus jelentőségére mutat rá Shum-Lee (2013) tanulmánya, mely szerint a kínai online fórumokon a nyílt, mitigálás nélküli egyet nem értés a leggyakoribb véleménynyilvánítási forma annak ellenére, hogy a kínai kultúrában az indirektség preferált. Az online fórumokon kívül az egyet nem értés szerves részét képezi a parlamenti közvetítéseknek, bírósági tárgyalásoknak, politikai vitaműsoroknak is. Ezekben az interakciókban a nyílt ellentmondás teljesen elfogadott, hiszen a véleménynyilvánítás kulcsfontosságú.

2.4. Az egyet nem értés és az udvariasságelméletek

Az egyet nem értés vizsgálata a nemzetközi szakirodalomban rendkívül nagy népszerűsége tett szert. A kutatások számos megközelítésből és elméleti keretben vizsgálták a jelenséget, melyek közül a leggyakoribbak a beszédaktus-elmélet (pl. Sornig 1977; Masoumeh et al. 2013), udvariasságelmélet (pl. Holtgraves 1997; Edstrom 2004), konverzációelemzés (pl. Kotthoff 1993; Ogden 2006; Rohmah 2012), diskurzuselemzés (pl. Kakavá 1995; Georgakopoulou 2001), relevanciaelmélet (pl. Locher 2004; Graham 2007), szociálpszichológiai pragmatika (pl. Muntigl–Turnbull 1998) és interakciós szociolingvisztika (pl. Honda 2002; Kakavá 2002). A vizsgált kontextus terén is sokszínűség fedezhető fel az egyet nem értésre irányuló kutatásban. A különböző színterek között szerepelnek a családi beszélgetések (pl. Muntigl–Turnbull 1998; Kakavá 2002), a munkahelyi interakciók (pl. Holmes–Stubbe 2003; Angouri 2012), a rádiós műsorok (pl. Kuo 1994; Bilmes 1999), a televíziós műsorok (pl. Culpeper 2005; 2011; Emmertsen 2007), a katonai

kiképzésben zajló interakciók (pl. Culpeper 1996), a bírósági tárgyalások (pl. Lakoff 1989; Garcia 1991), a parlamenti beszédek (pl. Harris 2001), a tantermi interakciók (pl. Rees-Miller 2000; Rohmah 2012; Netz-Lefstein 2016), a szépirodalmi művek (pl. Culpeper 1998), a terápiás beszélgetések (pl. Lakoff 1989), valamint a számítógépes kommunikáció különböző formái (pl. Graham 2007; Angouri-Tseliga 2010; Bolander 2012) is. Ugyanez a sokszínűség jellemző a vizsgált nyelvekre is. Az angol nyelven kívül az egyet nem értést vizsgálták már például a görög (pl. Georgakopoulou 2001; Kakavá 2002), spanyol (pl. Edstrom 2004; López 2016), japán (pl. Honda 2002; Saft 2004), héber (pl. Blum-Kulka-Blondheim-Hacohen 2002), perzsa (pl. Masoumeh et al. 2013; Heidari-Eslami-Rasekh-Simin 2014) és mandarin (pl. Zhu 2014) nyelvekben is.

A verbális konfliktusokat vizsgáló nemzetközi szakirodalom jellemzően az udvariassági elméletek első és második hullámának kereteiben tárgyalja az egyet nem értés beszédaktusát. A korai udvariasságelméletek (Lakoff 1973; Grice 1975; Leech 1983; Brown-Levinson 1987) az egyet nem értést negatívan, arcfenyegető tevékenységként értékelik, hiszen az veszélyezteti a beszélő és a hallgató közötti harmóniát, és fenyegetést jelent a hallgató közelítő arcára nézve. Az ellentmondás a beszédpartner távolító arcát is fenyegeti, mivel a beszélő egy olyan álláspontot nyilvánít ki, amely eltér a hallgató véleményétől, így veszélyeztetve annak mások befolyásától való függetlenségét, szabadságát. Ezért a korai udvariasságelméletek egyik alappillére az egyetértésre, konszenzusra való törekvés. Leech (1983) az udvariasság alapelve hat maximájának követésében látja biztosítottnak a beszélő és a hallgató közötti harmónia fenntartását. Az egyetértés maximája az egyet nem értés kifejezésének minimalizálására szólítja fel a beszélőt. Brown-Levinson (1987) az egyet nem értést erősen arcfenyegető beszédaktusnak tekinti, s rendszerükben az egyet nem értés kerülése és az egyetértésre való törekvés a közelítő udvariasság stratégiái. Az arcfenyegetés enyhítésének eszközeként a biztonságos témák keresését, a részleges/jelképes egyetértést és a kegyes hazugságot javasolják. A biztonságos, semleges témák (pl. időjárás) tárgyalása során nagyobb az egyetértés esélye a beszélő és a hallgató között (Brown-Levinson 1987: 112–117). Azonban ha kizárólag ilyen témákról beszélgetünk, az megnehezíti a közeli, harmonikus kapcsolatok kialakítását és fenntartását. és a nagyobb társadalmi távolság jeleként is értelmezhető. Hasonlóképpen az egyet nem értés elkerülésének módja lehet a jelképes/részleges egyetértés (pl. *Igen, de...*) és a kegyes hazugságok alkalmazása, azonban ezek az őszinteség hiányának jeleként is tekinthetők, így szintén veszélyt jelenthetnek a felek közötti harmóniára. Bizonyos szituációkban az őszinteség prioritást élvez a beszédpartner arcának megóvásával szemben. Bár a korai udvariasságelméletek az egyet nem értést elsősorban arcfenyegető tevékenységnek tekintik, az egyet nem értés arcvédő cselekedetként is értelmezhető, hiszen az a beszélő saját nézőpontjának megvédésére irányuló eszköz is lehet. Fontos itt kiemelni azt is, hogy az egyet nem értést kifejező megnyilvánulás egyidejűleg veszélyeztetheti a beszélő mindkét arcát. Például ha a férj a feleség *Ez a ruha kövérít, ugye?* kérdésére *Nem Édesem. Nagyon csinos vagy benne.* kijelentéssel válaszol, miközben úgy gondolja, hogy valóban előnytelen a ruha, akkor ez a megnyilatkozás a férj közelítő és a távolító arcát is fenyegeti, hiszen kötelességének érzi³ ellentmondani

³ egy veszekedés elkerülése vagy a feleség megsértésének elkerülése érdekében

saját arcának megmentése és felesége arcának megóvása érdekében. Kotthoff (1993: 209) is megjegyzi, hogy a kegyes hazugság alkalmazása során a beszélő nem képes megvédeni saját arcát, így az egyetértés arcfenyegető tevékenységként értelmezhető.

A posztmodern udvariasságelméletek (Watts 1992; 2003; Locher 2004; Locher–Watts 2005) cáfolják, hogy bármely beszédaktus inherensen arcfenyegető vagy udvariatlan. Ezek a diskurzusalapú szemléletek felhívják a figyelmet a kontextus és a kultúra jelentőségére az egyet nem értés értelmezése és értékelése folyamán. Bizonyos kultúrákban az egyet nem értés preferált⁴ beszédtevékenység, mely a társas kapcsolatokat erősíti és a szolidaritás egy formája. A nyílt és akár hosszan tartó egyet nem értés és a vita pozitív megítéléséről számol be több a zsidó (Tannen 1981; Schiffrin 1984), az izraeli (Blum-Kulka–Blondheim–Hacohen 2002), a görög (Tannen–Kakavá 1992; Georgakopoulou 2001; Kakavá 2002; López 2016) és a venezuelai spanyol (García 1989; Cordella 1996; Edstrom 2004) közösségben készült tanulmány is. Kakavá (2002) kiemeli, hogy a görögöknél az egyet nem értés kifejezése egyáltalán nem jelent fenyegetést a beszélők viszonyára, hiszen ebben a kultúrában a vitakészség nagyra értékelt kvalitás, és az egyet nem értés interakcionális rituálénak tekinthető. A fent említett kultúrákban az egyet nem értéshez gyakran társul gyors beszédtempó, nagy hangerő és rendszeres félbeszakítások is. Az ázsiai kultúrákban (pl. kínai, japán, koreai) ezzel szemben az egyet nem értést többnyire nem preferált beszédaktusként értékelik (I. Mori 1999; Cheng–Warren 2003; Liu 2004; Saft 2004). Természetesen ezekben a kultúrákban is kifejezésre juttatják egyet nem értésüket az emberek, azonban ezt többnyire indirekten teszik. Az ázsiai kultúrák a harmóniára nagy hangsúlyt fektetnek, így megpróbálják a konfliktusokat elkerülni és a vitákat gyorsan lezárni.

A kultúrán kívül a kontextus is jelentős szerepet játszik az egyet nem értés megítélésében. Shen (2006: 57–72) például arról számol be, hogy az üzleti életben, ha az üzleti érdek úgy kívánja, akkor a kínaiak is nyíltan fejezik ki egyet nem értésüket, még a tőlük magasabb társadalmi státuszú beszédpartnerrel szemben is. Az előző részben már utaltam arra, hogy bizonyos szituációkban (pl. politikai vitaműsorok, parlamenti közvetítések, bírósági tárgyalások) az egyet nem értés kifejezése központi szerepet kap, és egyáltalán nem negatív a megítélése. Az oktatásban például a kritikai gondolkodás a tehetséges diák egyik fő ismérve, s az egyet nem értés a kreatív és kritikai gondolkodás természetes velejárója, hiszen a folyamat során az eddigi ismereteinket átgondolva (esetleg megkérdőjelezve) jutunk el az új vagy módosult koncepciókhoz. Így az oktatásban és az akadémiai életben az egyet nem értés (akár nyílt) kifejezéséhez általában nem társulnak negatív attitűdök (Netz 2014; Tannen 2002). A kritikus gondolkodáshoz hasonlóan, az egyet nem értés a problémamegoldó folyamat fontos részét képezi. Angouri (2012: 1) problémamegoldó tárgyalások beszélgetéseit vizsgálva megállapítja, hogy az ellenvélemény kifejezésre juttatása a problémamegoldás egyik jellemző eleme, hiszen a folyamat során különféle vélemények és megoldási javaslatok merülnek fel, melyekről az interakcióban részt vevő felek tárgyalnak s véleményezik azokat. Az eltérő vélemények és az egyet nem értés „inkább normának, mint kivételnek tekinthetők”

⁴ Itt a pszichológiai értelemben vett preferenciáról, és nem a konverzáció-elemzésben használt jelentésről van szó.

ezekben az interakciókban (Angouri 2012: 9). Az egyet nem értés szintén fontos eleme az ún. „szórakoztató udvariatságnak” is, melyre több tévéműsor (p. vetélkedő, beszélgetős műsor) is épül (Culpeper 2011). Ilyenkor az udvariatság a másik fél (pl. játékos vagy vendég) rovására történik a harmadik fél, azaz a közönség szórakoztatásának céljából. Ezek közé a „kizsákmányoló” TV műsorok (Culpeper 2005; 2011) közé sorolható a vetélkedők közül például *A leggyengébb láncszem* és a *Maradj talpon!*, a beszélgetős műsorok közül pedig a *The Jerry Springer Show* és a *The Steve Wilkos Show*. Az előbbieken a versenyzők megszégyenítése a nyílt kritika, a sértő költői kérdések, a szarkazmus és hasonló eszközök használatával történik (Culpeper 2005; 2011). Az utóbbiakban családok beszélnek meg problémáikat a közönség előtt, mely szinte mindig konfliktushoz és heves vitákhoz vezet. Hasonlóan sok egyet nem értést tartalmaz az *Egyenes beszéd* című politikai vita-műsor, melyben a műsorvezető gyakran nyílt kritikát és egyet nem értést fogalmaz meg az elhangzottakkal kapcsolatban. A műsorban fellelhető kommunikációs eszközök (pl. direkt kérdések, egyet nem értés, ironia alkalmazása) a valós információk felfedezésére irányuló eszközök (Lakoff 1989). Egyértelmű tehát, hogy az egyet nem értés megítélésében rendkívüli szerepet játszik a kontextus is.

2.5. Az egyet nem értést vizsgáló tanulmányok a magyar nyelvben

Az előző szakaszból kitűnik, hogy az egyet nem értés beszédaktusával igen terjedelmes nemzetközi szakirodalom foglalkozik. Ezzel szemben a téma a hazai szakirodalomban lényegesen kevesebb figyelmet kapott, s így a pragmatika kevésbé feltárt területeihez sorolható.

Bándli (Bándli 2009; 2013) empirikus kutatásában az egyet nem értés megvalósulási módjait vizsgálja a magyar nyelvben a társadalmi távolság és az egyet nem értés súlyának függvényében. Ez az első olyan munka, mely az egyet nem értés kifejezésére használt stratégiákat kísérli meg azonosítani a magyar nyelvben. Teszi mindezt a beszédaktusokkal foglalkozó szakirodalom gyakorlatához híven a különböző stratégiatípusok szemantikai alapon való elkülönítésével, melyeket illokúciós erejük intenzitásának figyelembevételével direktségi skálába is rendez. Azonban némely stratégia jelentése magyarázat nélkül marad (pl. magyarázat/okok felsorolása, alternatíva felvetése), s a stratégiatípusokra adott példák sem feltétlenül adnak megfelelő támpontot az egyes stratégiák közötti különbségek mibenlétéhez, hiszen a példák egy-egy megnyilatkozásból állnak kontextus nélkül. Az egyet nem értés kifejezésének vizsgálatakor a szupraszegmentális jellegzetességek tárgyalására nem tér ki a szerző, így nem derül ki, hogy a példák milyen prozódiai jegyekkel bírnak. A kutatás egyik vívmánya, hogy a stratégiatípusokon kívül az egyet nem értés néhány késleltetési módját és a fokozás három fő típusát (bíráló kifejezések, nyomatékosító kifejezések, ismétlés) is azonosítja. A kutatás módszertanának bemutatásakor a szerző azt állítja, hogy a „vizsgált társalgások spontán módon szerveződtek, és természetes körülmények között, előszóban zajlottak”, majd megjegyzi, hogy „bizonyos szempontból azonban manipulált[a] a beszélgetéseket, ugyanis a párbeszéd során munkatársai[val] minden esetben egy-egy előre megbeszélte és pontosan meghatározott megnyilatkozással idézt[ék] elő a beszédpartner egyet nem értését” (Bándli 2015: 100). Valójában ez egy irányított beszélgetést ír le, s a szóbeli diskurzuskiegészítő teszt (DCT) módszerének felel meg, s így nem tekinthető természetes adatgyűjtési módszernek.

Az egyet nem értést vizsgáló hazai munkák körébe sorolható disszertációm (Koczogh 2012b), melynek fő célja a mindennapi interakciókban megjelenő verbális egyet nem értés szociopragmatikai vizsgálata a Debreceni Egyetem hallgatóinak körében. A disszertáció arra keresi a választ, hogy milyen hatást gyakorol a társadalmi nem és a szociális távolság az egyet nem értés verbális kifejezésére és az egyet nem értési stratégiák alkalmazására. Munkámban számos (funkcionális) egyet nem értési stratégiát, előszekvenciát és pragmatikai erő módosítót⁵ (tompítót és fokozót) azonosítok, melyek az egyet nem értés kifejezésére szolgálnak az egyetemi hallgatók körében. A többlépcsős taxonómia felállítása során (Koczogh 2014b) figyelembe veszem a tágabb kontextust és a prozódiai jegyeket is, valamint kiemelem az egyet nem értés kifejezésére használt leggyakrabban előforduló stratégiakombinációkat. Érdekes hozománya a munkának két olyan egyet nem értési stratégia (egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása, a beszélő szándékának egyértelműsítése) azonosítása, melyet azelőtt sem a magyar, sem pedig a nemzetközi szakirodalom nem tárgyalt. Rávilágítok arra, hogy a beszélő neme és a beszélők közti társadalmi távolság nagymértékben befolyásolja mind az egyet nem értés kifejezésének gyakoriságát, mind pedig annak nyelvi megvalósulási formáját.

Az egyet nem értéssel foglalkozó köztesnyelvi kutatások nagy része az angolt második nyelvként beszélőkkel foglalkozik. Ez alól képez kivételt Bándli (2015) tanulmánya, mely a magyarul tanuló lengyel egyetemi hallgatók egyet nem értési stratégiáit vizsgálja. A magyar nyelvet B2-C1 szinten beszélő lengyel hallgatók beszédkésztség-fejlesztő szemináriumain készített hangfelvételek alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy az egyet nem értés kifejezésére használt stratégiakombinációk a legtöbb esetben megegyeztek a lengyel és a magyar hallgatók esetében. Különbség mutatkozott azonban az indirekt stratégiák használatának gyakoriságában. A lengyelek kerülték az indirekt stratégiákat, és a magyaroknál jelentősen többször hangsúlyozták ellenvéleményüket a *Nem értek egyet* kifejezés alkalmazásával, mely az egyet nem értés kifejezésének legdirektebb módja. Az anyanyelvi és a nem anyanyelvi beszélők eltérő viselkedését Bándli (2015: 10) azzal magyarázza, hogy az utóbbi csoport az indirekt stratégiák kerülésével próbálta elkerülni azt, hogy a megnyilatkozásukat félreértsék, s beszédszándékuk megvalósulását biztosítottabbnak érezték az egyértelmű, világos megfogalmazással.

3. Az empirikus kutatás

3.1. A kutatás menete és az adatközlők

Empirikus kutatásomat három kérdőívvel végeztem. A kutatásban 93 magyar anyanyelvű adatközlő vett részt. A résztvevők 18 és 25 év közöttiek voltak (M=19,94 év), 23-an férfiak, 70-en nők, mindannyian a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének alapszakos hallgatói. A kutatás résztvevői nem kaptak előzetes tájékoztatást a kutatás céljáról. A kérdőívek kitöltése önkéntes és anonim módon zajlott, az adatközlők egy általuk megadott álnévvel látták el a kérdőíveket. A társas

⁵ Pragmatikai erő módosítóknak nevezem az egyet nem értés pragmatikai erejét módosító eszközöket és nyelvi/lexikai elemeket, melyek az adott megnyilatkozás homlokzathenyegető mivoltát hivatottak enyhíteni vagy erősíteni. Bővebben l. Koczogh (Koczogh 2012b; 2014a).

befolyásolás elkerülése érdekében a kérdőíveket a jelenlétemben töltötték ki az adatközlők. A három kérdőívet egymás után kapták meg és töltötték ki, így nem volt lehetőségük az előző feladat(ok)ra adott válaszukat módosítani.

Az első két kérdőív azt hivatott feltérképezni, hogy a laikus nyelvhasználók hogyan értelmezik a nyelvi udvariasság és udvariatlanság fogalmát. Az első kérdőív egy szabad asszociációs feladatot tartalmazott, melyben arra a kérdésre kellett az adatközlőknek válaszolniuk, hogy hogyan beszél az, aki udvarias, illetve aki udvariatlan. A feladat utasítása szerint minimum három jellemzőt kellett megadniuk. A szabad asszociációs feladat egyik nagy előnye, hogy spontán reakciókat mér, így azonnali képet mutat arról, hogy az adatközlők miként értékelik az udvariasságot/udvariatlanságot a hétköznapiakban.

A második kérdőív egy kötött asszociációs feladatból állt, melyben az udvarias és az udvariatlan (beszéd) 3-3 legtalálhatóbb szinonimáját kellett az adatközlőknek kiválasztaniuk 10-10 általam megadott jelzőből. A jelzők ábécésorrendben szerepeltek, és mindkét esetben disztraktorokat is tartalmaztak. A három szinonima kiválasztása mellett az adatközlőknek meg kellett adniuk az adott kontextust is (a beszélők személyét, az interakció idejét és/vagy helyét), így árnyaltabb képet kaptam arról, hogy milyen értelemben használják az adott jelzőt.

A harmadik kérdőív célja az in/direktség és udvariasság/udvariatlanság közötti kapcsolat feltérképezése volt az egyet nem értés beszédaktusában. A kérdőíven 16 párbeszédrészlet⁶ szerepelt, melyek egyet nem értést kifejező megnyilvánulásokat tartalmaztak. Az adatközlők feladata az volt, hogy ezeket a megnyilvánulásokat minősítsék udvariasság/udvariatlanság szempontjából egy tízfokozatú Likert-skálán. Mivel az udvariasság/udvariatlanság értékelésében nagy szerepet játszanak a nem verbális jegyek is (pl. hangsúly, intonáció, hangerő stb.), a párbeszédrészleteket a kutatók résztvevői kétszer meg is hallgatták. A megbízhatóság érdekében minden dialógus esetében szóban leírtam nekik a tágabb kontextust is.

Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a mai (elméleti) udvariasságkutatás szemszögéből a jelen tanulmány kutatási módszere problematikusnak tekinthető, hiszen mesterséges (elicited) adatot használ fel.⁷ A kérdőíves adatgyűjtési módszer előnyei motiválták ezt a metodológiát, hiszen ezáltal egyidejűleg nagyszámú adatközlőtől vehettem fel adatokat aránylag rövid idő alatt. Ezenkívül az önkéntes alapon való kitöltés és a névtelenség az őszinte válaszokat valószínűsíti.

3.2. Eredmények és diszkusszió

3.2.1. Az első kérdőív eredményei

A szabad asszociációs feladatra adott válaszokat az 1. táblázat⁸ fentről lefelé csökkenő gyakorisági sorrendben tartalmazza. A válaszok alapján elmondható, hogy az adatközlők egyaránt társítottak verbális (pragmatikai, lexikai, szintaktikai

⁶ A párbeszédrészletek doktori disszertációból valók (Koczogh 2012b). A dialógusok résztvevői a Debreceni Egyetem 18–23 év közötti alapszakos hallgatói voltak.

⁷ A mesterséges adatgyűjtési módszerek hátrányairól bővebben I. Kádár-Haugh (2013) és Kádár (2016).

⁸ Itt meg kell jegyezni, hogy nem minden jellemző sorolható egyértelműen csak a verbális vagy csak a nem-verbális csoportba (pl. ironikus, szarkasztikus), és a táblázatban szereplő csoportosítás még finomításra szorul.

és társalgási stílusbeli) és nem verbális (szemkontaktus, mimika, vokális jelek) jellemzőket az udvarias és az udvariatlan beszédhez. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a személyközi kommunikációnak csak egy kis részét teszik ki a verbális üzenetek, melyeket többnyire nem verbális jelek kísérnek.

UDVARIAS	UDVARIATLAN
Verbális jellemzők (pragmatikai / lexikai / szintaktikai / társalgási stílusbeli):	
<ul style="list-style-type: none"> regiszer: tisztelettudó, távolságtartó, magáz, társadalmi helyzetnek megfelelően beszél szociálisan elfogadott udvariassági formákat (pl. <i>kérem</i>, <i>köszönöm</i>) használ nem vág közbe, hagyja a másikat szóhoz jutni nem szarkasztikus vagy ironikus választékos, kifinomult, nem káromkodik kerüli a kellemetlen/kényes témákat figyelmes, figyel a másik félre, odaadó, dicsér, érdeklődő, nem túl rámenős válaszaiban többnyire kerek, egész mondatokat használ követhető; érthető; logikus; arra törekszik, hogy a másik fél megértse (magyaráz) 	<ul style="list-style-type: none"> sértő/trágár szavakat használ nem köszön, nem használja az egyéb udvariassági formákat szleng kifejezéseket használ, tegez, túl közvetlen lenéző, lekezelő, ironikus, gúnyos a másik szavába vág tabuk nélkül beszél, nem kerüli a kellemetlen/kényes témákat tiszteletlen, flegma nem figyel arra, amit mondanak neki; érdektelen; nem reagál nem követhető (véleményét nem fejti ki, nem magyaráz), csapongó stílus tolakodó, nyomul túl direkt (kijelent vagy felszólít, nem kér) válaszaiban rendre tömönmondatokat használ
Nem-verbális jellemzők (vokális jelek, szemkontaktus, mimika):	
<ul style="list-style-type: none"> kedves, lágy hangnem normál vagy lassú beszédtempó nem kiabál jól artikulál helyzetnek megfelelő arckifejezést használ, nem grimaszol másik szemébe néz 	<ul style="list-style-type: none"> túl gyors beszédtempó, hadar nem artikulál, elharapja a szavakat monoton hangnem szemkontaktus hiánya grimaszol

1. táblázat

Az udvarias/udvariatlan beszéd verbális és nem-verbális jegyei

A táblázatból látható, hogy a nyelvi udvariasságot elsősorban a tiszteletadással, a konvencionálisan udvarias nyelvi elemek használatával, az interakciós normák betartásával (pl. megszólalás jogának tiszteletben tartása, félbeszakítás kerülése stb.), valamint a szitokszavak kerülésével azonosították az adatközlők. Ezenfelül egy kisebb hányaduk úgy vélte, hogy az udvarias beszéd egyéb ismertetőjegye az irónia, a szarkazmus és a kellemetlen témák kerülése, valamint a figyelmesség és

az odafigyelés. Ezek a verbális jegyek összhangban vannak Ogiermann–Suszczyńska (2011) eredményeivel. A nem verbális jegyek közül a nyelvi udvariasságot az adatközlők leginkább a lágy hangnemmel, normál beszédtempóval és normál hangerővel jellemezték. A vokális jelek közül pedig a szemkontaktus tartását és a megfelelő, „grimaszmentes” arcminimikát emelték ki.

Az adatközlők válaszai alapján a nyelvi udvariatlanság legfőbb ismérvei a trágár szavak használata, az udvariassági formák mellőzése, a nem megfelelő regiszter alkalmazása; de a lekezelő stílust, az iróniát, a szarkazmust, valamint a beszédpartner félbeszakítását is az udvariatlan beszéd ismertetőjegyeinek tartották. A nem verbális jelzések közül pedig a túl gyors beszédtempót, a megfelelő artikuláció hiányát, és monoton hangnemet vélték az adatközlők a nyelvi udvariatlanság legmeghatározóbb sajátosságainak. Ezek közül több is egybeesik az Ogiermann–Suszczyńska (2011) által ismertetett eredményekkel. Érdemes azonban itt megjegyezni, hogy míg az ő kutatásukban az udvariatlanság egyik központi eleme volt az „ordítózás, ordibálás” (ibid. 207), a nagy hangerőt adatközlőim egyike sem sorolta az udvariatlan beszéd jellegzetességei közé. A vokális jelek közül a kérdőív kitöltői a szemkontaktus hiányát és a grimaszolást társították az udvariatlan beszédhez.

Az 1. táblázatból az is kitűnik, hogy az adatközlők lényegesen többféle verbális mint nem-verbális jeggel jellemezték a nyelvi udvariasságot/udvariatlanságot, azonban válaszaikban túlnyomó részt az utóbbit hangsúlyozták mindkét fogalom esetében. Az udvariasság jellemzésekor a kapott adatok 33%-a verbális, 67%-a nem verbális; míg az udvariatlan beszéd esetében a válaszok 31%-a verbális és 69%-a nem verbális jegyeket tartalmazott. Ez az eredmény is arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvi udvariasság/udvariatlanság nem vizsgálható csupán a nyelvi formák és stratégiák alapján.

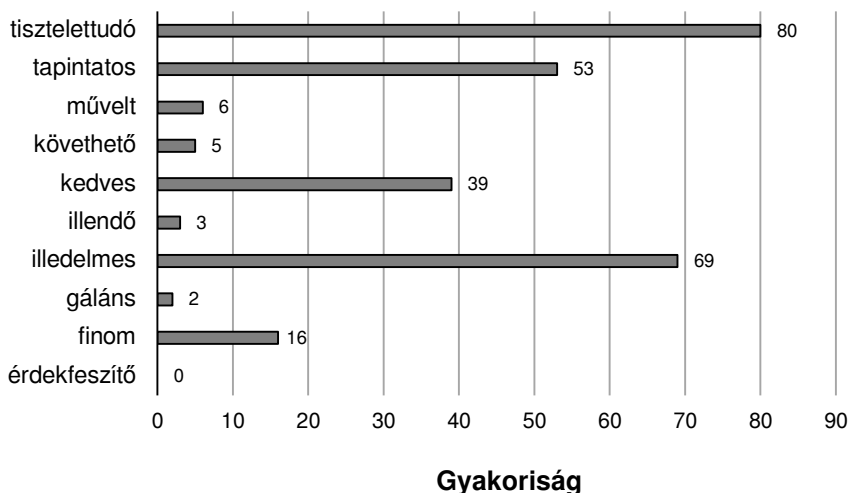
3.2.2. A második kérdőív eredményei

A kötött asszociációs feladat eredményeit az 1. és 2. ábra mutatja. Az 1. ábrából az olvasható le, hogy milyen gyakorisággal választották az adatközlők az udvariasság beszédre megadott szinonimaopciókat. A három legtöbbször választott jelző a *tisztelettudó*, *illetelmes* és a *tapintatos* volt (csökkenő gyakorisági sorrendben). Tehát az illetudás és a tisztelet – ugyanúgy mint Ogiermann–Suszczyńska (2011) kutatásában – központi szerepet játszanak a nyelvi udvariasságban. A *tapintatos* jelzőt a kontextus megadásánál azzal indokolták az adatközlők, hogy aki udvariasság, az kerüli a kényes és esetleg sértő témákat. A *kedves* jelzőt is számos adatközlő tartotta az *udvariasság* egyik legáltalánosabb szinonimájának s ugyanígy vélekedtek Ogiermann–Suszczyńska (2011) kutatási résztvevői is, akik közül többen a *kedves* jelzőt is⁹ használták az udvariasság leírásánál.

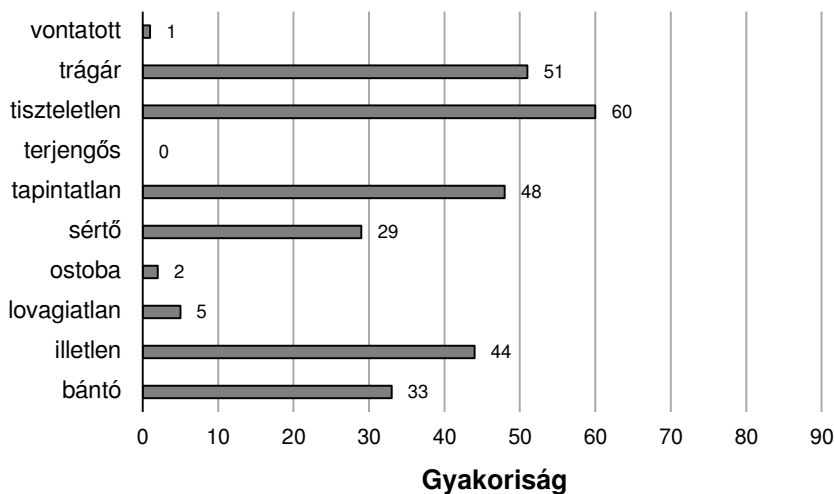
A 2. ábra az *udvariatlan* szó szinonimáira adott gyakorisági adatokat mutatja. A három leggyakrabban választott szinonimának a *tiszteletlen*, *trágár* és *tapintatlan* bizonyult, azonban nem elhanyagolható azoknak a száma sem, akik az *illetlen*, *bántó* és *sértő* jelzőket jelölték meg szinonimaként. Ezek az eredmények szintén alátámasztják Ogiermann–Suszczyńska (2011) következtetését, mely szerint a

⁹ Az egyéb jelzők között szerepelt még a megbecsülés, előzékenység, figyelmesség, odafigyelés, barátságosság, készségesség, közvetlenség (de nem túlzott) és az egyenrangúság (Ogiermann–Suszczyńska 2011: 206).

nyelvi udvariatlanságot a magyarok elsősorban a jómodor hiányával, a káromkodással és a tiszteletlenséggel asszociálják. Összességében elmondható, hogy a második kérdőív eredményei összhangban állnak az első kérdőív eredményeivel, hiszen az adatközlők mind a szabad, mind pedig a kötött asszociációs feladatban hasonlóan vélekedtek a nyelvi udvariasság/udvariatlanság mibenlétéről.

1. ábra

A 2. kérdőív eredményei: az *udvariasság* szinonimái

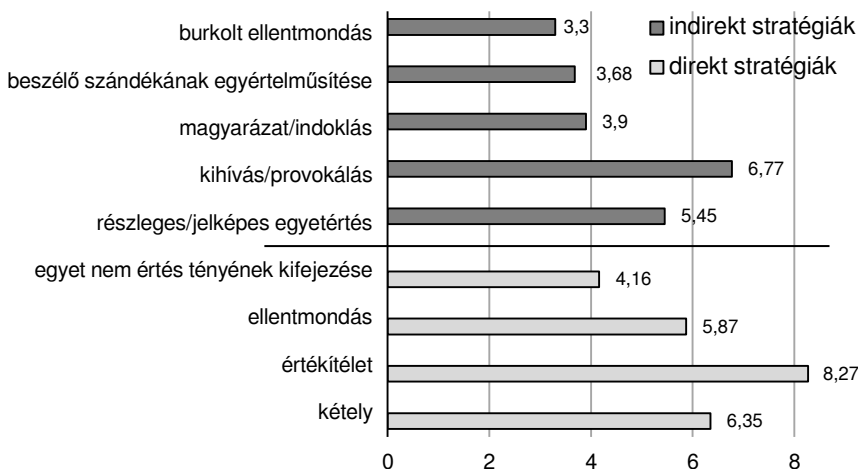
2. ábra

A 2. kérdőív eredményei: az *udvariatlanság* szinonimái

3.2.3. A harmadik kérdőív eredményei

Előjáróban itt fontos kiemelni, hogy a harmadik kérdőív adatainak kiértékelésénél sajnos 13 adatközlőt ki kellett zárni a kutatásból, mert egyáltalán nem vagy csak nagyon hiányosan töltötték ki a kérdőívet, illetve volt, akinél egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy nem vette komolyan ezt a feladatot, és csak random módon karikázta be a skála számait. Így ennél a kérdőívnel 80 adatközlő (65 nő és 15 férfi) választát vettem figyelembe.

Mint azt már fentebb említettem, az adatközlők feladata az volt, hogy párbeszéd-részletekben¹⁰ szereplő egyet nem értést kifejező megnyilvánulásokat (melyeket a kérdőívben vastag betűvel emeltem ki) minősítsenek udvariasság/udvariatlanság szempontjából egy tízfokozatú Likert-skálán (1 – udvarias, 10 – udvariatlan). A kérdőív alapjául és a válaszok kiértékelésénél egy korábbi kutatásomat (Koczogh 2012b) használtam, melyben a magyar nyelvben szereplő egyet nem értési stratégiákat azonosítottam. Ezeket a stratégiákat kommunikáció, magyar és anglisztika szakos (utóbbi nyelvészet sávós) alapképzéses hallgatók, valamint nyelvészet PhD hallgatók megkérdezésével soroltam be a direkt és indirekt kategóriákba. Bár a direktség és indirektség mértéke egy skálán mozog, jelen kutatáshoz szükség volt a két kategória felállítására. Az indirektség mértéke itt azt fejezi ki, hogy mennyi időre van szüksége a hallgatónak ahhoz, hogy az egyet nem értést „dekódolja”. A direkt egyet nem értési stratégiák csoportjába tartozik (1) az ellentmondás, (2) az egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása, (3) az értékítélet és (4) a kétely kifejezése. Az indirekt egyet nem értési stratégiák pedig a következők: (1) részleges/jelképes egyetértés, (2) burkolt ellentmondás, (3) kihívás/provokálás, (4) beszélő szándékának egyértelműsítése, (5) magyarázat/indoklás (példák/okok megnevezése és kérése).¹¹

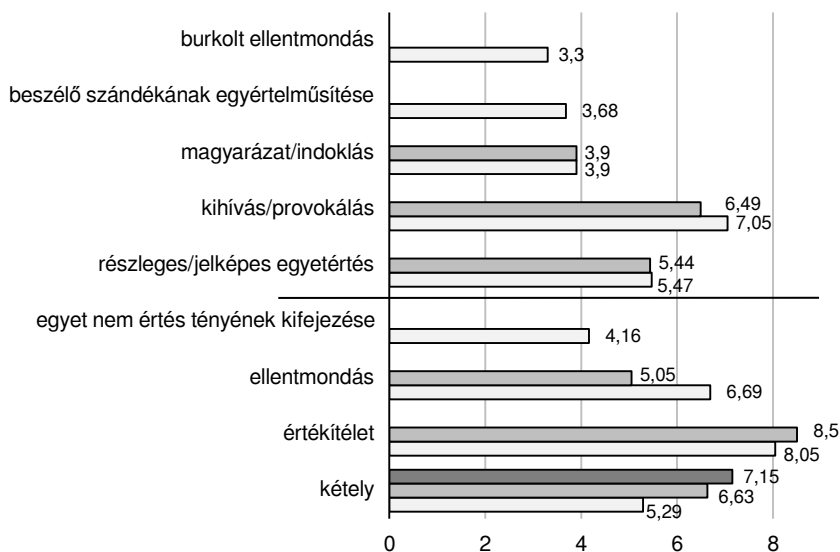

3. ábra
Az egyet nem értési stratégiákra kapott udvariassági értékítéletek

¹⁰ A párbeszéd-részleteket a Függelék 2. melléklete tartalmazza.

¹¹ A stratégiákról bővebben I. Koczogh (2012b).

A két stratégiacsoport átlagolt értékelését nézve megállapítható, hogy az indirekt stratégiákkal kifejezett egyet nem érteket udvariasabbnak ($M=4,9$) ítélték meg a kutatás résztvevői, mint a direkt egyet nem értési stratégiákat ($M=6,4$). Az értékeléseket a páros t-próba segítségével elemeztem, és a különbség statisztikailag szignifikánsnak bizonyult ($p=0,000$). Amennyiben azonban az egyes stratégiákat vizsgáljuk meg, az átlagolt értékelések már nem adnak ennyire egyértelmű képet. A 3. ábrán látható, hogy a direkt stratégiákon belül a legudvariatlanabbnak tartott stratégia az értékképlet kinyilatkozása (8,27), majd kevésbé udvariatlannak vélt a kétely kifejezése (6,35), az ellentmondás (5,87) és az egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása (4,16). Az indirekt stratégiák közül az adatközlők a legudvariatlanabbnak a kihívást (6,77) tartották, s ennél udvariasabbnak a részleges/jelképes egyetértést (5,45), a beszélő szándékának egyértelműsítését (3,68), a magyarázatot (3,9), valamint a burkolt ellentmondást (3,3). Látható tehát, hogy bár az egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása (pl. „*En ezzel nem értek egyet.*”) a legdirektebb módja az egyet nem értés kifejezésének, az ilyen stratégiát tartalmazó megnyilatkozást mégsem ítélték meg udvariatlannak a kutatás résztvevői. Ugyanakkor a sokkal indirektebbnek számító kihívás stratégiát inkább a skála udvariatlan vége felé helyezték.¹²

4. ábra
Az egyet nem értési stratégiákon belüli példák értékelése

A Spearman-féle rangkorrelációs teszt segítségével megvizsgáltam, hogy az egyes egyet nem értési stratégiák hogyan korrelálnak a két fő csoporton (direkt vagy indirekt) belül a többi stratégiával. Arra az eredményre jutottam, hogy a négy

¹² A lehetséges magyarázatokért l. a 4. szekciót.

direkt stratégián belül csak a kétely és az értékítélet között van szignifikáns összefüggés ($p=0,014$), azonban az öt indirekt stratégián belül szignifikáns a korreláció a részleges/jelképes egyetértés és a kihívás ($p=0,041$), a részleges/jelképes egyetértés és a burkolt ellentmondás ($p=0,038$), valamint a magyarázat és a beszélő szándékának egyértelműsítése ($p=0,004$) stratégiák között.

Árnyaltabb képet kapunk a különböző stratégiákkal kifejezett egyet nem értés és az udvariasság/udvariatlanság közötti viszonyról, ha megnézzük az egyes példákra adott értékítéleteket. A 4. ábra az egyet nem értési stratégiákon belüli példák értékelését szemlélteti. Látható, hogy ahol több példa is illusztrálta ugyanazt a stratégiahasználatot, az egyes példák megítélése nem mindig alakult hasonlóan. Különösen szembetűnő az eltérés a kétely (5,29-7,15) és az ellentmondás (5,05-6,69) stratégiák esetében. Ez arra enged következtetni, hogy a különböző nyelvi megformálás, illetve a nem verbális jegyek is hatással lehetnek az udvariasság/udvariatlanság mértékének a megítélésében. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy vajon a stratégián belüli azonos, hasonló vagy eltérő értékítélet csupán a véletlen műve-e, a Pearson-féle tesztet használtam (ahol minimum 2 példa volt ugyanarra a stratégiahasználatra). A teszt eredménye megerősítette, hogy a három ilyen direkt stratégia (kétely, értékítélet, ellentmondás) közül a kétely ($p=0,014$) és az értékítélet ($p=0,001$) esetében, a három lehetséges indirekt stratégia (részleges/jelképes egyetértés, kihívás/provokálás, magyarázat/indoklás) közül pedig a magyarázat/indoklás stratégiák ($p=0,000$) esetében szignifikáns a korreláció az adott stratégia és az azon belüli példák értékítéletei között. Tehát nem mondható el, hogy minden stratégiatípuson belül egységes az udvariasság/udvariatlanság megítélése.

Dialógus száma	Alkalmazott stratégia	Szórás terjedelme	Minimum érték	Maximum érték	Átlag
1	kétely	6	3	9	5,29
2	értékítélet	4	6	10	8,05
3	ellentmondás	6	4	10	6,69
4	részleges/jelképes egyetértés	7	2	9	5,47
5	kihívás	6	4	10	7,05
6	értékítélet	7	1	8	3,90
7	beszélői szándék egyértelműsítése	6	1	7	3,68
8	kétely	6	4	10	6,63
9	egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása	8	1	9	4,16
10	kihívás	7	3	10	6,49
11	kétely	6	4	10	7,15
12	magyarázat/indoklás	7	1	8	3,90
13	részleges/jelképes egyetértés	7	2	9	5,44
14	ellentmondás	7	2	9	5,05
15	értékítélet	4	6	10	8,50
16	burkolt ellentmondás	6	1	7	3,30

2. táblázat

A megnyilatkozásokra kapott értékítéletek szórási terjedelme és átlaga

Az egyes példákra kapott adatokat részletesebben szemlélteti a 2. táblázat, mely tartalmazza az adott dialógusban szereplő egyet nem értési stratégia típusát, az egyet nem értést tartalmazó megnyilatkozásra kapott értékítéletek minimum és maximum értékét, a szórás terjedelmét, valamint az értékítéletek átlagát is. Látható, hogy a legudvariasabbnak (3,3) ítélte egyet nem értést a harmadik kérdőív 16. dialógusa tartalmazta, melyet most (1) jelöl:

- (1) A férfiak és a nők főzési tudományáról:¹³
 N: „A férfiak jobban főznek, mint a nők.” ... Tudsz főzni?
 F: [Egyáltalán nem tudok főzni].
 N: [@@@]
 F: A tojásrántottában kimerül minden tudásom. Hm.
 N: De abba raksz sok mindent, igaz?
 F: **Tojást.**

Ebben a dialógusban az egyet nem értés egy burkolt ellentmondás formájában, egyetlen szóval kerül kifejezésre. Az egyetértést feltételező megnyilatkozást (*De abba raksz sok mindent, igaz?*) a *nem* helyett egy sokkal indirektebb válasz (*Tojást.*) követ, mely humoros s nevetést generál mindkét beszélő részéről.

A legudvariátlanabbnak ítélte (8,5) egyet nem értést kifejező megnyilatkozást a 15. párbeszéd-részlet tartalmazza, melyet itt (2) jelöl. Ez egyben az egyik legkevésbé megosztó példa is, hiszen az adatközlők értékelésében itt a legkisebb a szórás terjedelme. A példában szereplő egyet nem értés (*De hát ez baromság.*) udvariasági/udvariátlansági fokát a válaszadók 6-10 között értékelték, mely vélhetően a *baromság* szitokszó használatának (is) köszönhető.

- (2) A tandíj és a tanulmányi teljesítmény összefüggéséről:
 N: Ha egy ponthatár van és azzal bejut mindenki utána felölem eldönthetik, hogy most a 3.5-től fizetnek ennyit, a négyestől ennyit, oszt a 4.5- sők meg ingyen járnak. Akkor teljesen korrekt. Csak akkor ne legyen az, hogy az egyik kevesebb ponttal a másik meg többel jut be. [Hanem] EGY ponthatár legyen.
 F: [cs-cs-cs-cs]
 N: Akkor szerintem teljesen korrekt ez és helyén való.
 F: **De hát ez baromság.**

A másik legegységesebb értékelést kapó egyet nem értés a kérdőíven a 2. dialógus utolsó, egyszavas megnyilatkozása (*Hülyeség.*) volt. A szóban forgó párbeszédet itt a (3) jelöli. Az előző megnyilatkozáshoz hasonlóan, itt is az értékítélet stratégiát alkalmazza a beszélő az egyet nem értés kifejezésére és az udvariasság/udvariátlanság mértékét ugyanúgy 6-10 között értékelték a válaszadók.

- (3) Az abortusz illegálissá tételéről:
 F: Illegálissá kellene tenni az abortuszt.
 N: **Hülyeség!**
- (4) Az abortusz illegálissá tételéről:
 F: „Illegálissá kellene tenni az abortuszt.”
 N: **Nem értek vele egyet. Nagyon nem!**

¹³ A transzkripció jeleket a Függelék 1. melléklete tartalmazza.

A legmegosztóbb dialógusnak a 9. párbeszéd bizonyult, melyet a (4) példa szemléltet. Az egyet nem értés tényét itt nyíltan, egyértelműen kinyilatkoztatja a beszélő (*Nem értek vele egyet.*), melynek erejét még egy pragmatikaierő-módosítóval¹⁴ (*Nagyon nem!*) is erősíti. A kutatás résztvevői ezt a megnyilatkozást 1-9 között értékelték az udvarias/udvariatlan skálán, ami azt jelenti, hogy némelyek teljesen udvariasnak, míg mások rendkívül udvariatlannak érezték az egyet nem értés kifejezőmódját. Az átlagolt értékítélet (4,16) azt mutatja, hogy bár ez a legdirektebb stratégia, az adatközlők mégsem érezték azt udvariatlannak. Tehát nem jelenthető ki, hogy minden egyet nem értés kifejezésére használt stratégia esetében egyértelmű összefüggés lenne a(z) in/direktség és a hallgató által „érezkelt” udvariaság/udvariatlanság között.

4. Összegzés és lehetséges magyarázatok

Tanulmányomban egy empirikus kutatásom eredményeit mutattam be. A kutatás két fő kérdés köré szerveződött: (1) Hogyan értelmezik a nyelvi udvariasság/udvariatlanság fogalmát a magyar nyelvhasználók, azaz miként határozható meg az „elsődleges udvariasság/udvariatlanság”? (2) Hogyan befolyásolja az egyet nem értés kifejezésének in/direktsége az adott megnyilatkozás megítélését az udvariaság szempontjából?

Az első kutatási kérdéssel kapcsolatban összességében az mondható el, hogy a nyelvi udvariasságot/udvariatlanságot az adatközlőim elsősorban a tiszteletadás-sal, a konvencionálisan udvarias nyelvi elemek és a káromkodás használatával/mellőzésével, az interakciós normák betartásával/megszegésével, illetve a megfelelő/nem megfelelő regiszter alkalmazásával azonosították. Ezt tükrözi az is, hogy az *udvarias* legtalálhatóbb szinonimájának a *tisztelettudó*, *illedelmes* és *tapintatos*, míg az *udvariatlan* szinonimájának a *tiszteletlen*, *trágár* és *tapintatlan* szavakat tartották. Fontos kiemelni, hogy az adatközlők a verbális jegyek mellett a nyelvi udvariaság/udvariatlanság mibenlétét bizonyos nem verbális jelek (vokális jelek, mimika, szemkontaktus) alkalmazásában látták.

A második kutatási kérdésre nem adható egyértelmű válasz. Összességében elmondható, hogy a direkt stratégiákkal kifejezett egyet nem értést a kutatás résztvevői udvariatlanabbnak ítélték meg, mint az indirekt egyet nem értési formákat, azonban nem mutatható ki mindenütt szignifikáns korreláció az értékítéletek és a stratégiatípusok vagy az egyes példák között. Tehát nem jelenthető ki, hogy egységes lenne az udvariasság/udvariatlanság fokának a megítélése egy adott kategórián vagy stratégiatípuson belül. A kutatás egyik nem várt eredménye, hogy a legdirektebb egyet nem értési stratégiát (egyet nem értés tényének kinyilatkoztatása) nem tartották udvariatlannak az adatközlők, ugyanakkor a jóval indirektebbnek számító kihívás stratégiát inkább érezték udvariatlannak, mint udvariasnak.

A második kutatási kérdés eredményeire több lehetséges magyarázat is szolgálhat. Először is, az a tényező, hogy a dialógusrészletek témáival és/vagy a beszélők véleményével mennyire tudtak azonosulni az adatközlők, nagyban befolyásolhatta az adott megnyilatkozás értékelését az udvariasság/udvariatlanság szempontjából. Másodszor, nem vagyunk egyformák, más-más a toleranciaszintünk, így

¹⁴ A pragmatikaierő-módosítókról bővebben l. Koczogh (2014a).

egyénenként változó az is, hogy mit tartunk udvariasnak és mit nem. Haugh (2013: 56) is rámutat arra, hogy az értékítéletek nem mindig egységesek az azonos gyakorlati közösségbe tartozó egyének között, de még ugyanazon személy két különböző időben hozott értékítélete között sem. Az egyéni különbségeket mutatja az is, hogy míg a legtöbb adatközlő az udvariassági skálán 1–9/10 között értékelt, akadtak olyanok is, akik csak 1–5/6 közötti értékeket jelöltek meg, azaz egyik megnyilatkozást sem tartották különösebben udvariatlannak. Végül, az egyes stratégiákon belül a megnyilatkozások általában eltérő módon fejezték ki az egyet nem értést, azaz eltérő volt a nyelvi megformálásuk és/vagy a(z) in/direktség mértéke, így ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a stratégián belüli értékítéletekben különbségek voltak. Különösen igaz ez a kétely (*Ó: igen. vs. M: ? vs. Á: ki van zárva*)¹⁵ és az ellentmondás (*Nem igaz! vs. Szerintem bűn.*) kategóriákra. Azt is fontos itt kiemelni, hogy az egyet nem értést kifejező stratégiák funkcionális kategóriák, így természetesen a velük kifejezett egyet nem értés nyelvi megformálása különböző lehet. Végül, de nem utolsósorban befolyásolhatta az értékítéleteket az a tény is, hogy bizonyos szituációkban a beszédpartner arculatának megvédése kevésbé fontos, mint a kommunikációs cél elérése. Azaz bizonyos helyzetekben az udvariassági tényezőket felülírja az őszinteség vagy az üzenet gyors és hatékony átadásának prioritása.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a tanulmány lektorainak az első változathoz fűzött konstruktív megjegyzéseket.

Hivatkozások

- Angouri, Jo 2012. Managing disagreement in problem solving meeting talk. *Journal of Pragmatics* 44/12:1565–1579.
- Angouri, Jo – Theodora Tseliga 2010. “You Have No Idea What You are Talking About!” From e-disagreement to e-impoliteness in two online fora. *Journal of Politeness Research* 6/1:57–82.
- Austin, John Langshaw 1962. *How to Do Things With Words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bándli Judit 2009. *Az egyet nem értés pragmatikája*. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
<https://goo.gl/e8rnwU> (2016. 08. 28.).
- Bándli Judit 2013. Az egyet nem értés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 137/1:97–110.
- Bándli Judit 2015. (Túl) Direkt stratégiák a célnyelvi kommunikációban. *THL₂: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 2015/1–2:5–14.
- Bencze, Lóránt 2005. Politeness in Hungary: Uncertainty in a changing society. In Leo Hickey – Miranda Stewart (szerk.) *Politeness in Europe*. Clevedon: Multilingual Matters. 234–246.
- Bilmes, Jack 1999. Questions, answers, and the organization of talk in the 1992 vice presidential debate: Fundamental considerations. *Research on Language and Social Interaction* 32/3:213–242.

¹⁵ Bővebb kontextus a Függelékben található.

- Blum-Kulka, Shoshana 1987. Indirectness and politeness in requests: Same or different? *Journal of Pragmatics* 11/2:131–146.
- Blum-Kulka, Shoshana – Menahem Blondheim – Gonen Hachohen 2002. Traditions of dispute: From negotiations of talmudic texts to the arena of political discourse in the media. *Journal of Pragmatics* 34/10:1569–1594.
- Blum-Kulka, Shoshana – Juliane House – Gabriele Kasper 1989. *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood: Ablex Publishing Corporation.
- Bolander, Brook 2012. Disagreements and agreements in personal/diary blogs: A closer look at responsiveness. *Journal of Pragmatics* 44/12:1607–1622.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cheng, Winnie – Martin Warren 2003. Indirectness, inexplicitness and vagueness made clearer. *Pragmatics* 13/3:381–400.
- Cordella, Marisa 1996. Confrontational style in Spanish arguments: Pragmatics and teaching outlook. *Language, Culture and Curriculum* 9/2:148–162.
- Culpeper, Jonathan 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25/3:349–367.
- Culpeper, Jonathan 1998. (Im)politeness in drama. In Jonathan Culpeper – Mick Short – Peter Verdonk (szerk.) *Exploring the Language of Drama. From Text to Context*. London: Routledge. 83–95.
- Culpeper, Jonathan 2005. Impoliteness and Entertainment in the Television Quiz Show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research* 1/1:35–72.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness. Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edstrom, Anne 2004. Expressions of disagreement by Venezuelans in conversation: Reconsidering the influence of culture. *Journal of Pragmatics* 36/8:1499–1518.
- Eelen, Gino 2001. *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome.
- Emmertsen, Sofie 2007. Interviewers' challenging questions in British debate interviews. *Journal of Pragmatics* 39/3:570–591.
- Galgóczi László 1988. Régi magyar káromkodások. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése* Vol. 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 350–357.
- Galgóczi László 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In Zimányi Árpád (szerk.) *Az agresszió kutatásáról – interdiszciplináris keretben*. Eger: Líceum Kiadó. 5–27.
- García, Carmen 1989. Disagreeing and requesting by Americans and Venezuelans. *Linguistics and Education* 1/3:299–322.
- Garcia, Angela 1991. Dispute resolution without disputing: How the interactional organization of mediation hearings minimizes argument. *American Sociological Review* 56/6:818–835.
- Georgakopoulou, Alexandra 2001. Arguing about the future: On indirect disagreements in conversations. *Journal of Pragmatics* 33/12:1881–1900.
- Graham, Sage Lambert 2007. Disagreeing to agree: Conflict, (im)politeness and identity in a computer-mediated community. *Journal of Pragmatics* 39/4:742–759.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.

- Harris, S. 2001. Being politically impolite: Extending politeness theory to adversarial political discourse. *Discourse & Society* 12/4:451–472.
- Haugh, Michael 2013. Im/politeness, social practice and the participation order. *Journal of Pragmatics* 58:52–72.
- Heidari, Afrooz – Abbas Eslami-Rasekh – Shahla Simin 2014. Politeness strategies and power relations in disagreement. *International Journal of Research Studies in Language Learning* 4/2:33–41.
- Holmes, Janet – Maria Stubbe 2003. Doing disagreement at work. *Australian Journal of Communication* 30/1:53–77.
- Holtgraves, Thomas 1997. Yes, but...: Positive politeness in conversation arguments. *Journal of Language and Social Psychology* 16/2:222–239.
- Honda, Atsuko 2002. Conflict management in Japanese public affairs talk shows. *Journal of Pragmatics* 34/5:573–608.
- Kádár, Dániel Zoltán 2016. Politeness in pragmatics. [in press]. *The Oxford Encyclopedia of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Kádár, Dániel Zoltán – Michael Haugh 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kádár, Dániel Zoltán – Sara Mills (szerk.) 2011. *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kakavá, Christina 1995. Directness and indirectness in professor-student interactions. In James E. Alatis – Carolyn A. Straehle – Brent Gallenberger – Maggie Ronkin (szerk.) *Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 229–246.
- Kakavá, Christina 2002. Opposition in Modern Greek discourse: cultural and contextual constraints. *Journal of Pragmatics* 34/10:1537–1568.
- Koczogh, Helga 2011. Gender differences in disagreement strategies in Hungarian. *California Linguistic Notes* 36/2:1–19.
- Koczogh, Helga Vanda 2012a. The role of gender in verbal disagreement: A study of disagreement strategies employed by hungarian undergraduate students. *Gender Studies* 11/1:233–244.
- Koczogh, Helga Vanda 2012b. *The Effects of Gender and Social Distance on the Expression of Verbal Disagreement Employed by Hungarian Undergraduate Students*. Doktori értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Koczogh, Helga Vanda 2013. Scrutinizing the concept of (verbal) disagreement: Terminological and definitional issues. *Argumentum* 9:211–222.
- Koczogh Helga Vanda 2014a. Pragmatikaierő-módosítók használata a társadalmi nem és szociális távolság függvényében. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.) *Nyelv – Társadalom – Kultúra: Interkulturális és multikulturális perspektívák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 196–203.
- Koczogh, Helga Vanda 2014b. The development of a taxonomy of verbal disagreements in the light of the p-model. In András Kertész– Csilla Rákosi (szerk.) *The Evidential Basis of Linguistic Argumentation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 133–178.
- Kotthoff, Helga 1993. Disagreement and concession in disputes: On the context sensitivity of preference structures. *Language in Society* 22/2:193–216.
- Kuo, Sai-hua 1994. Agreement and disagreement strategies in a radio conversation. *Research on Language and Social Interaction* 27/2:95–121.

- Lakoff, Robin 1973. The logic of politeness: or, Minding your p's and q's. In Claudia W. Corum – Thomas Cedric Smith-Stark – Ann Weiser (szerk.) *Papers from the Ninth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 345–356.
- Lakoff, Robin 1989. The limits of politeness: Therapeutic and courtroom discourse. *Multilingua* 8/2–3:101–130.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Liu, Si 2004. *Pragmatic Strategies and Power Relations in Disagreement: Chinese Culture in Higher Education*. Boca Raton: Universal-Publishers.
- Locher, Miriam A. 2004. *Power and Politeness in Action, Disagreements in Oral Communication*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter.
- Locher, Miriam A. – Richard J. Watts 2005. Politeness Theory and Relational Work. *Journal of Politeness Research* 1/1:9–33.
- López, María de la O Hernández 2016. Disagreement and degrees of assertiveness in service encounters: Purchase vs problem-solving interactions. *International Journal of Society, Culture & Language* 4/2:87–104.
- Masoumeh, Mehregan – Eslamirasekh Abbass – Dabaghi Azizollah – Jafari Seresht Davood 2013. Disagreement expressions in the discourse of young Persian speakers. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 70:598–604.
- Mills, Sara 2003. *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mori, Junko 1999. *Negotiating Agreement and Disagreement in Japanese. Connective Expressions and Turn Construction*. (Studies in Discourse and Grammar 8). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998. Conversational structure and facework in arguing. *Journal of Pragmatics* 29/3:225–256.
- Németh Luca Anna 2014. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina (szerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 13–28.
- Németh Luca Anna 2015. A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban. *Magyar Nyelv* 111/2:189–203.
- Németh Luca Anna – Kádár Zoltán Dániel – Haugh Michael 2016. Nyelvi udvariasság/udvariatlanság és metapragmatika. *Filológia.hu* 6/7/1–4:4–27.
- Netz, Hadar 2014. Gifted conversations. Discursive patterns in gifted classes. *Gifted Child Quarterly* 58/2:149–163.
- Netz, Hadar – Adam Lefstein 2016. A cross-cultural analysis of disagreements in classroom discourse: Comparative case studies from England, the United States, and Israel. *Intercultural Pragmatics* 13/2:211–255.
- Ogden, Richard 2006. Phonetics and social action in agreements and disagreements. *Journal of Pragmatics* 38/10:1752–1775.
- Ogiermann, Eva 2009. Politeness and in-directness across cultures: A comparison of English, German, Polish and Russian requests. *Journal of Politeness Research* 5/2:189–216.
- Ogiermann, Eva – Małgorzata Suszczyńska 2011. On im/politeness behind the Iron Curtain. In Francesca Bargiela-Chiappini – Dániel Zoltán Kádár (szerk.) *Politeness across cultures*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 194–215.

- Pusztai Ferenc 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101/3:332–334.
- Rees-Miller, Janie 2000. Power, severity, and context in disagreement. *Journal of Pragmatics* 32/8:1087–1111.
- Rohmah, Zuliati 2012. Promoting harmony during disagreements: A portrait of adult discussions in the Indonesian context. *Theory and Practice in Language Studies* 2/3:440–449.
- Saft, Scott 2004. Conflict as interactional accomplishment in Japanese: Arguments in university faculty meetings. *Language in Society* 33/4:549–584.
- Sárosi Zsófia 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81/3:334–342.
- Sárosi Zsófia 2015a. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 157–169.
- Sárosi Zsófia 2015b. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111/2:129–146.
- Schiffrin, Deborah 1984. Jewish argument as sociability. *Language in Society* 13/3:311–335.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1975. Indirect speech acts. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics, Volume 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 59–82.
- Shen, Lei 2006. *A Discourse Analysis of Chinese Disagreement Management Strategies in Business Negotiation Settings*. Doktori értekezés. Tuscon: The University of Arizona.
- Shum, Winnie – Cynthia Lee 2013. (Im)politeness and disagreement in two Hong Kong Internet discussion forums. *Journal of Pragmatics* 50/1:52–83.
- Sornig, Karl 1977. Disagreement and contradiction as communicative acts. *Journal of Pragmatics* 1/4:347–373.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1:1–17.
- Tannen, Deborah 1981. New York Jewish conversational style. *International Journal of the Sociology of Language* 30:133–150.
- Tannen, Deborah – Christina Kakavá 1992. Power and solidarity in modern Greek conversation: Disagreeing to agree. *Journal of Modern Greek Studies* 10/1:11–34.
- Watts, Richard J. 1992. Linguistic politeness and politic verbal behaviour: Reconsidering claims for universality. In Richard J. Watts – Sachiko Ide – Konrad Ehlich (szerk.) *Politeness in Language: Studies in Its History, Theory, and Practice*. Berlin: Mouton de Gruyter. 43–69.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness*. New York: Cambridge University Press.
- Zhu, Weihua 2014. Managing relationships in everyday practice: The case of strong disagreement in Mandarin. *Journal of Pragmatics* 64:85–101.

Függelék

1. melléklet: Transzkripció jelek

- : : magánhangzó vagy mással hangzó feltűnő nyújtása
 ... : rövid szünet (max. 3 mp)
 : hosszú szünet (min. 3 mp)
 @@@ : nevetés
 SZÖVEG : feltűnő hangsúly
 “szöveg” : feladatlapról felolvasott szöveg
 [szöveg] : szimultán beszéd
 (szöveg) : a transzkribens megjegyzése a beszédmóddal kapcsolatban (pl. nevetve, ironikusan stb.)
 {szöveg} : a transzkribens egyéb, megértést elősegítő megjegyzése
szöveg : elemezni kívánt egyet nem értést kifejező megnyilatkozás

2. melléklet: A 3. kérdőív dialógusrészei

- F: Hát ja, de a Haramia nem tudta azt, hogy először a Révész lenyúlta a másik fele pénzt. *(nevetve)*
 N: @@@ Hát jó, de a Révésznek akkor se kellett volna
 F: De lehet, hogy a Révész és a Haramiák haverok voltak.
 N: **Ó: igen.**
- N: @@@ Illegálissá kellene tenni az abortuszt.
 F: **Hülyeség!**
- N: Hát vannak tapló nők, de hát most akkor is @@@
 F: Jó, akkor hagyjuk!
 N: ... Akkor is a nők sokkal intelligensebbek!
 F: **Nem igaz! @@@**
- F: Akkor is a nők sokkal intelligensebbek!
 N: Nem igaz! @@@
 F: De igen! ... Vagy tényleg akkor max. egyen, de hát most
 N: Jól van!
 F: hogyha azt nézzük, hogy a női agy hogy működik, akkor sokkal normálisabban, meg jobban működik, mint a férfi agy. *(nevetve)*
 N: Jól van, kiegyezhetünk az egyenbe.
 F: **Esetleg.**
- F: „A nők biztonságosabban vezetnek, mint a férfiak.” Az igen!
 N: Miért szerinted nem igaz?
 F: Nem igaz! ... A nők nem tudnak odafigyelni a vezetésre!
 N: **Ha! És elmondanád, hogy miért?**
- Férfi-női intelligenciáról:
 N: Hát én nem azt mondom, hogy feltétlenül intelligensebbek, [de a]
 F: [A vé]gén {érthetetlen}
 N: Lehet... **De ő... azt mondják, hogy azért egy nő tud több dologra figyelni egyszerre... jobban használja az agyának a ké mindkét felét**

7. Eutanáziáról:

N: És hogyha én azt mondom, hogy innen kezdve nekem ennyi elég volt, mert így már nem akarok élni, akkor ne haragudjál, segítsenek hozzá. Ha már én magamat nem tudom megölni, már pedig megtenném.

F: De ez én azt mondom, hogy ehhez egy nagy adag pesszimista világnézet is kell. Én e bocsánat, le kell tojni önmagunkat néha ahhoz, hogy ő: ... hogy hogy ilyen ilyen esetekben persze ilyen esetekben, hogy a úgymond 'meg akarok halni, mert izé ronda vagyok, meg itt a púp a hátamon'.

N: **De nem úgy Maci, én nem erről beszélek!**

F: De tudom.

8. Halálbüntetésről:

F: Ez ebben egyet értek, hogy nem kéne alkalmazni. Ő: igaz, ő... van egy fajta megfélemlítő taktika ebben a halálbüntetésben a bűnözők számára.

N: **M:?**

9. F: Harmadik? „Illegálissá kellene tenni az abortuszt.”

N: **Nem értek vele egyet. Nagyon nem!**

10. F: Tehát akkor lett volna gonosz, ha ő megy át és utána jön vissza @@@. Az gonoszság lett volna vagy hogyha ígér valamit a lánynak. [Akkor gonosz]

N: [Miért hogyha ő megy át] a Széplányhoz?

F: Hát mer az nem lett volna gonoszság? Átmegyek aztán visszajövök

N: Ne:m [ne:m] nem

F: [és otthagyja]. MERT?

N: Hát mert akkor ő tesz áldozatot a Szép[lányért]

F: **Mi? Az az hogy kihasználta egy éjszakára?** Átment, [visszajött]

N: [Hát de most] gondolj

11. Női vezetési stílusról:

N: Nem, de hát nőkben is vannak olyanok, akik tudnak vezetni! Mint például én, de (nevetve)

F: Bár mondjuk, hogy ha azt ha meg úgy nézed a kérdést, hogy milyen állítást, hogy ő biztonságosabban. [Tehát most lehet, hogy mondjuk...te]

N: **[Á: ki van zárva]**

12. N: [Igen de az]za ha ő: ŐT megöljük azért amit tett, azzal ugyanolya ugyanoda aljasodunk ahol ő van. Nem gondolod?

F: **Hát de most figyelj. Van ő na olvastam már ilyet, van x ember, megölt nem tudom két vagy három embert megölt, bezárták a börtönbe és ugye ráfogták arra, hogy ő betegsége van, hogy elmebeteg és két hónapig ilyen elvonáson volt, kiengedték aztán megölt még nem tudom x embert.** Szóval most akiket akiket utána őt meg, azok jogosan mondhatták, hogy 'figyelj ha az az ember egy köztörvényes gyilkos akkor, miért engedték szabadon'?

13. F: [De] az is szívtelenség eléggé.
N: Örökbe adni? Bolond vagy? Legalább lesz valaki, aki szereti! [De] sokkal jobb,
F: **[Jó, de]**
14. N: Ez az eutanázia! Amikor mit tudom én lekapcsolod a gépről mert most már kínlódtok és [azt kéri hogy] öljél meg.
F: [Ez nem bűn?]
N: Szerintem nem bűn.
F: **Szerintem [bűn].**
[Ha ha]
N: Ez az eutanázia! Amikor mit tudom én lekapcsolod a gépről mert most már kínlódtok és [azt kéri hogy] öljél meg.
15. N: Ha egy ponthatár van és azzal bejut mindenki utána felőlem eldönthetik, hogy most a 3.5-től fizetnek ennyit, a négyestől ennyit, oszt a 4.5- sők meg ingyen járnak. Akkor teljesen korrekt. Csak akkor ne legyen az, hogy az egyik kevesebb ponttal a másik meg többel jut be. [Hanem] EGY ponthatár legyen.
F: [cs-cs-cs-cs]
N: Akkor szerintem teljesen korrekt ez és helyén való.
F: **De hát ez baromság.**
16. N: „A férfiak jobban főznek, mint a nők.” ... Tudsz főzni?
F: [Egyáltalán nem tudok főzni].
N: [@@@]
F: A tojásrántottában kimerül minden tudásom. Hm.
N: De abba raksz sok mindent, igaz?
F: **Tojást.**

A szerzőről

Koczogh Helga Vanda a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai intézetének egyetemi tanársegéde. Főbb kutatási területei: szociolingvisztika, pragmatika és gendertudomány, különös tekintettel a konverzációs stílusbeli, valamint az egyet nem értés kifejezésének és funkcióinak nemi különbségeire.

Elérhetősége: koczogh.helga@arts.unideb.hu

Adalék a kérés pragmatikájához – egy 16. századi magánlevél kapcsán

Hegedűs Attila

PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A rövid tanulmányban egy 16. századi magánlevélben megfogalmazott kérés elemzek a történeti szociopragmatika szemszögéből. A kérés pragmatikájának általánosabb áttekintése után a szövegvizsgálat szempontjait mutatom be, kitérve az eddigi gyakorlat kritikai ismertetésére. Az adott kor levelezésének ismerete a korban használt formulák értékelését is befolyásolja, továbbá hangsúlyt kap a levelezésben részt vevők társadalmi és rokoni kapcsolatának bemutatása is. A vizsgálat alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a kérés megfogalmazása, a felhasznált nyelvi elemek és az alkalmazott eljárasmódok lényegében nem térnek el a ma is élő gyakorlattól, csupán az érvelő technika 16. századi élőbeszédbeli megjelenése tűnik mai szemmel redundánsnak. A kor viszonyainak ismerete (az adósság visszafizetése, illetőleg a hitelbe adott javak visszaszerzésének gyakorlata) alapján azonban a mai ember számára túlsúlyosnak, redundáns ismétlésnek tűnő frázisok szerepének valós értéklése válik lehetővé.

Kulcsszavak: történeti szociopragmatika; kapcsolatrendszer; redundancia; a kérés pragmatikája; performatívumok

1. A történeti pragmatika

A történeti pragmatika a nyelvészetben – amint ezt Sárosi Zsófia leírja (2015: 132) – egy 1995-ben megjelent kötettel vette kezdetét. Hazai propagálója, Sárosi Zsófia már 1985-ben a személyek közötti viszony elemzését fontosnak tartva közölte már akkor is szociopragmatikai elveket tartalmazó írását (Sárosi 1985). Én pedig a rá következő évben írtam egy „programkijelölő” tanulmányt *Történeti szociolingvisztika?* címen (Hegedűs 1986). Mindketten a kezünkben levő történeti anyag vizsgálata alapján fogalmaztuk meg nézeteinket, amelyek így visszatekintve az ún. pragmafília körébe tartoztak: erőteljesen bennük volt a történeti szövegek szociokulturális meghatározottságának a gondolata. Hadd idézzek röviden ebből az 1986-os írásomból (Hegedűs 1986: 440):

„a történeti nyelvészeti feladatát abban látom, hogy mindenekelőtt írja le a vizsgált csoportot (történeti adatok alapján) minél teljesebben. Írja le a csoport tagjai közti viszonyokat, mindazt, ami a nyelvhasználatot befolyásolhatja. Figyелjen mindarra – amennyiben ez lehetséges –, amire a mai modern, szituációs nyelvjárásvizsgálat figyel: a csoport összetételére, az adatközlés jellegére, az adatközlő befolyásoltságára, az adatközlő társadalmi meghatározottságára és egyéni jellemvonásaira. A mai nyelvjárási adatfelvétel tág

lehetőségeit természetesen nem találjuk meg a történeti szövegekben, de mindenesetre az egykori „adatközlői” (= levélírói) szituáció minél több összetevőjét ki kell derítenünk. Véleményem szerint így tehetünk leginkább eleget annak a kíváncsnak, hogy az egykori funkcionáló nyelvet mutassuk be.”

Egy ilyen vizsgálat, amint e tanulmány további részében írtam, szükségszerűen a makrostruktúra felől kell, hogy közelítsen a nyelvi anyaghoz. A történeti szocio-pragmatika ehhez a korai felfogáshoz képest egy további, sajátos, mondhatni leszűkítő lépést hangsúlyoz: azt ugyanis, hogy vizsgálandó alapvetően az, hogy „a beszélő az adott közösség tagjaként hogyan használja a rendelkezésére álló forrásokat arra, hogy megváltoztassa a dolgok állását” (Sárosi 2015: 135). A következőkben tehát, amint a címben is jeleztem, egy 16. századi magánlevél (misszilis) elemzésével kísérem meg a kérés pragmatológiai elemzését: hogyan, milyen nyelvi eszközöket alkalmazva akarja rávenni a levélíró az édesanyját egy számára kellemetlen lépés megtételére.

2. A kérés pragmatikája

Mielőtt azonban erre rátérnénk, vizsgáljuk meg, mi tartozik a kérés pragmatikájának tárgykörébe. A kérés a beszédaktusok közé tartozik, Austin szerint a végrehajtók közé (Austin 1990), „illokúciós ereje a beszélőnek hallgatójával szembeni jövőbeli elvárásaival azonosítható” (Szili 2002: 19). A kérés aktusa az egyes kultúrákban nem azonos módon jut kifejezésre, a magyarban elsődleges a direkt felszólítás és kérés, amely a kötőmód speciális formája (pl. *Zárd el a csapat!*), a kérés szándékát jelölő ige modális (segéd)igével (*El szeretném kérni.*), és az ún. „konvencionális stratégia” (*Fel tudná váltani?*). Amint Szili Katalin írja, a kérés explicit formája, a *kérek/kérem* performatívummal alkotott forma a mai magyarban nem elsődleges megjelenítője ennek a beszédaktusnak, előfordulása nagyjából 10% körüli az összes performatívum között. Szili kiemeli továbbá, hogy a kérés pragmatikája szempontjából lényeges elem a beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság: minél kisebb ez a távolság, annál inkább megjelenik a direkt felszólítást képviselő stratégia. Ez a stratégia súlyos kérések esetében megkívánja, hogy a kérő a kérést megokoló, magyarázó, támogató megnyilatkozásokat is bevesten a cél elérése végett. Összegzésében Szili megállapítja, hogy a magyarul beszélők kéréseiben „pontosan tükröződik a felek közötti társadalmi kapcsolatok minősége”, alá-fölérendeltségi viszonyaik, továbbá, hogy a direkt performatívumok alkalmazása együtt jár az ezeket enyhítő udvariassági elemek változatosságával.

A kérésre irányuló, magyar történeti anyagon megvalósuló vizsgálatok egy részének (Koós 2008; Krepsz 2015) közös vonása, hogy nagy nyelvi anyagon történnek, de elnagyolják a társadalmi kapcsolatok elemzését (nehéz is lenne 1027 [Krepsz] levél szereplői emberi kapcsolatainak számbavétele). A nyelvhasználatból indulnak ki (mást nem tehetnek), az önmegnevezések, a megszólítások, a kérés témája nyelvi megformálását vizsgálják tehát. A konkrét kérés konkrét háttérének teljesebb megvilágítása hiányában azonban ezek a vizsgálatok több esetben is – meglátásom szerint – a felszínen maradnak csupán. A társadalomtörténeti háttér felvázolása a nyelvtörténeti kutatásokban ugyanis ugyanolyan fontos, mint a szociológia eredményeinek felhasználása az élőnyelvi kutatásokban (vö. Németh 2008:

17). Egy ilyen jellegű megközelítést olvashatunk Bácsi Enikő tanulmányában (Bácsi 2015). A szerző a levelek értékelése előtt részletesen bemutatja a személyeket, egymáshoz való viszonyukat, ez után már megokoltak lesznek azok a megjegyzések, következtetések, amelyeket levon a két fél levelezéséről. A szerző ugyanis egy házaspár levelezését vizsgálva utal a férfi-női kérdés megformálásának különbségeire, s ezt a két fél eltérő körülményeivel magyarázza (a férfi, Nádasdy Tamás az ország egyik első embere, felesége pedig leginkább otthon tartózkodik, „nem lát bele a férfi távoli életébe”(86)).

3. A vizsgált nyelvi korpusz bemutatása

A vizsgálandó nyelvi korpusz: *Középkori leveleink* (a továbbiakban KI.) (Hegedűs-Papp 1991) 27. sz. levél. A betűhív közlést a könnyebb vizsgálhatóság érdekében ártírtam egy stilizált, korabeli kiejtést tükröző változatra, továbbá a levél folyamatosan írt szövegét mondatokba tördeltem.

„Én szerető asszonyom és én édes szilém! Írom kegyelmednek szolgálatomat és imádságomat. Továbbá könyörgök kegyelmednek, mint én édes szilémnek, hogy kegyelmed menjen el Besztercére Mihály uramhoz. Mert én eleget szoltam vele, és az(t) fogadá, hogy semmiképpen egyebet benne nem teszen, hanem azmennyi pínzt kegyelmed tőle kéretett, megadja, és még többet ád. És higgye kegyelmed, hogy nem csak egyszer mondotta én előttem. És ugyan sírt, hogy míg él, mindaddig bánja azmit kegyelmeden tött, és ennek utána minden szolgálattal lészen kegyelmednek. Mert én ugyan nyilván szoltam neki, és azt mondottam, hogy talám csak az ezt kívánja, hogy kegyelmed oda menjen, hogy azminemő szerzést kegyelmetek között vagyon, hogy azt megbontsa, és azmennyi pínzbe megszerződte, azt megkevesi. De azt mondotta nekem nagy eskéssel és átokval, hogy soha csak így sem gondolta, és ha azt teszi kegyelmed, hogy mostan oda mégy, még azmely napra az urak szerzették volt az fizetést, aznak előtte, teljességgel megfizet kegyelmednek. Azért én édes szilém, könyörgök kegyelmednek, hogy kegyelmed benne egyebet ne tegyen, hanem elmenjen. Mert tudja kegyelmed, hogyha el nem mégy, kárt vallasz. Mert Sárkány Ambrus es két fő szolgáját küldötte vala hozzám, és ugyan istenébe kérete, hogy megírjam kegyelmednek, hogy elmenjen kegyelmed. Mert jól tudja kegyelmed, hogy ha Mihály uram akarja, még két vagy három esztendeig elvontathatja az fizetést. Azért kérek az istenért én édes szilém, hogy egyebet benne ne tégy, hanem elmenj. Mert én azt esmérem, és önmaga es azt mondja, hogy ha kegyelmed odamegyen, és ebbe neki akaratját teszed, ő es mindazt teszi vala, mit kegyelmed akar. Azt es mondá, hogy jól tudja ő, ki dolga ez, hogy kegyelmed oda nem akar menni. De isten, szent Mihály ötet úgy segítse, hogy ha el nem mégy, még két esztendeig es az pínzt olvassák, kit ő ád. De ha elmégy még az szerzett napnak előtte, teljességgel megadja mind az ötezer forintot. Azért én édes szilém, kérek meges, hogy egyebet benne ne tégy, mert annyira fogadott nekem, hogy én felelek felőle, hogy ez mostani várásod hiába nem lészen. Mert tudja kegyelmed, hogy én jeles emberekvel szoltam ez felől, kik mind jól tudnak az morvai törvényhez, és mind megmondák, mint árthat ő

még, és mivel elhalaszthatja, ha akarja, az fizetést két vagy három eszten-deig, kit meg es teszen, ha ebbe kegyelmed neki akarátját nem teszi. Ha mind megírnám, minemő szókat nekem szólt és minemő fogadásokat tött, három árkos papirosra nem férne. De végre ezt mondá, hogy kérem kegyelmedet ő szavával, hogy ha azt akarja kegyelmed, hogy ő mind éltig szolgálja kegyel-medet, hát kegyelmed hagyja el az sok apró ember tanácsát, és tegye akarátját ebbe neki, és valamit akar és parancsol kegyelmed, mind aztevő léssen. Továbbá néném es levelet küldő vala, és az es istennek szent haláláért kéretett, hogy megírjam, hogy kegyelmed benne egyebet ne tegyen, hanem elmenjen, mert mindazt teszik, mit kegyelmed akar. Azért im én megírtam, és ha mi bántása léssen kegyelmednek, senkire ne vess, hanem csak ten magadra. Isten tartsa ő szent malasztjába kegyelmedet.

Barbara, az néhai nagyságos Tárczai János leánya"

Címzés: „Sára asszonynak, az néhai nagyságos Tárczai Jánosnénak, én szerető szilémnek adassék ez levél"

4. A környezet és a kor behatároló szerepe, a levél létrejöttének körülményei, érintettjei

A szöveg szereplői: 1. a levélíró Tárczai Borbála, 2. az édesanyja, özvegy Tárczai Jánosné, 3. a levélíró nénje, 4. Mihály uram, 5. Sárkány Ambrus (két fő szolgája közvetítésével). Mit tudunk róluk és a kapcsolatrendszeréről, amely őket összeköti? A szereplők zömmel ugyanannak a családnak a tagjai: az özvegy édesanya, Bethlen Sára előkelő családban nőtt fel, férje pedig magas tisztségeket viselt (Tárczai János 1492-ben zempléni ispán, 1504–1506 között erdélyi ispán volt). Hozzászokhatott tehát az őt megillető tisztelethez. A levélíró Tárczai Borbála apáca volt, 1523-ban engedélyt kap arra, hogy a budai kolostorból egy másik kolostorba költözzön. Mint a főúri rendből származó apáca társait, valószínűleg őt is jobban érdekelték a világi ügyek, családi események, mint az imádság: egy másik magyar nyelvű levelében (Kl. 26. sz.) arra kéri édesanyját, küldjön neki pénzt, hogy a zsidóknál zálogba tett értékeket kiválthassa, és a gyöngyfűzőt kifizethesse. Nénje, Tárczai Katalin Podmaniczky Mihály felesége. S itt jön a képbe Podmaniczky Mihály, az említett „Mihály uram”. Királyi udvarnok, 1517-ben kamarás, haláláig (1526) a királyi gyalogos testőrség kapitánya. Anyós és vő között a kapcsolat nap-jainkban is számos esetben sem felhőtlen, gyakran ambivalens. Ez az anyós-vő kapcsolat kap történetünkben sajátos színezetet. (Sárkány Ambrus személye történetünkben mellékszál. Főúr, a kor jelentős alakja, pozsonyi, majd zalai ispán, 1524–25-ben országbíró. Tekintélyes ember tehát, akinek szavára érdemes figyelni.)

Az előzmény: Podmaniczky Mihály különféle adósságok ellenértékéért zálogba adja anyósának a báni várkastélyt, és 1524. december 21-én át is adja neki a kastélyt. Ennek 10 nap múlva ellentmond fivére, Podmaniczky István nyitrai püspök. Per kerekedik, s a pert „Mihály uram” elveszíti 1525. február 12-én. Adósságát vissza kell fizetnie anyósának, a levélben említett ötezer forint valószínűleg erre vonatkozik. Adósságot visszafizetni, illetőleg ezt megkapni azonban ma sem egyszerű, és az adott korban sem könnyű eset. A Kl.-ben több levélben is előfordul az adósság, az ennek fejében zálogba adott javak kiváltása, a biztosítékként megírt

záloglevelek, a visszafizetés problémája: vö. Drágffy János végrendelete: Kl. 50. sz., Batthyány Ferenc levelei adósságba keveredett unokaöccséhez: Kl. 178, 191. sz.; a diák Sulyok Ferenc [Kl. 210. sz.] anyjához írott, pénzt kérő levelében arról ír, hogy a neki hitelező mester „óránként kéntat, ha hoztak valamit neki”, és a doktor is „könyörög” az őt megillető javadalmazásért. Érdemes kissé hosszasan idéznünk Zsegneyi László 1530-ban írt levelének részletét (Kl. 95. sz.), mert jól mutatja a helyzetek párhuzamosságát, és a megoldás (a kölcsön visszafizetésének) lehetőségét: a levélíró Thurzó Elekről szólva írja [a szöveget a Tárczai-levél mintájára átalakítottam]:

„Most ő oda nem mehet, azt mondja, mert király adós neki vagy két ezer forinttal, és az régenteknek hagyta, hogy mikoron pénzek leszén, hogy ők adnák meg. Most pénzék nincsen, hanem azt mondták, hogy mikoron leszén, akkoron ott legyen, és megadják. Ő ott Bécsben egy embert hagyott, és ott tartja, hogy mikoron az pénzt elhozzák, legottan ide jó, és őneki megmondja. Ő csak egy óráig sem késik, legottan oda megyen Bécsbe, mert ha személy szerint ott nem lenne, egy pénzt sem adnának neki. Ez az oka, mért oda te kegyelmedhez nem mehet, mert ha akkor jutna az ember Bécsből, mikoron ő hon nem volna, tahát annyi kárt vallana, mint annyi summa pénz.”

Aki nem fizet, az vagy nem tud, vagy nem akar fizetni. Tárczai Borbála józanul méri fel a lehetőséget: a „morvai törvény” ismeretében anyjának meg kell tennie a nevezett gesztust, hogy megkaphassa pénzét.

5. Az alkalmazott stratégiák értékelése

A levélíró stratégiája:

1. Az önmegnevezés, megszólítás, kapcsolatra utalás kérdése. Ez a kérdés a hivatkozott történeti szociopragmatikai munkákban erőteljesen jelenik meg. Tárczai Borbála és édesanyja esetében az anya-lánya viszony az uralkodó elem, az erre utaló s a levélben ötször előforduló „édes szilém” e viszonyt nyomatékosítja. Érdemes azonban megfigyelni, hogy a levél folytonosságában hol szerepelnek ezek a szerkezetek: egyszer a címzésben, egyszer a megszólításban, három további esetben pedig kétszer a „könyörgők” nyomatékosításában, egyszer pedig a „kérlek” közvetlen közelében. Mindig olyankor, amikor szükséges e viszony hangsúlyozása.
2. A felszólító mód alkalmazása. Szili Katalin szerint ez a legközvetlenebb stratégia. Ez a forma levelünkben (*el/oda*)*menjen* (*el*) alakban jut kifejezésre. Őt alkalommal használja ezt a módot a levélíró, és éppen azért teheti meg, mivel az említett közeli viszony ezt lehetővé teszi.
3. Az explicit performatívum alkalmazása. Két esetben a *könyörgők*, öt esetben pedig a *kér* ige szerepel ebben a szerepben, ez utóbbi kétszer közvetlenül, kétszer pedig közvetetten, más szavát idézve: egyszer Sárkány Ambrus, egyszer pedig a nénje szavát idézi, mindkettő *kérete*, *hogy megírjam*. Egy ötödik alkalommal pedig maga az adós *mondá*, *hogy kérjem kegyelmedet* áll a szövegben.
4. Javaslattevő forma alkalmazása. E formát a levélben a *megy* ige képviseli, amely a szövegben egyébként 12 alkalommal szerepel, és mint javaslattevő forma *ha el/oda mégy*, illetőleg *ha el nem mégy* alakban olvasható. Mindkét esetben mellette

találjuk a pozitív kifejtet megcsillantását (*megfizet, megadja, ő es mind azt teszi*), illetőleg a negatív kifejtet (*kárt vallasz*) lehetőségét is.

5. Különleges és központi szerepű e levélben az *akar* ige és származéka az *akarat*. A szöveg súlyponti kérdése a két személy, adós és hitelező akaratának ütközése, kettejük erejének összemérése. Az *akar/akarat* a levélben tíz alkalommal fordul elő. Érdemes megfigyelni, hogy hol: az első előfordulás csak a szöveg közepe környékén bukkan fel, hogy aztán egyre hangsúlyosabban jelenjék meg mind a tanácsadó személyek, mind a levélíró saját szavaként. Itt is megtaláljuk a szó környezetében a pozitív kifejtettel való biztatást (*ha kegyelmed odamegyen, és ebbe neki akaratját teszed, ő es mindazt teszi vala, mit kegyelmed akar*), illetőleg a nem teljesítés esetén a negatív (*ha Mihály uram akarja, még két vagy három esztendeig elvontathatja az fizetést*) következményeket. A javaslattevő forma kiegészül négy esetben egy előkészítő stratégiával is, melynek megformálása az *egyebet benne ne tégy* formulával történik. Azok a stratégiai elemek tehát, amelyek Szilinel is mint a magyar nyelvű kérést megfogalmazók stratégiái jelennek meg, már a 16. század elején is a fontosak és gyakran alkalmazottak közé tartoztak.

Tekintethetjük e szöveget a grice-i maximák fényében egy sajátos egyirányú társalgásnak is. Ekkor implikaturaként az „ezzel az emberrel nem lehet másképp célt érni”, illetőleg „ennyi pénzt nem hagyhatunk elveszni” közös gondolat állhat. Szükséges tehát az együttműködés a címzett részéről. A szöveg a „hallgatónak” ezt az együttműködését kívánja elősegíteni, motiválni, kiváltani. Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy nem fordul-e önmaga ellentétébe, vagyis nem vált-e ki ellenkező hatást a mennyiségi maxima tekintetében a *menjen el, tegye akaratját* formák túlzott alkalmazása. És ami a mód maximáját illeti: eléggé tömör-e, nem szükség-telenül bőbeszédű-e ez a szöveg? Az ismétlés nem vált-e át redundanciába? Az igazság az, hogy nem tudjuk, elérte-e célját a levélíró, anyja valóban megtette-e a kívánt gesztust. Ám a szöveg valódi értékeléséhez ez az ismeret nem is fontos. A mélyebb értékeléshez a 16. század eleji társadalmi környezet és kommunikációs mód ismerete szükséges: a korabeli levelezés ismeretében érthetjük meg a levélíró szándékát. E levelezés egyik leggyakoribb kifejezése a levelek kezdő részében a „kegyelmed levelét megértettem” formula. Ez a mondat elárulja a gondolatok megértésének, az üzenetek megfejtésének nehéz munkáját: a központozás nélküli, a kis- és nagybetűt alig megkülönböztető, a diktálás következtében a mindennapi beszéd lendületét, de ugyanakkor a szerkesztetlenségét is tükröző korabeli levelek ismeretében értékelhetjük a maga teljességében szövegünket, amely a levélíró szándéka szerint csak így, a kérés, unszolás számunkra mintegy túlzásba vitt ismétlésében megnyilvánuló zsúfoltsággal érthette el a kívánt hatást.

Hivatkozások

- Austin, John Langshaw 1990. *Tetten ért szavak*. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bácsi Enikő 2015. A kérési szándék megjelenési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.) *Anyanyelvünk évszázadai 1*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 75–87.
- Hegedűs Attila 1986. Történeti szociolingvisztika? *Magyar Nyelv* 82:438–441.

- Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Koós Eszter 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In Kozma Judit – Lisznyai-Mindák Cecília – Ludányi Zsófia (szerk.) *Félúton 4*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 1–13.
- Krepsz Valéria 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111/2:162–173.
- Németh Miklós 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Sárosi Zsófia 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomtatékosítása néhány XVI. századi misszilisban. *Magyar Nyelv* 81:334–342.
- Sárosi Zsófia 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111/2:129–146.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126/1:12–30.

A szerzőről

Hegedűs Attila a PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetője, habilitált egyetemi docens. Kutatási területei a magyar nyelv története, a magyar dialektológia és a névtan.

Elérhetősége: hegedus.attila@btk.ppke.hu

[EMPTY]

Az eszköz–alany váltakozás lexikai pragmatikai keretben

Bibok Károly

SZTE Orosz Filológiai Tanszék

Összefoglaló

Az eszköz–alany alternáció olyan, több nyelvben is megfigyelhető jelenség, amikor az ige eszköz tematikus szerepű szemantikai argumentuma szintaktikailag nemcsak határozóként fejeződhet ki, hanem alanyként is – az ágensi alany helyébe lépve. A jelen tanulmány a váltakozás olyan lexikai pragmatikai magyarázatát vázolja magyar példákat használva, amely a következő előnyös tulajdonságokkal jellemezhető. Először, az okozás különböző fogalmainak megkülönböztetésével és köztük egy pragmatikai orientáltságú gyengébb okozás (Koenig et al. 2008: 214) bevezetésével biztosabb alapon határozhatjuk meg, melyik ige vesz részt az adott alternációban és melyik nem. Másodszor, a szintaktikai alternációk nem pusztán lexikai jelenségek (szemben a lexikai megközelítéssel), nem is csupán konstrukcionálisak (szemben a konstrukciós megközelítéssel), hanem legmegfelelőbbben a lexikai-konstrukciós keretben (Bibok 2008) értelmezhetők. Ez a keret természetes módon illeszkedik a lexikai pragmatikába (Bibok 2010).

Kulcsszavak: szintaktikai alternáció; alulspecifikált jelentésreprezentáció; világtudás; lexikai-konstrukciós elemzés; lexikai pragmatika

1. Bevezetés¹

Az eszköz–alany alternáció olyan, több nyelvben is megfigyelhető jelenség, amikor az ige eszköz tematikus szerepű szemantikai argumentuma szintaktikailag nemcsak határozóként fejeződhet ki, hanem alanyként is – az ágensi alany helyébe lépve. Ezt az alábbi magyar példákkal illusztrálhatjuk:

- (1) a. Rita betörte egy hajszárítóval az ablakot.
b. A hajszárító betörte az ablakot.
- (2) a. Rita megszáritotta egy hajszárítóval az ablakot.
b. A hajszárító megszáritotta az ablakot.
- (3) a. Rita megrakta egy targoncával a teherautót.
b. A targonca megrakta a teherautót.

¹ A jelen tanulmányban bemutatott vizsgálatot az OTKA (NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan”) és az MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával végeztem. A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00008 azonosítójú, EU társfinanszírozású projekt is támogatta. – Köszönöm a tanulmány lektorainak kritikai megjegyzéseiket, mert ezek segítettek gondolataim pontosabb kifejtésében.

Míg az (1a), (2a) és (3a) mondatokban az eszköz szerepű résztvevők határozói kifejezéseként vannak realizálva, az (1b)-ben, a (2b)-ben és a (3b)-ben alanyokként. Mindemellett más, eszközhatározós magyar igék esetében nem láthatjuk ezt az alternációt. Vö.:

- (4) a. Rita felmosta egy felmosóronggyal a padlót.
b. *A felmosórongy felmosta a padlót.
- (5) a. Rita felsöpörte egy söprűvel a padlót.
b. *A seprű felsöpörte a padlót.

Felvetődik a kérdés: Hogyan adhatunk számot a különböző igék eszköz jellegű szereplőinek különböző szintaktikai viselkedéséről? Válaszképpen a jelen tanulmányban a vizsgált váltakozás olyan lexikai pragmatikai magyarázatát vázolom, amely a következő előnyös tulajdonságokkal jellemezhető.

Először, az okozás különböző fogalmainak megkülönböztetésével és köztük egy pragmatikai orientáltságú gyengébb okozás (Koenig et al. 2008: 214) bevezetésével biztosabb alapon határozhatjuk meg, melyik ige vesz részt az adott alternációban és melyik nem.

Másodszor, a szintaktikai alternációk nem pusztán lexikai jelenségek (szemben a lexikai megközelítéssel), nem is csupán konstrukcionálisak (szemben a konstrukciós megközelítéssel), hanem legmegfelelőbben a lexikai-konstrukciós keretben (Bibok 2008) értelmezhetők. Ez a keret természetes módon illeszkedik **a lexikai pragmatikába** (Bibok 2010). Amint korábbi munkáimban már többször is megmutattam (Bibok 2010; 2014; 2016a), egy olyan lexikai pragmatikai megközelítés, amely erőteljesen támaszkodik az enciklopédikus és kontextuális információkra a nyelvileg kódolt hiányos szójelentések teljes fogalmakká való átalakításában, gazdaságos módját nyújtja a szintaktikailag váltakozó szerkezetekben megjelenő konstrukcionális jelentések elérésének.

A tanulmány felépítése a következő: Először a 2. fejezetben a szintaktikai alternációk magyarázatának általános keretétől választott lexikai-konstrukciós megközelítés mellett fogok érvelni két másik, nevezetesen a lokatív és a mozgásmód – haladó mozgás váltakozás példáját felhasználva. Utána a 3. fejezetben a Levin (1993) és Dudchuk (2007) által az eszköz-alany váltakozásra vonatkozóan előterjesztett megoldási javaslatok kritikájából kiindulva, felépítem azt az elképzelést, amely a fentebb jelzett előnyösebb tulajdonságokkal rendelkezik. A 4. fejezetben kitérek még az eszköz-alany váltakozás további kutatását befolyásoló azon tényezőkre, amelyeket egyelőre nem vetettek alá szisztematikus elemzésnek, nevezetesen arra, hogy a mondatban megjelenő eszközhatározó szemantikai argumentumot vagy adjunktumot realizál-e, és arra, hogy az eszköz alanyú konstrukciók nemcsak eseményt, hanem tulajdonságot is jelölhetnek. Az 5. fejezetben az elvégzett vizsgálatból adódó következtetések levonásával zárul a tanulmány.

2. Javaslatok a szintaktikai alternáció kezelésére

Mielőtt magára az eszköz–alany alternációra vonatkozó elképzeléseket ismertetném, nézzük meg röviden, milyen típusú javaslatok kerültek szóba más szintaktikai váltokozások kapcsán. Tekintsük először a lokatív alternáció² példáit a (6)-ban!

- (6) a. Az anya zsírt ken a kenyérre.
b. Az anya zsírral keni a kenyeret.

Mind az anyagot, mind a célpontot kifejező szemantikai argumentum kétféle szerepet játszhat: az előbbi lehet akár téma (vö. (6a)), akár (anyagi) eszköz (vö. (6b)), az utóbbi pedig cél (vö. (6a)) vagy téma (vö. (6b)). Ha azonban nem elégszünk meg a lexikonnak az egyszerű jelentésfelsorolást alkalmazó hagyományos változatával (l. a *ken* 1. és 2. jelentését az ÉrtSz.-ban, valamint az ÉKSz.-ben), akkor a *ken* (6a)-beli és (6b)-beli használatának összefüggését illetően három elméleti-elvi lehetőséggel számolhatunk: a lexikai szabályokon alapuló, a konstrukciós és a lexikai-konstrukciós megközelítéssel.

Az első szerint a **lexikai szabály** egy lexikai tétel szemantikai szerkezetén működik úgy, hogy átalakítja azt, és létrehoz egy másik lexikai tételt. A *ken* és a többi, lokatív alternációt mutató ige esetében a következő szabály javasolható (vö. Pinker 1989: 79):

- (7) „Ha a bemeneten megjelenő ige szemantikai reprezentációja magában foglalja, hogy 'X azt okozza, hogy Y Z-be/Z-re mozogjon', akkor a szabály ezt egy újabb ige olyan ábrázolásává alakítja, hogy 'X azt okozza, hogy Z állapota (meg)változik Y-nak Z-be/Z-re való mozgása révén'” (Bibok 2008: 29).³

A második megközelítés szerint az alábbi módon kezelhető a lokatív alternáció, a *ken* ige példájával élve. A **konstrukciós nyelvtanban** (Goldberg 1995; 2006) egy lexikai egység szemantikai reprezentációja a résztvevői szerepek listáját (is) tartalmazza.

- (8) *ken* (kenő, anyag, cél)

A *ken* azért fordulhat elő mind a (6a)-féle, mind a (6b)-féle konstrukcióban, mert a három résztvevői szerepet mindkét konstrukció argumentumszerepeivel össze lehet egyeztetni. A helyhatározóragos változat az okozott mozgás konstrukció megvalósulása, és mint ilyennek három argumentumszerepe van: okozó, téma és direkcionális.

² Az alternációt bemutató nemzetközi szakirodalom vonatkozásában l.: Levin (1993: 49–55), ahol további bőséges bibliográfia található. A legkorábbi nemzetközi munkákkal párhuzamosan a magyarban is elkezdődött ennek a váltakozásnak a tanulmányozása, l.: Zsilka (1966).

³ Három megjegyzést tehetünk a (7) megszövegezésével kapcsolatban (Bibok 2008: 29):

- (i) A két szemantikai ábrázolás közötti viszony tkp. kétirányúnak tartható, azaz az utóbbiból is elérhető az előbbi reprezentáció.
- (ii) A lexikográfia hagyományától eltérően itt két lexikai tételnek (és nem egy címszó két jelentésének) az összefüggéséről van szó, amely megragadható az adott szabály révén.
- (iii) A *meg-* igekötő zárójelben való szerepeltetése a (7)-ben arra utal – eltérve az eredeti elképzeléstől –, hogy a *-vA/* vonzatos konstrukcióban a *Z* lehet nem totálisan érintve a cselekvés által (vö. (6b)) és totálisan is érintve a cselekvés által (vö. *Az anya megkeni/bekeni zsírral a kenyeret*). L. még Levin (1993: 50) megjegyzését is, amely szerint a holisztikusság feltételezése nem teljesen helytálló.

A *ken* résztvevői szerepei és a helyhatározós konstrukció argumentumszerepei összeolvashatók, mert a *ken* elképzelhető okozóként, az anyag – mivel helyváltoztató mozgást végez – témaként, és a cél direkcionálisként. A *-vA/* ragos változat a kauzatív + *-vA/* szabad határozó szerkezet megnyilvánulása. Az első résztvevői és az első argumentumszerep integrációja ugyanúgy megtörténhet, mint az előbbi változat esetében. A cél pedig megkonstruálható patiensként is, merthogy az az entitás, amelyet *ken*ünk, állapotváltozáson megy keresztül. A lexikai egység anyagi résztvevője viszont követel még egy *-vA/* ragos főnevet, jóllehet a konstrukció szintjén ez csak szabad határozónak minősül az adott grammatikai keretben.⁴

A lokatív alternáció kezelésének harmadik lehetősége a **lexikai-konstrukciós megközelítés**, amely azt nem pusztán lexikai és nem pusztán konstrukcionális, hanem összetett jelenségnek tartja (Bibok 2008; 2014). A két rivális koncepció problémáit⁵ kiküszöbölendő, az igék számára olyan lexikai-szemantikai reprezentációt tételez fel, amely **alulspecifikált**, és amely opcionális – csak az egyik vagy másik konstrukcionális jelentés számára releváns – elemeket tartalmaz, szemantikailag és pragmatikailag elég gazdag alapot nyújtva ezáltal a szintaktikai alternációban megvalósuló **mindkét jelentés** megkonstruálásához (vö. még: Iwata 2002). Ilyen formán a *ken* két előfordulása mögött egyetlen lexikai jelentés húzódik meg. Vö.:

- (9) *ken* (*X, Y-t, Z-re*) vagy *ken* (*X, Z-t, Y-na*)
'*X* azt okozza, hogy *Y* anyag *Z* felületre mozog, és *X* azt okozza, hogy *Z* felület részben vagy egészben be van fedve *Y* anyaggal' (Bibok 2014: 65).⁶

⁴ Tanulmányom egyik lektora szóvá teszi az anyaghoz és a cél(pont)hoz rendelendő argumentumszerepek, ill. tematikus szerepek megnevezésének következtetlenségeit. A harmadik, azaz a lexikai-konstrukciós megközelítés szerint felépülő lexikai-szemantikai ábrázolás lehetőséget teremt arra (is), hogy – Alberti Gábor (2013: 14) kifejezésével élve – ne „külsődlegesen megszavazott” tematikus szerepeket használjunk. Az ágens- és az eszközszerp ilyen alapon történő „kiosztását” láthatjuk majd a 3. fejezetben.

⁵ Most csak a lexémák szűk szemantikai osztályokba sorolásának nehézségeit említem (l. Bibok (2008) és (2014), ahol a további esetekről is részletesen tájékozódhat az érdeklődő olvasó). A szűk szemantikai osztályok a (7)-beli lexikai szabály hatókörét, valamint – mivel a konstrukciós grammatika eszköztárába is átkerültek – az igék konstrukciókba való integrálását hivatottak pontosítani. Ezek definiálása azonban egyáltalán nem tűnik problémamentesnek. Tekintsük a következő példákat!

- (i) (a) Az apa forró vizet lötytente a hóra.
(b) *Az apa forró vízzel lötytenti a havat.

A *löttyent*-nek nem alternáló igeiként a *cseppent*-osztályba ('anyag mozgásra való képessé tétele a gravitációs erő által') kellene tartoznia. Ugyanakkor a *löttyent* esetében többről van szó ennél, mert külön erő okozza az anyag ballisztikus mozgását. Ezért tartozhatna az alternáló *fröcsköl*-osztályba ('erő kifejtése egy anyagra úgy, hogy annak ballisztikus mozgását okozzuk egy specifikus térbeli alakzatban egy röppálya mentén'), hacsaknem az jelentené ennek akadályát, hogy nem elég specifikus a térbeli alakzat, amelyben a mozgás végbemegy. Az utóbbi kitételnek ellentmond, hogy helyessé tehető az (ib) a */e-* igeikötővel, amely pedig nem érinti azt, hogy az anyag milyen alakzatban mozog:

- (ii) Az apa forró vízzel lötytenti le a havat.

⁶ Pontosabban fogalmazva, az okozás első argumentuma nem egyszerűen az ágens, hanem az az esemény, hogy *X* cselekszik. Az okozó különbsége, ti. az okozó az ágens vagy egy

A *ken* ige (6)-beli két konstrukcionális jelentése megfelel a (9)-beli összetett eseményleírás egyik vagy másik profilált részének. Amikor az anyagra fókuszálunk, a konstrukcionális jelentés a (9) azon részével egyenlő, amelyik az *és* kötőszó előtt áll, és amely a (6a)-ban fejeződik ki. Amikor pedig a felszín kerül előtérbe, akkor a konstrukcionális jelentés a (9)-nek az *és* kötőszó utáni részével lesz azonos, amely a (6b)-ben jut kifejezésre. Ha viszont egy igének (pl. a *löttyent*-nek) nincs olyan alulspecifikált jelentése, mint a *ken*-nek, akkor az nem fordulhat elő a lokatív alternációban.

Másodikként vegyük a mozgásmód – direkcionális mozgás alternációt⁷ a (10)-ben!

- (10) a. A gyerek/labda (a barlangban) úszik.
b. A gyerek/labda a barlangba úszik.

Az *úszik* (10)-beli poliszémia (Ladányi 2007: 214–215) megragadható egy olyan **lexikai szabállyal**, amely szerint ha egy ige mozgásmódot jelöl, direkcionális argumentummal is társulhat (Komlósy 1992: 355).

Pustejovsky (1995: 125–126) elemzésére támaszkodva, amely a **konstrukciós megközelítés** egyfajta változatának tekinthető, a 'mozgásmód' → 'direkcionális mozgás' poliszémia az *úszik* példáján a következőképpen magyarázható. Az ige csak egyetlen, a 'mozgásmód' jelentéssel rendelkezik a lexikonban (vö. (10a)). A (10b)-ben megfigyelhető 'bizonyos módon bizonyos irányba mozog' jelentés nem magához az igéhez, hanem az igéből és a ragozott főnévből álló szó szerkezethez tartozik. Ez az utóbbi komplexebb jelentés nem vezethető le egy standard kompozíciós szabállyal a szó szerkezet részeinek jelentéséből. Inkább azt kell feltételeznünk, hogy nemcsak az ige viselkedik funktorként (predikátumként) a ragozott főnév tekintetében, hanem a ragozott főnév is az ige viszonylatában. Tehát a *barlangba úszik* kifejezés jelentése egy olyan mechanizmus révén alkotható meg, amely megengedi, hogy egy egyszerű konstrukcióban több résztvevő is funktorként viselkedjen, és amelyet ezért ko-kompozíciónak hívnak a Generatív Lexikon Elméletében (Pustejovsky 1995).

Ugyanakkor mind a lexikai szabályon alapuló, mind a konstrukciós megközelítés számára külön kezelendő esetekként jelennek meg azok, amikor az élettelen entitások külső okok miatti mozgásának módjait megnevező igék közül csak néhány képes iránnyal rendelkező mozgás jelölésére (Komlósy 2000: 257). Hasonlítsuk össze például a *pattog* és az *inog* igéket!

- (11) a. A labda a fal mellett pattog.
b. A labda a fal mellé pattog.
(12) a. A szék a fal mellett inog.
b. *A szék a fal mellé inog.

A harmadik, azaz a **lexikai-konstrukciós megoldás** azon az elképzelésen alapul – szemben az előbbiekkal, ahol a direkcionális változat eggyel több argumentummal

esemény, egyelőre nem számít, a 3. fejezetben azonban mégis szükséges lesz egy ilyen teljesebb lexikai-szemantikai reprezentáció.

⁷ Az alternáció leírására l.: Levin (1993: 105–106).

rendelkezik, mint a pusztá mozgásmódige (vö. még: Levin 1993: 264–267) –, hogy a direkcionális argumentum egy lokatív argumentum helyére kerül. Az alulspecifikált, azaz a mindkét konstrukcionális jelentést átfogó jelentésreprezentáció felépítése során pedig a lokatív és a direkcionális argumentumok közötti szemantikai kapcsolatot használhatjuk ki. Vegyük megint a (10)-beli *úszik* igét! Az úszó (általánosan a mozgó) személy vagy tárgy helye – a (10a)-beli határozóragnak megfelelően – 'benne' viszonyban van a határozóragos főnév által jelölt vonatkoztatási tárgy helyével. Ehhez képest az úszó személy/tárgy célpontja az a hely, ahol a személy/tárgy tartózkodik az úzás útvonalán végighaladva, és amely 'benne' viszonyban van a vonatkoztatási tárgy helyével. Látható, hogy a lokális és a direkcionális vonzat szemantikája tartalmaz egy közös részt: az úszó személy/tárgy helyének egy másik helyhez való viszonyát. A két vonzat különbsége pedig abban áll, hogy a direkcionális egy szemantikai többlettel rendelkezik, nevezetesen az úszó személy/tárgy helye egy útvonal végpontja. Az úzást mint meghatározott módon való mozgást parafrázálva, valamint az úszó személy/tárgy helye és a határozóragos vagy névutós főnév által jelölt vonatkoztatási tárgy helye közötti viszonyt általánosan α -val szimbolizálva, a (13)-beli alulspecifikált jelentésreprezentációt javasolhatjuk (Bibok 2008: 50, ahol a formális szemantikai metanyelven felírt változat is megtalálható):

- (13) '(X cselekszik, mégpedig úgy, hogy) X egy meghatározott módon mozog, mégpedig úgy, hogy X helye (amely egy ösvény végpontja) α viszonyban áll a V vonatkoztatási tárgy helyével'.

A (13) – a kerek zárójelbe tett részek révén – nemcsak az ágens és téma szerepű alanyokat tartalmazó mondatok alternációját, hanem a lokális és direkcionális vonzatok váltakozását is megmagyarázza. Ugyanúgy, ahogy az 'X cselekszik' mozzanat csak az egyik konstrukcionális, nevezetesen az agentív jelentésben jut szerephez, az 'egy ösvény végpontja' mozzanat szintén csak az egyik konstrukcionális, azaz a direkcionálissal kifejeződő 'haladó mozgás' jelentésben aktivizálódik.⁸

Ha pedig egyik vagy másik igének (mint amilyen az *inog*) nincs benne a reprezentációjában az '(amely egy ösvény végpontja)' rész, akkor nem jellemző rá a mozgásmód – direkcionális mozgás alternáció.

Mielőtt rátérhetnénk az eszköz–alany váltakozásra, szót kell még ejtenünk a szintaktikai alternációk lehetséges megközelítései kapcsán az argumentumszerkezetnek arról a felfogásáról, amely szerint a lexikai egységek nem rendelkeznek a szintaktikai szerkezetbe kivetülő argumentumhelyekkel,⁹ hanem azokat adott szemantikai interpretációjú szintaktikai összetevők engedélyezik.¹⁰ Ez a nemzetközi

⁸ A (13)-beli reprezentációnak az „X helye (amely egy ösvény végpontja)” fragmentuma tkp. kevésbé kategorikusan is megadható (Bibok 2010: 282). Ugyanis a *part mentén úszik* alapján nem szükségeszerű, hogy egy ösvény végpontjáról beszéljünk. E helyett pontosabb, ha ezt mondjuk: 'X helye (amely egy iránnyal rendelkező ösvény része)', amelybe, természetesen, a végpont is beletartozik.

⁹ Az teljesen érdektelen a jelen szempontból, hogy a konstrukciós grammatika a lexikai egységek vonatkozásában nem argumentum-, hanem résztvevői szerepekről beszél.

¹⁰ A (szintaktikai) argumentumok „eredetének” lexikai és szintaktikai koncepciójáról l.: Müller-Wechsler (2014).

szakirodalomban erőteljesen jelentkező elgondolás jól összefér az Alberti-féle argumentumszerkezet-elmélettel (l.: Alberti (2013), valamint Alberti–Farkas (2015), ahol a két elképzelés integrálásának explicit kísérletét is nyomon követhetjük). Mivel az argumentumszerkezet lexikai és szintaktikai jellegének részletes megtárgyalása külön tanulmányt igényelne (l. pl.: Müller–Wechsler 2014), a következő megállapításokra szorítkozom azzal kapcsolatban, hogy a lexikai egységek mégsem képzelhetők el a szintaxisba projektálódó argumentumszerkezet nélkül. Először, ahhoz, hogy akár csak ígétöveket be tudjunk helyettesíteni egy szintaktikai szerkezetbe, logikailag szükséges legalább az, amit Alberti (2013: 12) is feltételez: egy „minimális jelentéstartalmú (transzítív vagy intranzítív) vonzatszerkezet-változat felvétele”. Másodszor, az argumentumok szintaktikai eredetét valló javaslatoknak számot kellene tudni arról, hogy egy és ugyanazon ige, mint például az *úszik*, összefér mind a patiens, mind az ágens szereppel, mint ahogy ez a (10)-ben látható. Harmadszor, szintén megoldásra vár az argumentumokat a szintaktikai összetevők révén bevezető keretben a *pattog* és az *inog* direkcionálissal való összekapcsolhatóságának különbsége, azaz az a kérdés, hogy miért lehet az előbbit behelyettesíteni, míg az utóbbit pedig nem, egy direkcionálist tartalmazó szintaktikai struktúrába.

Ami pedig Alberti elméletét illeti, amelyben „egy abszolút fő alaki változatai egy-egy háttérbeli jelentésstruktúrát építenek fel” (Alberti 2013: 12), annak explicit kidolgozását hiányolhatjuk, hogy a szóalkotással létrehozott egység formai-szerkezeti elemeinek a jelentése hogyan járul hozzá az alaki változat egészének jelentéséhez, valamint hogy a bővülő jelentéstartalom szerkezetéből hogyan következnek az egyes tematikus szerepek. Ezért a vonzatszerkezet-változatokban megjelenő vonzatszerepek azoknak csupán a részben rendezett struktúrájukban betöltött pozíciójukkal jellemezhetők (Alberti 2013: 14) – ami, persze, jelentős előrelépés a „külsőlegesen megszavazott” tematikus szerepekhez képest – és nem magának az adott esemény résztvevőjének a jelentésszerkezetben elfoglalt helyével, amint ez a lexikai-konstrukciós koncepcióban feltételezett reprezentációk esetén lehetséges.

3. Az eszköz–alany váltakozás egy újabb elemzése

3.1. A korábbi elemzések

Most már rátérve az eszköz–alany váltakozásra, megfogalmazható – a *ken* 2. fejezetbeli konstrukciós kezelésének mintájára – az a javaslat, amely szerint az ígék egyik szemantikai argumentuma vagy eszköz, vagy agentív szerepet tölt be az (1)–(3)-ban, amelyeket (14)–(16)-ként itt megismétlek.

- (14) a. Rita betörte egy hajszáritóval az ablakot.
b. A hajszáritó betörte az ablakot.
- (15) a. Rita megszáritotta egy hajszáritóval az ablakot.
b. A hajszáritó megszáritotta az ablakot.
- (16) a. Rita megrakta egy targoncával a teherautót.
b. A targonca megrakta a teherautót.

Tehát egy konstrukcionista szerint a hajszáritó a (14a)-ban és a (15a)-ban, valamint a targonca a (16a)-ban eszköznek, míg a (14b)-ben és a (15b)-ben, valamint a (16b)-ben ágensnek számítana.¹¹

Egy másik elemzés szerint (Levin 1993: 80) az adott összetevő eszköz szerepe szintaktikai pozíciótól függetlenül megmarad, jöllehet az igék eggyel kevesebb főnévi kifejezéssel fordulnak elő az egyik változatban, mint a másikban. Az eszköznek az ágensi alany helyett való megjelenése pedig az eszköz típusának a függvénye. A (14a)-ban, a (15a)-ban és a (16a)-ban közvetítő eszközökről van szó, amely az ágensi alany helyébe léphet, ahogy a (b) jelű példákban tapasztalhatjuk. A (4a)-ban és az (5a)-ban, amelyeket (17a)-ként és (18a)-ként megismétltek:

(17) a. Rita felmosta egy felmosóronggyal a padlót.

(18) a. Rita felsöpörte egy söprűvel a padlót.

elősegítő, vagy másképpen könnyítő, eszközök (nevei) szerepelnek, amelyek azonban nem állhatnak a mondatban szintaktikai alanyként. Erről tanúskodik az itt (17b)-ként és (18b)-ként újra megadott (4b) és (5b):

(17) b. *A felmosórongy felmosta a padlót.

(18) b. *A seprű felsöpörte a padlót.

Mivel a felmosórongy és a söprű elősegítő eszközökként funkcionálnak a (17a)-ban és a (18a)-ban, az azokat megnevező adverbális kifejezések nem váltakozhatnak. Levin (1993: 80) szerint a közvetítő eszközök (nevei) megjelenhetnek a mondat alanyi pozíciójában, míg a könnyítő eszközök esetében ez nem lehetséges.

Levinnek (1993) a kétféle eszközről szóló elképzelését Dudchuk (2007) igeosztályok terminusaiban, nevezetesen a módigék és az eredményigék megkülönböztetését (Rappaport Hovav–Levin 1998) használva, fogalmazta formálisabban újra. A módigék (pl. az orosz *vymyt'* és a magyar ekvivalense, a *felmos*) az elősegítő eszközökkel kompatibilisek, míg az eredményigék (pl. az orosz *razbit'* és a magyar ekvivalense, a *betör*) eszközei közvetítő eszközök. Ennélfogva csak az utóbbi igeosztály engedi meg az eszköz–alany váltakozást: azt, hogy az eszköz tematikus szerepű szintaktikai összetevő alanyi pozícióba is kerülhessen – az ágensi alany helyett.

Dudchuk (2007) javaslata azonban problematikusnak tűnik abból a szempontból, hogy – függetlenül a mód- és eredményigék osztályaiba való besorolástól – egy és ugyanazon ige előfordulhat mindkét típusú eszközzel, de csak a közvetítő eszközök fordulnak elő az eszköz–alany alternációban. Azt az esetet, amikor egy eredményige nemcsak közvetítő, hanem elősegítő eszközzel is társulhat, a *megrak* igével illusztrálhatjuk. Ez az ige megjelenhet közvetítő eszközzel, mint a fentebbi (16a)-ban, amely alternálódhat a (16b)-vel. Ugyanakkor a (19a)-ban a *megrak* elősegítő eszközzel fordul elő, amely nem engedélyezi a kérdéses váltakozást, ahogy ez a (19b)-ből látható.¹²

¹¹ Az ágenssé váló eszközök melletti érvelésre l.: Schlesinger (1989).

¹² Az olyan példával kapcsolatban, mint a (19b), Levin (1993: 80) megjegyezte, hogy az alternáció nemcsak az igétől, hanem az eszközválasztástól is függ.

- (19) a. Rita megrakta egy villával a teherautót.
b. *A villa megrakta a teherautót.

A *felmos* módigével megjelenő elősegítő eszköz esetén (l. a (17)-et) nem lehetséges az eszköz–alany alternáció. Egy módige azonban szerepelhet közvetítő eszközzel is, és ilyenkor fellép a váltakozás. Vö.:

- (20) a. Rita felfalta egy takarítógéppel a padlót.
b. A takarítógép felfalta a padlót.

Egy olyan komplex ige pedig, amelynek jelentése mind mód-, mind eredménykomponenst tartalmaz (vö. Rappaport Hovav–Levin 1998: 101, 4. jegyzet), ugyanazt a mintázatot mutatja, mint külön-külön a fentebbi mód-, ill. eredményige. A *kiás* ige mind elősegítő, mind közvetítő eszközzel előfordulhat, de csak az utóbbit használhatjuk egy mondat alanyaként.

- (21) a. Rita kiásott egy lapáttal egy árkot.
b. *A lapát kiásott egy árkot.
- (22) a. Rita kiásott egy exkavátorral egy árkot.
b. Az exkavátor kiásott egy árkot.

3.2. Közbenső összefoglalás: Hol tartunk és hová tovább?

Mivel Dudchuk (2007) javaslata az itt tárgyalt példák tükrében nem tűnik megfelelőnek az eszköz–alany váltakozás kezelésére, újból az elősegítő és a közvetítő eszközök közötti megkülönböztetés problémájába ütközünk. De hogyan is jellemezhetők ezek az eszközök valójában? A másik felmerülő kérdés azzal kapcsolatos, hogy – amint Levin (1993: 80) mondja és a 12. lábjegyzetben már idéztük – az alternáció két tényezőtől függhet, nevezetesen az eszközválasztástól és magától az igétől. Visszavezethető-e ez a két tényező egyetlenegyre? Ha arra gondolunk, hogy egy és ugyanazon ige az eszközök mindkét típusával kompatibilis lehet, akkor ennek az egyetlen tényezőnek magának az igének kell lennie, pontosabban az adott ige jelentéseinek. Ebben az esetben pedig a kétféle eszköztípus egyszerűen az ige jelentéseiből kell, hogy következzen. A szintaktikai alternációk 2. fejezetbeli tárgyalására támaszkodva azonban még erőteljesebben fogalmazhatunk: az eszköztípusok különbsége az ige alulspecifikált lexikai-szemantikai reprezentációjának a következménye.¹³

¹³ Érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy ha – Schlesinger (1989) javaslatával összhangban – egy argumentum mind instrumentum, mind ágens szerepet játszhatna, ettől a kezelendő probléma lényegileg nem lenne más, mint a kétféle eszköz feltételezése esetén. Annak az oka, hogy miért az utóbbi megkülönböztetést kell előtérbe állítani, akkor válik igazán világossá, amikor a lentebb következő lexikai-szemantikai elemzés során rá tudunk mutatni a tematikus szerepeknek az igék jelentésstruktúrájával való szoros kapcsolatára.

3.3. A keresett lexikai-szemantikai reprezentáció felépítése

Az igék lexikai-szemantikai ábrázolása – legalább is részlegesen¹⁴ – maximálisan egyszerű (primitív) predikátumok segítségével adható meg. A vizsgált igék jelentését általánosan az alábbi parafrázissal és formális metanyelvi sémával fejezhetjük ki:

- (23) a. 'az „X cselekszik úgy, hogy X Z-t használja” esemény az „Y kezd lenni egy adott állapotban” eseményt okozza’;
 b. $[[[x \text{ CSELEKSZIK } z] : [x \text{ HASZNÁL } z]] \text{ OKOZ } [VÁLIK [y \text{ ÁLLAPOTBAN_VAN}]]]$.¹⁵

Jóllehet a módigék nem jellemezhetők egy specifikus eredményállapottal (Rappaport Hovav–Levin 1998), egy alulspecifikált állapotpredikátum mégis utalhat arra, hogy Y változáson ment keresztül (vö. még: Koenig et al. 2008: 190, 208).

Továbbá az okozás két válfaját szükséges megkülönböztetnünk. Az egyik az, amelyet a (23b)-ben láthatunk, és amely abban tér el a hagyományosabb reprezentációkban előforduló változattól, hogy az első argumentuma nem pusztán az ágens, hanem az ágens cselekvése (l. a 6. jegyzetet, ill. vö. Bibok (2008: 36, 64, 69)):

- (24) $[e_1 \text{ OKOZ } e_2]$, ahol az e_1 és az e_2 változók események helyett állnak.

A másik pedig a Koenig és munkatársai által újonnan bevezetett gyengébb okozás-fogalom, azaz a segítség (Koenig et al. 2008: 214), amely ráadásul pragmatikai irányultságú.

- (25) Az okozás mint segítség:
 Az e_1 esemény **(elő)segíti** a C kategóriájú e_2 esemény előfordulását akkor és csak akkor, ha
 (i) van C elemeinek egy **pragmatikailag** definiált skála (az esemény létrehozásának könnyedsége, a létrejövő eredmény jó volta, kevesebb kellemtelen mellékhatás) szerint rendezett sora;
 (ii) e_1 azt **okozza**, hogy a C kategóriájú e_2 esemény magasabban helyezkedik el a skálán, mint ahogy különben elhelyezkedne.

Az eszköz–alany váltakozásban részt vevő igék jelentésábrázolása szempontjából fel kell tételeznünk még a következő három változó használatát:

- (26) $\text{OKOZ}_\alpha = \{(24), (25)\}$, azaz az α az okozás két válfajára kiterjedő változó.
 (27) $z_\beta = \{\text{közvetítő eszköz, elősegítő/könnyítő eszköz}\}$, azaz a β az eszközök két fajtájára kiterjedő változó.

¹⁴ A primitív, tovább nem bontható predikátumokon kívül van a jelentéselemeknek egy másik fajtája, nevezetesen a prototípusok és a lexikai sztereotípiák formájában tárolt enciklopédikus információk, amelyekről jelen esetben eltekinthetünk. Az ilyen, összetettebb lexikai-szemantikai reprezentációkra vonatkozóan l.: Bibok (2016b).

¹⁵ Annak ellenére, hogy a (23a)-ban a *kezd* szerepel, az állapotváltozás bekövetkezését jelölő megfelelő metanyelvi predikátum a $[VÁLIK p]$, amelyhez tkp. egy, a releváns igék reprezentációját egyszerűsítő redundanciaszabály kapcsolódik: $[[VÁLIK p] \rightarrow [(\sim p) VÁLIK p]]$. Az agentív jellegű KEZD az *elkezd* ige lexikai-szemantikai ábrázolásában jut szerephez. Minderről l.: Bibok (2016a). – Az *esemény* terminus tágabb és szűkebb értelmezéséről pedig l.: Kiefer (2006: 217).

- (28) $\gamma = \{+, -\}$, azaz a γ változó lehetséges értéke a „+” vagy a „-”. Ekkor a $(\gamma \text{ [[x CSELEKSZIK] : [x HASZNÁL]]})$ formula azt fejezi ki, hogy a kerek zárójelbeli fragmentum jelen van egy reprezentációban, ha $\gamma = +$, és hiányzik belőle, ha $\gamma = -$ (vö. Bibok 2016a).

Felhasználva az imént bevezetett változókat, a (23) helyett az eszköz tematikus szerepű összetevővel álló igék számára most már a következő általános lexikai-szemantikai reprezentációt írhatjuk fel:

- (29) $(\gamma \text{ [[x CSELEKSZIK] : [x HASZNÁL]]}) z_\beta (\gamma \text{)) OKOZ}_\alpha \text{ [VÁLIK } \gamma \text{ ÁLLAPOTBAN_VAN]]}$.

Vegyük észre, hogy a kerek zárójeles opcionális rész és az α , β és γ változók miatt a (29)-beli formula nem más, mint egy alulspecifikált reprezentáció. De éppen a (29) alulspecifikált jellege az a döntő tényező, amely lehetővé teszi számunkra, hogy magyarázatát adjuk az eszköz–alany váltakozásnak. A (29)-hez csatlakozó alábbi négy feltétel rögzíti az alternáció előfordulási lehetőségeit és korlátait.

- (30) a. Ha $\text{OKOZ}_\alpha = (24)$, azaz OKOZ, akkor z_β közvetítő eszköz.
 b. Ha $\text{OKOZ}_\alpha = (25)$, azaz okozás mint segítés, akkor z_β elősegítő/könnyítő eszköz.
 c. Ha z_β közvetítő eszköz, akkor $\gamma \in \{+, -\}$.
 d. Ha z_β elősegítő/könnyítő eszköz, akkor $\gamma = +$.

A (30a) és (30b) feltétel az eszközök két fajtáját az okozás két típusához rendeli: a közvetítő eszközöket a (24)-beli OKOZ-hoz, az elősegítő/könnyítő eszközöket pedig a (25)-beli segítő okozáshoz. Másként kifejezve: az eszközök két fajtája az okozás két típusától függ. Maga az ige viszont – ahogy a (29) mutatja – nem kell, hogy specifikálva legyen az okozás típusa vonatkozásában. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az okozás mindkét típusa ugyanazon okozó eseményen nyugszik, nevezetesen azon, hogy valaki cselekszik és használ valamit. Tehát az okozó esemény a CSELEKSZIK és a HASZNÁL predikátumokból áll (vö. (29)), amelyek első argumentuma tekinthető az ágensi szerep megvalósítójának, míg a HASZNÁL második argumentuma lesz az eszközszeret hordozója.¹⁶ A (30c) feltétel azt mondja ki, hogy közvetítő eszköz esetén a (29)-es formula kerek zárójeles opcionális része – következésképpen: az ágensi alany – megjelenhet vagy hiányozhat. Az utóbbi változatban az eszköz szerepű argumentum előfordulhat alanyként – az ágensi alany helyett. Az ágensi alany azonban nem tűnik el teljesen, mert a háttérben jelen marad, formálisan szólva: továbbra is szerepel mint egzisztenciálisan kötött változó.¹⁷ Végül, a (30d) feltétel garantálja, hogy az elősegítő eszköz esetén a (29)

¹⁶ Nyilvánvaló, hogy csak az ilyen szemantikai szituáció releváns az eszköz–alany váltakozás szempontjából. Ezért itt a természeti erő általi okozási eseményekre nem tudok kitérni. Az okozásként kifejezhető további szemantikai szituációk számbavételére l.: Talmy (2000: 471–549), ahol azonban nincs megkülönböztetve egymástól az eszközök különböző fajtái szerinti két okozástípus, valamint az ágens és a természeti erő általi okozás szembeállítás is hiányzik.

¹⁷ Sőt mi több, implicit módon a CSELEKSZIK és a HASZNÁL predikátum is megmarad (emlékezhetünk, igazából ezekhez köthető az ágens jelenléte), mert **a világtudásunk alapján** tisztában vagyunk azzal a ténnyel, hogy végső soron nem egy eszköz tematikus szerepű

kerek zárójeles opcionális része, amely az ágensi alany meglétét kódolja, nem hagyható el, azaz annak explicit módon meg kell jelennie.

Következésképpen, az eszköz–alany váltakozás előfordulását a (30c)-beli feltétellel fogalmazza meg: amely ige **jelentése** megfelel a szóban forgó követelménynek, annak eszköz tematikus szerepű szemantikai argumentuma **nemcsak határozóként fejeződik ki szintaktikailag, hanem alanyként is**. Annak feltételét pedig, amikor az eszköz–alany alternáció nem mehet végbe, a (30d)-ben találhatjuk. Amikor a (29) opcionális részének jelenléte kötelező, nem léphet fel a szóban forgó alternáció.

4. Az eszköz–alany alternáció vizsgálatának folytatása

Fontos még megemlíteni, hogy az eszköz szerepű összetevő és az eszköz–alany váltakozás jelen vizsgálatának jövőbeni folytatása két további szempont bevonásával történhet. Egyfelől, jöllehet a szakirodalom argumentumszerkezet-változásról (Dudchuk 2007), valenciaalternációról (Koenig et al. 2008) beszél, az ott felhozott példák némelyikében (az előbbi hivatkozásokon kívül l.: Levin (1993: 80)) az egyöntetűen elősegítő/könnyítő eszköznek tekintett összetevő **nem argumentumnak, hanem adjunktumnak** minősíthető, mert az nem egy szemantikai argumentum szintaktikai realizációja. Vegyük a (31)-et!

- (31) a. Rita egy szívószállal issza a tejet.
b. *A szívószál issza a tejet.

Mivel az *iszik* lexikai-szemantikai ábrázolásában nincs eszköz szerepű szemantikai argumentum, merthogy a HASZNÁL predikátum sem található meg benne (Bibok 2008: 61; vö. még: Koenig et al. 2008: 197–199), a -vA/ ragos főnév, azaz a *szívószállal* csupán mint adjunktum lehet a (31a) mondat összetevője.

Másfelől, míg a jelen tanulmányban tárgyalt eszköz alanyú példák mindegyike eseményt jelöl, az eszköz–alany alternáció egy másik fajtájával is számolhatunk (vö. Bibok 2008). Tekintsük a (32)-t!

- (32) a. Rita a zsebkésével vágja a kartonpapírt.
b. A zsebkés vág(ja a kartonpapírt).

A (32b)-beli ige generikus modális jelentésű, azaz általánosan kifejezve:

tárgy okozza önmagában az állapotváltozást, hanem valakinek (esetleg valaminek: egy állatnak) az eszközhasználatára (vö. Bibok 2008: 64). Erre a kitételre figyelemmel kell az eszköz szerepű alanyokat tartalmazó példák elfogadhatóságáról ítéletet mondani. Mindamellet még azzal is számolhatunk, hogy ezek az ítéletek beszélőnként különbözőek a nem teljesen elfogadhatótól a valószínűleg vagy teljesen elfogadhatóig – attól függően, hogy mennyire komplex az okozással eredményezett állapot. Vö. az itt (i)-ként megismételt (3b)-t, amelyet a tanulmányom lektorai kifogásolhatónak tartanak, ennek a (ii)-ben módosított változatával:

- (i) A targonca megrakta a teherautót.
(ii) A targonca felrakta a ládát a teherautóra.

- (33) 'van egy olyan tulajdonság, hogy egy (valaki által használt) eszköz V-zhet (valamit)'.¹⁸

A (33)-beli formula közeli hasonlóságot mutat a mediálisok azon típusának parafrázisával, amely az 'esemény' jelentésű mediálisokkal áll szemben (a mediálisok két típusáról l.: Ackema–Schoorlemmer (2006)). Az eszköz alanyú mondatok **eseményt és tulajdonságot denotáló két típusának megkülönböztetésére** azonban eddig még nem fordított figyelmet a szakirodalom.

5. Következtetések

Összegezve az eszköz–alany alternációnak a fentebbiekben javasolt megoldását jellemző előnyös tulajdonságokat, amelyek révén a lexikai-konstrukciós elemzés több szempontból is meghaladja és felülmúlja a korábbi elképzeléseket, a következőket szögezhetjük le. Először, az okozás **pragmatikai** orientáltságú gyengébb fogalmát (Koenig et al. 2008: 214) megkülönböztetve a hagyományos OKOZ komponenstől, szilárdabb kritérium alapján történhet annak meghatározása, hogy mely igék vesznek részt a váltakozásban és melyek nem. Ez a fogalom határozza meg azt is, hogy milyen eszközök számítanak közvetítő eszközöknek, köztük „gépeknek”. Emlékezzünk vissza azokra a példákra, amelyeket a gépekre való utalás mentett meg a rosszul formáltságtól. Másik különben nem alternálódhattak volna a példákban szereplő igék. Nem értendők azonban bele a „gépek” sorába a robotok és az automatikus működésű gépek, amelyek az egyes eseményekben inkább ágensként, mint eszközként vesznek részt. Ahhoz, hogy eszköz szerepről beszéljünk, az szükséges, hogy az adott tárgy neve a HASZNÁL predikátum második argumentuma legyen. Enciklopédikus tudásunk szintjén ez még olyankor is teljesül, amikor a mondatban az eszköz (neve) tölti be az alanyi pozíciót (vö. 17. jegyzet). Tehát amikor az alternáció során az eszközhatározó-ragos kifejezés alanyi pozícióba kerül, nem válik ágenssé, nem lesz ágens tematikus szerepű összetevő – ellentétben Schlesinger (1989) javaslatával –, hanem továbbra is eszköz szereppel rendelkezik.

Másodszor, a szintaktikai alternáció nem lexikai vagy konstrukcionális, hanem **lexikai és konstrukcionális** jelenségnek tekintendő. A lexikai-konstrukciós eljárás természetesen illeszkedik bele a **lexikai pragmatika** általánosabb perspektívájába (vö. Bibok 2010). Az ige mindkét konstrukcióban való használata kezelhető egyetlen alulspecifikált reprezentációval. Ekkor pedig már azzal a nehezen megfejtendő problémával sem kell foglalkozni (Dudchuk (2007)-tel ellentétben), hogy a különböző szerkezetekben előálló jelentések megléte esetén melyiket vezethetjük le melyikből.

Tehát az eszköz–alany alternációnak a jelen tanulmányban javasolt lexikai pragmatikai jellegű elemzése olyan, különböző magyarázó elemek egymásba kapcsolódó összefüggésrendszerét építi ki, amely nem ismeretes a korábbi szakirodalomból, és amely – a megfelelő igei jelentésreprezentációk felállítását követően – nem csak a magyar nyelvbeli váltakozás megértéséhez járulhat hozzá.

¹⁸ Vegyük észre, hogy a (33)-ban a „valaki által használt” megfogalmazás szintén olyan eszközt jelez, amely az ige (pl. a *vág*) által leírt szituáció kötelező résztvevője, és amely így az ige jelentésreprezentációjában egy predikátum, nevezetesen a HASZNÁL argumentumaként kell, hogy szerepeljen (vö. 17. jegyzet).

Irodalom

- Ackema, Peter – Erik Schoorlemmer 2006. Middles. In Martin Everaert – Henk C. van Riemsdijk (szerk.) *The Blackwell Companion to Syntax Vol. 3*. Oxford: Blackwell. 131–203.
- Alberti Gábor 2013. Az argumentumok precedenciaelvű realizálódása. In Szilágyi N. Sándor – Kádár Edit (szerk.) *Analógia és modern nyelvtudomány*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó. 9–41.
- Alberti Gábor – Farkas Judit 2015. Az elidegeníthető birtoklást kifejező *-j*-képző esete a *-(V)t* főnévképzővel és más főnévképzőkkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2:1–30.
- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Stukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–70.
- Bibok, Károly 2010. From syntactic alternations to lexical pragmatics. In Enikő Németh T. – Károly Bibok (szerk.) *The Role of Data at the Semantics–Pragmatics Interface*. (Mouton Series in Pragmatics 9) Berlin: Mouton De Gruyter. 261–304.
- Bibok, Károly 2014. The plausibility of approaches to syntactic alternation of Hungarian verbs. In András Kertész – Csilla Rákosi (szerk.) *The Evidential Basis of Linguistic Argumentation*. (Studies in Language Companion Series 153) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 51–70.
- Bibok Károly 2016a. Implicit predikátumok lexikai pragmatikai nézőpontból. In Kas Bence (szerk.) *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 129–138.
- Bibok Károly 2016b. Encyclopedic information and pragmatic interpretation. *Intercultural Pragmatics* 13/3:407–437.
- Dudchuk, Philip 2007. Instrument/subject alternation and event structure. Evidence from Russian. In Peter Kosta – Lilia Schürcks (szerk.) *Linguistic Investigations into Formal Description of Slavic Languages. Contributions of the Sixth European Conference held at Potsdam University, November 30–December 02, 2005*. (Potsdam Linguistic Investigations 1) Frankfurt am Main: Peter Lang. 503–513.
- [ÉKSz.] Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [ÉrtSz.] Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. (Cognitive Theory of Language and Culture 1) Chicago: University of Chicago Press.
- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Iwata, Seizi 2002. Does MANNER count or not? Manner-of-motion verbs revisited. *Linguistics* 40/1:61–110.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Koenig, Jean-Pierre – Gail Mauner – Breton Bienvenue – Kathy Conklin 2008. What with? The anatomy of a (proto)-role. *Journal of Semantics* 25/2:175–220.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 215–292.
- Ladányi, Mária 2007. Systematic polysemy of verbs. In Marina Rakova – Gergely Pethő – Csilla Rákosi (szerk.) *The Cognitive Basis of Polysemy. New Sources of Evidence for Theories of Word Meaning*. (MetaLinguistica 19) Frankfurt am Main: Peter Lang. 189–220.
- Levin, Beth 1993. *English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Müller, Stefan – Stephen Wechsler 2014. Lexical approaches to argument structure. *Theoretical Linguistics* 40/1–2:1–76.
- Pinker, Steven 1989. *Learnability and Cognition. The Acquisition of Argument Structure*. Cambridge: The MIT Press.
- Pustejovsky, James 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge: The MIT Press.
- Rappaport Hovav, Malka – Beth Levin 1998. Building verb meanings. In Miriam Butt – Wilhelm Geuder (szerk.) *The Projection of Arguments. Lexical and Compositional Factors*. (CSLI Lecture Notes 83) Stanford: CSLI Publications. 97–134.
- Schlesinger, Izchak M. 1989. Instruments as agents. On the nature of semantic relations. *Journal of Linguistics* 25/1:189–210.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics 1*. Cambridge: The MIT Press.
- Zsilka János 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer*. (Nyelvtudományi Értekezések 53) Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szerzőről

Bibok Károly a Szegedi Tudományegyetem Orosz Filológiai Tanszékének egyetemi docense. Több kötet (*Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*. Elsevier, 2001; *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*. Akadémiai Kiadó, 2003; *The Role of Data at the Semantics–Pragmatics Interface*. De Gruyter Mouton, 2010) és a hazai pragmatikai kutatásokról készült két tematikus folyóiratszám (*Acta Linguistica Hungarica* 2004/3–4, 2005/1) társszerkesztője (Németh T. Enikővel). Érdeklődési körébe a lexikai pragmatika és a szintaktikai alternációk kérdései, valamint a ruszisztika és az elméleti nyelvészet kapcsolatának összefüggései tartoznak. *Elérhetősége*: kbibok@lit.u-szeged.hu

[EMPTY]

Szemle, ismertetés

Attila Péteri

Satzmodusmarkierung im europäischen Sprachvergleich. Interrogativsätze im Deutschen und im Ungarischen mit einem typologischen Ausblick auf andere europäische Sprachen.

Szegediner Schriften zur germanistischen Linguistik 4.
Frankfurt am Main: Peter Lang. 2015. 221 pp. ISBN 978-3-631-65927-4

Bár a kérdő mondatfajtról számos európai nyelvet, így a németet és a magyart illetően is születtek már leírások, Péteri Attila megközelítése több szempontból is újszerűnek nevezhető. Monográfiája legfontosabb újdonsága az, hogy a mondatfajták jellemzésének három lényegi aspektusát, a lexikogrammatikai, a szintaktikai és a supraszegmentális szintet egymással szerves összefüggésben tárgyalja.

Másodsorban igen komplex megközelítésmóddal él: bár vizsgálatában a fő hangsúly az areális hatásokon van, a nyelvtipológiai és a nyelvgenetikai szempont is megjelenik. Ezekhez kapcsolódóan mindvégig az összehasonlító szempont uralja a kötetet: a cél jól érzékelhetően nem az egyes jelenségek kimerítő bemutatása, hanem a meghatározónak tartott vonások és különbségek kiemelése.

Harmadrészt a kötet pragmatika és szemantika szoros összetartozását demonstrálja a vizsgált téma vonatkozásában: Péteri szerint ugyan heurisztikus okokból metodológiai el kell választani a kettőt egymástól, a valóságban nagyon is szorosan össze vannak kötve. A szerző olyannyira lényegesnek tekinti a pragmatikai szemszög bevonását a grammatikai jelenségek leírásába, hogy könyvét – mottó helyett – egy olyan, fiataloknak szóló plakát képével indítja, amelyen a német eldöntendő kérdő mondat szörendje atipikus (*Du schreibst?*), szemben a szokványos *Schreibst du?* 'Írsz?' formával. Az előbbi kérdés interpretációja Péteri szerint az lehetne, hogy 'Írsz annyira igényesen, hogy beküldhetnéd a szövegedet.' Mivel, mint az előbbi eset is mutatja, az illokúciós cél felülírhatja a mondatfajta azonosító eszközök használatát, és sajátos jelentést hozhat létre, a pragmatika maga is egy külön vizsgálati szempontként jelenhet meg az elemzés során. Péteri tehát amellett érvel, hogy a mondatfajták értelmezésébe a pragmatikát nemcsak érdemes, de be is kell emelni. Azért is szükség van erre, mert így lehetséges, hogy a kutatás során „ne csak izolált nyelvi jelenségekre koncentráljunk, hanem a nyelvet a maga komplexitásában kezeljük, felismerve a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat belső összefüggéseit” (13).

A könyv négy, szinte tökéletesen egyforma hosszúságú részből áll: az első nagyobb fejezet a téma elméleti hátterét ismerteti, a második rész az áttekintő vizsgálatba bevont hét európai nyelv kérdő mondatait vizsgálja „eurotipológiai” nézőpontból. A harmadik nagy fejezet a német, a negyedik pedig a magyar nyelvbeli eldöntendő és kiegészítendő kérdéseket vizsgálja behatóan. A második, illetve a két utolsó, egy-egy nyelvet kifejtő fejezet sorrendjét az indokolja, hogy az eurotipológiai keresztmetszet kíván háttérrel nyújtani a magyar-német összehasonlítás számára.

Az elméleti rész elsőként a mondatfajta lehetséges meghatározásaival foglalkozik; Péteri szerint e fogalom a propozíciós tartalom különböző konceptualizálási típusait jelenti (17), ezen belül a kérdő mondat két vagy több valós propozíció lehetőségét hagyja nyitva (24).

Bár a kérdő mondatokat egyes nyelvtanok kettőnél is több fajtába sorolják, Péteri a két fő kategóriánál: a kiegészítendő, illetve az eldöntendő kérdéseknél marad, tehát az echókérdéseket vagy az utókérdéseket nem kezeli különálló típusként. Ugyanakkor felhívja a figyelmet az utókérdések fontosságára, az eldöntendő kérdések lényegi lexikogrammatikai eszközei közé véve fel őket (l. lentebb is).

A következő három elméleti alfejezet a kérdő mondatok lexikogrammatikai, szintaktikai és szupraszegmentális ismertetőjegyeivel foglalkozik.

A lexikogrammatikai jegyek között jelenik meg a kérdő partikula és a modális partikula kettőse. Az előbbi az eldöntendő kérdőmondat-fajtát jelöli, és pragmatikai funkciót nem hordoz, míg az utóbbi igen, és másodlagosan azonosíthatja is ezt a mondatfajtát, mert disztribúciója csak bizonyos mondatfajtákra korlátozódik. Péteri hangsúlyozza, hogy pusztán szemantikai alapon a két kategóriát nem lehet elhatárolni egymástól, mivel lehetnek átfedő funkcióik (pl. a latinban), de szintaktikai szempontból is vannak átmeneti változataik bizonyos vizsgált európai nyelvekben. Sőt, egymásba is fejlődhetnek: a szerző többször is megemlíti, hogy a német *denn* modális partikulából éppen mondatfajta-jelölő kérdő partikulává válik a kiegészítendő kérdésekben.

Péteri az opcionális és a klitizálódási képesség szempontjait is figyelembe veszi a minősítéseknél, ebből kiindulva a magyarban az eldöntendő kérdő mondatokban megjelenő *-e* vagy az elsősorban ezekben előforduló *ugye* státusa is valószínűsíthető: mindkettő kérdő partikula.

A partikulákon kívül az utókérdések (question tags) és a kérdőszók és kérdő frázisok szolgálhatnak további lexikogrammatikai jelölésmódokként. Az utókérdések igen sokfélék lehetnek, spektrumuk a mondatértékű kifejezésektől (*nicht wahr? stimmt?*) a csaknem partikulává vált egységekig (*ge?*) terjed.

A szintaktikai tényezők között alapvetően a szórendi jellemzők, azon belül a mondat információs struktúrájának, a fókuszálásnak és a mondatkezdő igepozíciónak a témája szerepel. Ezek képezik a vizsgálati szempontokat a német és a magyar kérdőmondat-típusok korpuszalapú elemzésében is. Péteri szerint egyes nyelvekben, így a németben is a kijelentő és a kérdő mondatok jelölésében a szintaktikai szintnek, azon belül is a szórendnek van elsőbbsége, és az egyes szórendi variációk opozícióban állnak egymással.

A szupraszegmentális jellemzők kérdő mondatbeli jelentőségéről szóló fejezet alapját Péteri 2004 és 2006 között végzett, a *hm* diskurzuspartikulára vonatkozó elemzései képezik. Német és magyar anyanyelvű adatközlők feladata dialógusok, bennük a vonatkozó partikulát tartalmazó kijelentő és kérdő mondatok felolvasása volt. A vizsgálat fő eredménye szerint a hümmögésnek tisztán pragmatikai funkciói vannak, grammatikaiak nincsenek.

A szerző szerint az intonációt kell vizsgálni a teljes prozódiai struktúrából, mivel, mint majd látni fogjuk a magyar esetében is, lényegi, konvencionalizálódott eleme (lehet) a mondatfajták egyes (al)típusainak. A sajátos intonációs formák már pragmatikai színezésre valók, különösen a kiegészítendő kérdések esetében, mivel azok lexikogrammatikailag egyébként is jelöltek. A kevésbé vagy lexikogrammatikailag

nem jelölt eldöntendő kérdések viszont kisebb pragmatikai variabilitást mutatnak intonációjukban.

A második nagy részben a WALS (Haspelmath et al. 2005) alapján kapunk áttekintést a világ nyelveinek kérdő mondatstruktúráiról. Igen érdekes kép rajzolódik ki: a vizsgált 777 nyelv eldöntendő kérdéseire leginkább (60%-ban) jellemző kérdő-partikula-használatot épp a legkutatottabb európai nyelvek nem mutatják fel, az utóbbiakban ugyanis sokkal meghatározóbbak a szintaktikai és prosódiai eszközök. Péteri szerint úgy tűnik, mintha nyelvi határ húzódná Kelet- és Nyugat-Európa között olyan értelemben, hogy a keleti részen inkább, de legalább opcionálisan a kérdő partikula használatos az eldöntendő kérdésekben (kivételek ugyanakkor vannak: a román a keleti, a kelta és a portugál a nyugati részen).

A vizsgálatba bevont, tipológiai keresztmetszetet nyújtó európai nyelvek (német, magyar, latin, angol, olasz, orosz, albán, finn, török) változatos szempontok mentén kerültek kiválasztásra, de elsődlegesen azért, hogy mind a rokonsági (germán: angol, német, ill. uráli nyelvek: finn, magyar), mind az areális (kulturális-területi kapcsolatok, pl. a német és a magyar esetében), mind pedig a nyelvtipológiai szempontok (agglutináló magyar, török) önállóan, de összekapcsolódva is megjelenjenek, illetve a nyelvspecifikusnak tűnő sajátosságok is terítékre kerüljenek (az albán mint az egyedüli olyan európai nyelv, amely mondatkezdő kérdő partikulát használ, ill. a török, amely az eldöntendő kérdést morfológiai eszközzel, a finit igébe integrált szuffixummal fejezi ki).

A kérdő mondatok jellemzőinek eurotipológiai áttekintését 7 nyelv esetében (latin, angol, olasz, orosz, albán, finn, török) végezte el a szerző (a németről és a magyarról későbbi, önálló fejezetek szólnak, így kapunk összesen kilenc európai nyelvről képet). A nyugati részen beszélt nyelvek alapvetően lexikogrammatikailag jelölik az eldöntendő kérdéseket, de a használt kérdő partikulák sokszor opcionálisak, a lexikálisan jelöletlenek pedig neutrális kérdések. A jelöletlen altípus Péteri szerint így azonos vagy hasonló szintaktikai szabályszerűségeknek van alávetve, mint a kérdő mondatok. A finn kivételével a vizsgált nyelvek mindegyikére az eső intonáció jellemző, amely, ha egyedüli eldöntendőkérdés-jegy, kötelező is. Ez az eredmény annak fényében különösen érdekes, hogy, mint majd látni fogjuk, a magyar is erőteljesen kilóg ebből a sorból.

A kiegészítendő kérdéseket elsősorban mondatkezdő pozíciójú kérdő frázis (kérdőszó) jelöli, kivéve a török nyelvben, ahol az a mondat közepén, közvetlenül az ige előtt helyezkedik el. Bizonyos információszerkezeti okok, például a topikalizáció miatt a kérdőszó szokott helyéről máshová is kerülhet a mondatban. A vizsgált európai nyelvekben az egyes pragmatikai jelentésárnyalatokat különböző intonációs formákkal lehet visszaadni.

A német nyelvbeli kérdő mondatokat vizsgáló harmadik rész elhelyezését az indokolhatta, hogy Péteri szerint a német és magyar esetében megfigyelhető nyelvi konvergencia egyirányú volt: a német gyakorolt hatást a magyarra. A két nyelven végzett korpuszelemzések összevetését majd a negyedik, a magyar nyelv kérdő mondatait tárgyaló részben olvashatjuk (részletesen I. lentebb).

Az elemzésre összeállított német, illetve magyar korpusz megközelítőleg azonos méretű, kb. 4–4,5 millió szövegszónyi hosszúságú, és egyazon műfajokat foglalja magában: parlamenti ülések anyagát, egyetemi hallgatók felolvasa dialógusrészleteket, valamint 20. századi drámaszövegeket.

Péteri szerint a tárgyalt összesen 9 nyelv közül a németben a legerősebb az ige szórendjének szerepe a mondatfajta-jelölésben (a mondatelső vagy a -második pozíciót foglalhatja el), a modális partikulák másodlagos mondatfajta-jelölők. Ha az eldöntendő kérdésekben az ige nem kezdő helyzetű, átmeneti kérdéstípusról van szó (echo-, illetve asszertív kérdésről). Kivételt a laza köznyelvi használat képez, melyben – mint a szerző több helyen is írja – a szigorú igei pozíció már oldódott.

A korábban említett utókérdéseket (*stimmt's? verstanden? kapiert? ja?*) a németben az angolhoz képest erősebben lexikalizálódottnak tartja, sokszor partikulaszerűnek, amelyek éppen a lexikogrammatikai jeggyé válás felé haladnak, és a többi jelölési móddal (bizonyos igepozíciók, modális partikulák) kombinálódhatnak.

A modális partikulák (*doch, wohl, ja, eben*) elsősorban az átmeneti eldöntendő-kérdés-típusokban jelennek meg (a vizsgált korpusz ilyen típusú kérdő mondatnak 10%-ában), funkciójuk, hogy a közlést pragmatikailag színezik, erősítik. E partikulák egyértelműen, 2–2,5-szer gyakoribbak a kiegészítendő kérdésekben, különösen a parlamenti politikai vitákban.

Az intonáció a német kérdő mondatok esetében ugyancsak másodlagos mondatfajta-jelölő jegy, akárcsak a lexikogrammatikai eszközök, míg a szintaktikai (szórendi) megkötések a legdominánsabbak (az ige, ill. a kérdő frázis rögzített pozíciója). Magyaroztatát Péteri elsősorban a német szintaxis sajátosságaiban és a szintaktikai struktúrák erős grammatikalizáltságában látja.

A negyedik rész a magyar korpuszon végzett elemzések eredményeit mutatja be. A szerző lényeges különbségnek tartja a némethez képest azt, hogy a magyar mondatfajtarendszer alapvetően lexikogrammatikailag meghatározott, és azon belül is a partikulák szerepe jelentős. Ezek száma nyelvünkben igen nagy, de szintaktikailag kevésbé egységes osztályt alkotnak, mint a németben.

Az eldöntendő kérdésekben opcionálisan kérdő partikulák (*-e, ugye*) jelenthetnek meg, a modális partikulák közül pedig némelyik csak a kérdő mondatokban tűnhet fel (*vajon*), más képviselőik (*hát, ugye*) viszont több mondatfajtaban is. Péteri, amennyire lehet, törekszik állást foglalni a vizsgált partikulák státusát illetően, az elméleti alapvetés ez: amelyik egységet egyértelműen kötni lehet a kérdő mondatfajta-hoz, az kérdő partikula, és ezek nem kombinálódhatnak egymással. Az *-e* mindenképpen ilyen, sajátos kérdőmondat-altípust hoz létre, eltérő intonációval. Beágyazott mondatokban kötelező kitenni (pl. *Azt kérdezte, hogy eljön-e.*) Ugyanakkor pragmatikai árnyaló szerepe is lehet, e funkciójában elsősorban a beszélő és a hallgató közös tudására utal. A korpuszban különösen a parlamenti vitákban jelent meg, olyan kérdésekben, amelyekre azonnal, helyben nem volt mód válaszolni, tehát nem információkérést, hanem a kérdés retorikusságát (tkp. érvet) jelöli. Kombinálódhat is más modális partikulákkal (*hát, vajon*), bár az előbbivel való társulására – feltételezhetően annak egyébként is ritka volta miatt – nem volt példa az elemzett anyagban.

Az *ugye* utókérdésből keletkezett kérdő partikula, amely más mondatfajtaban is megjelenhet (a kijelentő mondatban konszenzusteremtő modális partikula, nem jelöli mondatfajtaban). Azt fejezi ki, hogy a beszélő pozitív választ vár a kérdésére, és sürgeti is a válaszadást. A parlamenti beszédekben gyakori *vajon* általában ugyancsak pozitív válasz elvárását sugallja, de azt is kifejezheti, hogy a beszélő maga gondol utána a válasznak, illetve hagyja a beszédpartnert gondolkodni a válaszon, amire egyébként ismeri a feleletet.

A beszélt és drámai szövegekben gyakori *hát* modális partikula nincs mondatfajtához kötve. Kérdésekben Péteri szerint azt jelzi, hogy a megnyilatkozás a szituáció következményeként értendő, és a beszélő tényleges választ vár a kérdésére a partnertől (szemben a *vajon*-nal, ami épp hogy nem). Hozzátennének, hogy más mondatfajtákban, elsősorban a kijelentő mondatokban a *hát* funkcionális spektruma ennél sokkal bővebb, de intonációtól függően a kérdésekben is lehet egyéb szerepe. Ezekről jobb lett volna részletesebben is olvasni.

A kötet nem tárgyalja a *hát* modális partikula vagy diskurzusjelölői státusának kérdését. E kategóriákat illetően a szakirodalomban két markánsan eltérő álláspont regisztrálható: az első szerint a modális partikulák a diskurzusjelölők egy alsóosztályát képezik (pl. mert a diskurzusjelölők számos nyelvi osztályból érkezhettek, nemcsak egyszavasok lehetnek), a második szerint pedig a kettő teljesen más funkciójú, mivel a nyelvi struktúra más szintjein működnek; Degandék szemléletes megfogalmazásában: nem egy érme két oldalát alkotják, hanem más-más valutákhoz tartozó érmék (Degand–Cornillie–Pietrandrea 2013). A *hát* azonban bizonyíthatóan rendkívül kiterjedt szerepkörrel bír, funkciói pedig az összes diskurzusszintet érintik (Dér 2015). Ilyen módon véleményünk szerint nem értelmezhető pusztán modális partikulaként, bármelyik fenti állásponton legyünk is, még akkor sem, ha a modális partikulákat egyébként sokféle pragmatikai szerepkör betöltésére képes elemeknek tartjuk. A *hát* kapcsán tehát mindenképpen szükséges lett volna ezzel a témával foglalkozni, akárcsak ha röviden is.

A szerző korábban említett besorolási szándéka ellenére sem mindig világos egyes magyar partikulák (pl. az *ugye*) és ritkább kérdőmondat-variációk esetében, hogy átmeneti esetnek minősülnek-e vagy sem, és ha igen, az pontosan mit jelent.

Ami az utókérdéseket illeti, azok a magyarban is jelölhetik az eldöntendő kérdő mondatfajtát (*jó? nem? igaz?*), ezt mutatja az is, hogy kérdő partikulákkal nem kombinálhatók. A korpuszelemzések alapján ugyanakkor kisebb arányban használatosak a magyarban, mint a németben, mivel az utóbbi nyelvben az utókérdések ennek a kérdőmondat-fajtának az egyetlen lexikogrammatikai jelölői.

Péteri izgalmas érvelésben rávilágít arra, hogy a sajátos magyar emelkedő-eső intonáció az eldöntendő kérdések esetében valójában az emelkedő változat egy típusának tekinthető, és nem az esőének (erre utal egy másik témába vágó kötet egyik szerzőjeként is, l. Beczner et al. 2013: 64). Bár a finnben is megfigyelhető az emelkedő ejtészváltozat, a szerző szerint a két nyelv megoldása nem hasonlít egymásra, mert a finnben emellett kötelező kitenni a kérdő partikulát is, míg a magyarban nem. Nyelvünkben tehát az intonáció a partikulahasználattal korrelál, ha nincs kint kérdő partikula, a sajátos kérdő intonáció az egyetlen jegye a mondatfajtának. A magyarban ez a sajátos intonáció egyértelműen jelöli az eldöntendő kérdő mondatot, mivel a hangsúly egy egyébként hangsúlytalan szótagra esik.

A magyar kiegészítendő kérdések kapcsán a szerző több helyütt is utal rá, hogy a magyarban formailag jól elkülöníthető kérdő névmások vannak, míg a németben ezek homonimek a vonatkozó névmásokkal, tehát rendszerint más jegyekre is szükség van a kérdő mondat azonosításához.

A modális partikulák közül a *vajon*, a *hát*, az *is* és az *egyáltalán* tűnik fel a leginkább ebben a kérdésfajtában, a kérdő frázishoz kapcsolódva. Péteri a *Honnan tudjam?* kérdés különböző változatainak szemlélteti, hogy milyen szerepük lehet: a *Vajon honnan tudjam?* esetében a beszélő annak gondol utána, hogy egyáltalán

lehetséges-e a válaszadás a kérdésre; a *Hát honnan tudjam?* kérdezője világos, egyértelmű választ vár feleletül, a *Honnan is tudjam?* esetében az *is* azt sugallja, hogy a beszélőnek magának kellene tudnia a választ, de a hallgató emlékeztetheti rá. Végezetül az *Egyáltalán honnan tudjam?* kérdés esetében a beszélő szerint a várt válasz lényegi az adott helyzetben.

Ehhez hozzátennénk, hogy mindig a konkrét intonációtól függ, hogy a megjelenő partikulák pontosan milyen jelentéseket közvetítenek, és más pragmatikai jelentések is elgondolhatók, különösen a *hát*-ot és a *vajon*-t tartalmazó mondatok esetében. A *hát* kérdések elején állva más szerepet is hordozhat, például ellentétet vezethet fel (ekkor a *de hát* társulással váltakozhat), de kifejezhet tétovázást, erősítheti a támadó jelleget, ahogyan Schirm Anitának a sárospataki hitvita kérdéseire vonatkozó elemzése (Schirm 2011) erre rámutatott.

Az *Egyáltalán honnan tudjam?* a *Honnan tudjam?* változathoz képest sokszor azt a beszélői vélekedést implikálja, hogy 'nekem ezt egyáltalán nem kellene tudnom; én ezt egyáltalán nem tudhatom', éppen emiatt korrelál sokszor a *kell* elemmel a megjelenése: *Egyáltalán honnan kell/ene tudnom?*

A modális és kérdő partikulák esetében célszerű lett volna Schirm Anita és Gyuris Beáta idevágó kutatásainak beemelése, mindketten foglalkoztak a kérdő mondatok témájával, a *hát* és *vajon* partikulával (Schirm 2009; 2010; 2011; 2013; Gyuris 2008; 2011; Gärtner-Gyuris 2012), az előbbi szerző az *-e* elemmel kapcsolatban is végzett beható elemzéseket (Schirm 2011).

Péterinek a kiegészítendő kérdésekre vonatkozó vizsgálata egyértelműen hiánypótló. Intonációs elemzése szerint ezekben a mondatokban a mondathangsúly is a kérdő frázisra esik, és ún. HIP (high initial pitch) intonáció jellemzi, amelynek három különböző megvalósulási típusát írta le. A szerző megfigyelése szerint a kérdőfajta intonációját mindig szorosan a szintaktikai struktúrával együtt érdemes vizsgálni.

A szórend kérdő mondatokbeli alakulásával kapcsolatban lényeges, hogy az grammatikailag nincs ehhez a mondatfajtaához kötve, így az információs struktúra motiválta szórendi típusok léteznek a normatív és kevésbé normatív helyzetekben egyaránt.

A monográfia vitathatatlanul egyik legizgalmasabb és legfontosabb kérdésfelvetése az, hogy a német mennyire hathatott a magyarra, és ezt mennyiben és hogyan tükrözik a kérdő mondatok. Péteri szerint a konvergencia egy absztraktabb szinten mutatható ki, hiszen első ránézésre a két nyelv igen eltérőnek látszik: a németben a szórendi megkötések, a magyarban a lexikogrammatikai és intonációs jegyek dominálnak a vizsgált mondatfajtaikban. Feltevése szerint azonban a magyarban a verbális komplexum grammatikai megerősítése, a kijelentő mondatokéhoz képest eltérő szórend használata a németből jövő areális hatás kell legyen. További hasonlóság a két nyelv esetében a kérdő frázis modális partikulákkal való összekapcsolódása, illetve emfatikus elemekkel való kombinálhatósága, valamint az egytagú rövid kérdő mondatok megléte.

Az összegző rész alapján elmondható, hogy a vizsgált összesen 9 nyelvben az eldöntendő kérdések esetében a lexikogrammatikai jegyek igen sokfélék lehetnek (kötelezők, ill. opcionálisak; egyedül is jelölhetik a kérdő mondatot, mint a magyarban teszik, míg más nyelvekben a kérdő intonációval együtt jelölik, pl. a törökben és az oroszban). A szórendet a fókuszálás világosan befolyásolja. Hasonlóan az eldöntendő kérdésekhez, a kiegészítendő kérdések is lexikogrammatikailag egyértelműen jelölhetők.

Péteri Attila könyve eddig említett pozitívumain kívül számos más erénnyel is bír: figyelemre méltók a történeti kitekintések, így például az ófelnémet kérdő partikulák kihalásáról szóló rész. Az egyes kifejezőeszközök műfaji alkorpuszonként történő elemzése nagyban gazdagítja nemcsak a mondatfajtákról, de a partikulákról és az egyes műfajokról szóló ismereteinket is. A szerző minden nagyobb részt követően pontokba szedve összegezte az eredményeket, és ezek az összefoglalások mindig többet mondanak a korábban leírtakhoz képest. Csak csatlakozni tudunk a szerző abbéli reményéhez, hogy hasznos és alapos elemzési módszerét a kutatók más mondatfajták vizsgálatában is alkalmazzák.

Dér Csilla Ilona

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Hivatkozások

- Beczner, Barbara – Gizella Nagy – Cristina Onesti – Attila Péteri 2013. *Interrogativsätze kontrastiv-typologisch. Ein deutsch-ungarischer Vergleich mit sprachtypologischem Hintergrund*. (Arbeitspapiere und Materialien zur deutschen Sprache 32) Mannheim: Institut für Deutsche Sprache. <https://ids-pub.bsz-bw.de/frontdoor/index/index/docId/1729>.
- Degand, Liesbeth – Bert Cornillie – Paola Pietrandrea 2013. Modal particles and discourse markers: Two sides of the same coin? In Liesbeth Degand – Bert Cornillie – Paola Pietrandrea (szerk.) *Discourse Markers and Modal Particles. Categorization and description*. (Pragmatics & Beyond New Series 234) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–18.
- Dér Csilla Ilona 2015. *Diskurzusjelölők a spontán beszélt nyelvben*. Kézirat. Budapest.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2012. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59/4:387–426.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Gyuris Beáta 2011. A diskurzuspartikulák elemzésének újabb módszerei. Esettanulmány a hát-ról a magyarban és egy magyarországi német dialektusban. Előadás. Piliscsabai Nyelvészkör, PPKE. Piliscsaba.
- Haspelmath, Martin – Matthew S. Dryer – David Gil – Bernard Comrie (szerk.) 2005. *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press.
- Schirm Anita 2009. Diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In Kukorelli Anna (szerk.) *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola. 168–175.
- Schirm Anita 2010. A parlamenti beszédek a diskurzuselemzés szemszögéből – esettanulmány a vajon diskurzusjelölőről. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 114) Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó. 250–255.

- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. <http://goo.gl/BXvGVU>.
- Schirm Anita 2013. Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Budapest: Gondolat Kiadó. 324–336.

Általánosítások a potenciális magyar birtokszóváltozatokra vonatkozóan

Farkas Judit

MTA Nyelvtudományi Intézet
PTE Nyelvtudományi Tanszék

Alberti Gábor

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Jelen tanulmányunk a *-(j)A* birtokolságot jelölő toldalékmorféma alakváltozatainak és az elidegeníthető birtoklásnak a kapcsolatával foglalkozik. Megközelítésünk lényege, hogy fonotaktikai és nyelvtörténeti tényezőket figyelembe véve háromféle potenciális birtokszó-alakváltozatot definiálunk, amelyekre építve egységes rendszerben, kivétel nélküli szabályokban fogalmazható meg az összes magyar főnévre vonatkozóan, hogy melyik változat társulhat elidegeníthető, illetve melyik társulhat elidegeníthetetlen birtoklást kifejező jelentéshez. Ez alapján összességében hét főnévtartomány alakul ki, amelyekbe besorolunk minden magyar produktív főnévképzővel létrehozott főnevet is. Részletesebben kitérünk a HATNÉK-főnevekre, amelyek olyan dialektális különbségeket mutatnak, amelyek alapján szükségesnek látszik újragondolni az elidegeníthetlenségnek és elidegeníthetőségnek a közösleges főnevek körében is megkérdőjelezhető dichotómiáját.

Kulcsszavak: birtokolságjel; elidegeníthető és elidegeníthetetlen birtoklás; deverbális főnevek; HATNÉK-főnevek

1. Bevezetés

Jelen tanulmány kiindulópontja egy korábbi cikkünk (Alberti–Farkas 2015: 2–6), amely óvatosan alulspecifikált állításokat fogalmaz meg a *-(j)A* birtokolságot jelölő toldalékmorféma alakváltozatai és az elidegeníthető birtoklás kapcsolatára vonatkozóan, den Dikken (2015)-nek egy morfemikus *-j*-komponensre vonatkozó elméletét alapul véve.

Ezúttal azt mutatjuk be, hogy ha a 2. szakaszban javasolt módon definiálunk háromféle potenciális birtokszó-alakváltozatot, akkor sokkal pontosabb általánosításokat fogalmazhatunk meg arra nézve, hogy melyik változat társul elidegeníthető, illetve melyik társul elidegeníthetetlen birtoklást kifejező jelentéshez. Rámutatunk továbbá, hogy az általunk javasolt módon a magyar főnevek teljes spektrumáról számot lehet adni, és nem pusztán az „iskolapéldák” központi csoportjáról. A 3. szakaszban konkrét adatokon keresztül szemléltetjük, hogy a magyar főnevek négy csoportba oszthatóak az alapján, hogy e kétféle jelentés hogyan társul a három versengő birtokszóváltozathoz. A 4. szakaszban következnek maguk az általánosítások arra vonatkozóan, hogy melyek a lehetséges, sőt preferált jelentéstípus~alakváltozat társulások, illetve melyek azok, amelyek ki vannak zárva; valamint egy

sematikus táblázatban bemutatjuk, hogy a négy főnévcsoport ily módon összesen hét „viselkedési” tartományt alkot. Az 5. szakaszban minden produktív főnévképzővel alkotott főnevet elhelyezünk e hét tartomány valamelyikében, részletesebben kitérve a dialektális különbségeket mutató HATNÉK-főnevekre. A cikk rövid összeggel zárul (6. szakasz).

Ami az *elidegeníthetetlen/elidegeníthető* oppozíciót illeti, e fogalmakat Kiefer (2000: 201) a következőképpen határozza meg, mégpedig szemantikai alapon: „az 'x elidegeníthetetlen része y-nak' azt jelenti, hogy 'x szükségszerűen y-hoz tartozik', az 'x nem elidegeníthetetlen része y-nak' pedig azt, hogy 'x nem tartozik szükségszerűen y-hoz, x leválasztható y-ról'”. Kiefer tehát tulajdonképpen csak magát az elnevezést értelmezi, nem tesz hozzá új jelentéspotztulátumokat. Ennél Schirm (2005) vagy den Dikken (2015) sem nyújt formálisabb és/vagy jobban általánosítható definíciót, amiből az következik, hogy miközben a nyelv rengeteg főnév esetén „ajánl fel” kétféle birtokszóformát, nem áll rendelkezésre olyan egyszerű (nem sok-sok aleset felsorolásán alapuló) szemantikai definíció, amit a prototipikus esetek (testrész-viszony, általánosabb rész–egész reláció, rokonsági kapcsolat) köréből kilépve biztonsággal alkalmazhatnánk. Kellő tapasztalattal felvértetve az 5. szakasz végén térünk majd vissza a problémára, és teszünk javaslatot az elidegeníthetetlen-ség fogalmának egy általánosított megközelítésére. Előre jelezzük viszont, hogy nem abban az irányban teszünk lépéseket, hogy nyelvfüggetlen jelentéspotztulátumok egy komplex rendszerével kíséreljük meg megragadni e fogalmat, hanem a természetes nyelv azon alaptulajdonságára építünk, hogy ha egy szűk, központi csoportban valamilyen markáns jelentéskülönbséghez formai oppozíció társul, akkor az adott formai oppozíciót elkezdjük olyankor is alkalmazni, amikor a jelentéskülönbség nem értelmezhető (valaki esetleg úgy mondaná: „metaforikusan értendő”). A vizsgált birtokszóváltozat-oppozíció körül tehát poliszém jelentéshálózat alakul ki, ami – ha egyáltalán bármelyik esetben is tényleg fennáll – éppoly szövevényes, mint mondjuk a *hát* vagy más diskurzusjelölő jelentéshálózata. A „tőle „elidegeníthetetlen” ezen általánosítás szerint úgy is érthető, hogy „elsődlegesen hozzátartozó”. A *minden idők legjobb császára/cárja* birtokos szerkezet például azért nem tekintendő „elidegeníthetetlen” kapcsolat jelölőjének, mert a megnevezett személy csakis az alapján nevezhető egyáltalán császárnak vagy cárnak, hogy *egy nép császára/cárja* volt egy ideig – ez utóbbi viszony esetében vethető fel egyáltalán, hogy „elsődleges”, és ilyen értelemben „elidegeníthetetlen” relációra utal. Felvetheti persze valaki, hogy a *világ legtartósabb ingjét* esetleg nem hordta soha senki ingként, vagyis nem volt soha „elsődleges értelemben” *valaki inge*; de erre meg azzal válaszolhatunk, hogy a gyártók szándékai szerinti lehetséges világban igen is „valaki inge” lett volna eredendően, és nem egy nemzetközi összehasonlítás objektuma.

2. Három birtokszó-alakváltozat a magyarban (definíciók)

Alberti és Farkas (2015: 2–6) az (1) pontban felidézett óvatosan alulspecifikált állítást fogalmazza meg a *-(j)A* birtokltságot jelölő toldalékmorféma alakváltozatai és az elidegeníthető birtoklás kapcsolatára vonatkozóan, den Dikken (2015) elméletét alapul véve, aki egy önálló *-j-* morféma mellett érvel a birtokltságra utaló *-(j)A* toldalékon belül, ami az elidegeníthetőség jelentéskomponensét hivatott képviselni a szerző szerint:

- (1) Amennyiben egy magyar anyanyelvi beszélő számára valamilyen mértékben elfogadható egy főnév potenciális reguláris birtokszóváltozata,¹ azaz legalább '?' ítéletet ad rá,² továbbá elfogadható számára a főnév ugyanolyan jelentésében egy másik (lexikalizálódott) birtokszóváltozat is, akkor a potenciális reguláris birtokszóváltozattal alkotott birtokos szerkezethez fog társítani – az imént említett grammatikalitási ítélet mellett – elidegeníthető birtokviszonyt kifejező jelentést.³

Jelen cikkben azt mutatjuk be, hogy ha a (2) pontban megadott módon definiálunk egy-egy lexikai tételhez háromféle potenciális birtokszó-alakváltozatot (ld. v_1 , v_2 , v_3), akkor sokkal pontosabb általánosításokat fogalmazhatunk meg (ld. 4. szakasz) arra nézve, hogy melyik változat társul ('~') elidegeníthető ('e⁺'), illetve elidegeníthetetlen ('e⁻') birtoklást kifejező jelentéshez. E megközelítés további előnye, hogy ily módon a magyar főnevek teljes állományáról számot lehet adni e jelentéstársítás vonatkozásában, és nemcsak azokról az (iskolapéldának számító központi) esetekről, amelyekre den Dikken (2015) elmélete kiterjed (ld. a 2–4. táblázatban a kiemelt „elsődleges versengő-tartományt”, ahol pontosan egy -j- jelenléte jelenti a különbséget az eltérő jelentésben elfogadható birtokszó-alakváltozatok között).

¹ Alberti és Farkas (2015) egy főnév potenciális reguláris birtokszóváltozatán a következő automatikusan előállított (nem feltétlenül létező) alakot érti: [a főnév alanyesete + -jA] (pl. *ablak-ja, tető-je, gyapjú-ja, tér-je, cár-ja*).

² Jelen cikkben a *Comprehensive Grammar Resources* projektekben (Broekhuis–Keizer–den Dikken 2012: viii; ill. Laczkó–Alberti megj. előtt) alkalmazott értékelési skálát használjuk, melynek kategóriáit helyütt minden változtatás nélkül, eredeti nyelven adjuk meg: *: unacceptable, *?: relatively acceptable compared to *, ?: intermediate or unclear status; ??: marked: not completely unacceptable or disfavored form; (?:) slightly marked, but probably acceptable; ~ or no marking: fully acceptable. Abban is követjük az említett sorozatot, hogy a példák értékelése a szerzők anyanyelvi intuíciónak rendszerét tükrözi, a jövőre bízva annak eldöntését, hogy az adatok olvasói fogadtatása mely leírási területeken teszi szükségessé kísérletes vizsgálatok lefolytatását területi, életkori vagy más relevánsnak mutakozó változók figyelembe vételével. Ami viszont az (1) példában kimondott állítást illeti, azt olyan, minden anyanyelvi beszélőre vonatkoztatott hipotézisként mondtuk ki, amely meggyőződésünk szerint nagy megítélésbeli eltérések mellett is igaz marad mint relatív univerzálé. Hasonlóképpen meg vagyunk róla győződve – és majd a jövő igazol minket vagy ránk cáfol –, hogy az e cikkben kimondott általánosítások lényegét sem módosítja az, ha az olvasók ítéleteinek a rendszere némileg más szórást mutat, mint a miénk – lényeg a rendszerszerűség! Megjegyezzük még, hogy az interneten elérhető és/vagy egyéb korpuszbeli adatok használata például azt a súlyos módszertani problémát veti fel, hogy ott nem tárhatóak fel az adatokhoz társuló grammatikalitási ítéletek, amelyek pedig eme átfogó megközelítésünk lényegét jelentik (mindig számításba véve 2–3 potenciális változat elvi lehetőségét), az iskolapéldák és szórványosan előhozott érdekes birtokszóváltozatok kissé önkényes tekintetbe vételének gyakorlatához képest.

³ Az (1) szabály óvatos megfogalmazásának hátterében többek között az állt, hogy ne érvénytelenítsék azok az anyanyelvi beszélők, akik például az iskolapéldaként használt *ablakja* alakot, azaz a potenciális reguláris birtokszóváltozatot, kategorikusan elutasítják, és/vagy az *ablaka* alakot, azaz a lexikalizálódott alternatívát, el tudják fogadni (valamilyen mértékben) az elidegeníthető birtoklás kifejezésében (is). Annyit állítottunk tehát, hogy aki valamilyen mértékben elfogadja az *ablakja* alakot, az elfogadja az elidegeníthető birtoklás kifejezésében is. Azt jósoltuk egyértelműen kizártnak, hogy valaki (az anyanyelvi intuíciónja alapján) az *ablakja* alakot *csak* az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezésében fogadja el.

- (2) v_1 alak: **[a főnév alanyesete⁴ + -jA]**, ha ezt az alakot nem tiltják meg a magyar fonotaktika szabályai, egyébként pedig **[a főnév alanyesete + -A]**
 v_2 alak: **[a főnév alanyesete + -A]**, ha a magyar fonotaktika szabályai ezen alak mellett [a főnév alanyesete + -jA] alakot is megengedik
 v_3 alak: az első két változattól eltérő, **nyelvtörténeti** okokból kifolyólag létező további E/3 **birtokszóváltozat**

A v_1 változatot úgy definiáltuk, hogy minden magyar főnév esetén ténylegesen létre lehessen hozni. Ezért szükséges volt, hogy v_1 változatként megengedjük [a főnév alanyesete + -A] alakot is az alapesetnek számító [a főnév alanyesete + -jA] alak mellett; ugyanis például az *s*-re végződő szavak esetében lehetetlen a -jA allomorf használata a -sj- szekvencia magyarban fonotaktikailag tiltott státusza miatt (pl. *a világ legnagyobb has-(*j)a*, ld. Rebrus (2013)).⁵ Ebben különbözik v_1 az 1. lábjegyzetben felidézett potenciális reguláris birtokszóváltozattól, mely csoport csak [a főnév alanyesete + -jA] alakokat foglalta magában.

A v_2 változat kapcsán azt kell leszögeznünk, hogy úgy alakítottuk ki a definíciót, hogy csakis akkor létezzen (potenciális változatként), ha létezik mellette a definíció szerint a (tőle különböző potenciális) v_1 változat (ld. még az 5. lábjegyzetet a feltételes fonotaktikai tiltásokról).

Ami a v_3 „nyelvtörténeti változatot” illeti, a döntő tényező az, hogy egy (az alanyesetű alaktól különböző) kötött tőhöz járul a -(j)A toldalék valamely változata. Álljon itt néhány példa: a *gyomor*, *tér*, *parázs*, *tető*, *gyapjú*, *anya*, illetve *fal* főnevek v_3 birtokszóváltozata *gyomra*, *tere*, *parazsa*, *teteje*, *gyapja*, *anyja*, illetve *falva*. A párok különböző fonológiai relációkat példáznak, de ezek tárgyalása érdektelen ezen cikk témájának a szempontjából. Megjegyzendő még, hogy egyes v_3 alakok,

⁴ Az -A végű tövek esetében automatikusnak tekintjük a véghangzó illetén (minőségváltozással kísért) megnyúlását: *alma*→*almája*, *körte*→*körtéje*. E kimeneti alakokat tehát v_1 alakoknak tekintjük *per definitionem*.

⁵ Rebrus (2013) megjegyzi, hogy az *s* mellett más szibilánsokra is érvényes ilyen („környezetfüggetlen” *-Cj-) megszorítás (pl. *a világ legforróbb parázs-?(*j)a*), de e tiltó szabályok pontos formájának feltárása még jövőbeli kutatásokat igényel (például még a *-sj- megszorítás is bizonyos mértékig morfológiafüggő, hiszen összetett szavakban nincsen kizárva ez a hangkapcsolat (pl. *húsjegy*)). Mind a v_1 , mind a v_2 változat definíciójában a fonotaktikai hivatkozás a definíció olyan „külső paraméterét” jelenti, amely elméletünk jövőbeli finomhangolását teszi majd lehetővé, lényegének módosítása nélkül (mivel a 4. szakaszban bemutatott általánosítások mind *relatív* jellegűek, és nem arra épülnek, hogy egy-egy főnév konkrétan mely csoportba sorolódik be a fonotaktikai tényezők rendszerének éppen figyelembe vett szintje szerint). A v_2 változat kapcsán például elsődlegesen egy *-VjA- fonotaktikai tiltás merülhet fel, kizárandó az A magánhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódását magánhangzóval végződő relatív tőhöz (pl. **padló+a*, **teknő+e*, **boká+a*, **vesé+e*), ami azonban csak a -j- betoldásának lehetősége (mint a rendszerben kínálkozó alternatíva) mellett jelent egyértelmű kizártságot, azaz „környezetfüggetlen” módon (vö. *borzasztó+an*, *rettentő+en*). Bizonyos -C₁C₂+A- szekvenciák is hasonlóan diszpreferáltak a (‘+’ jellel) jelölt morfémahatáron, pl. az -mb+A- szekvencia, mint a következő példák illusztrálják: *comb+*(j)a* és *gömb+*(j)e* (vö. ugyanakkor: *gomba* és *öröm+be*). Felfigyeltünk továbbá olyan még erősebben, mondhatnánk „morfológiaspecifikusan környezetfüggő” tiltásra is, amely kifejezetten a -(j)A birtokolságiel tőhöz illesztésére korlátozódik: kizárt a -VJ+jA- szekvencia (ld. *máj+*(j)a*, *kiráj+*(j)a*), köztük ugyanaz a szekvencia maradéktalanul elfogadható nemcsak az igtoldalékolásban (pl. *fúj+ja*, *foJ+ja*), de még a főnév-toldalékolás más eseteiben is (pl. *máj+jal*, *kiráj+Jal*).

például a *disznaja* változat, egyes beszélők számára már elfogadhatatlan(ul achainus); e különbség azonban nem érvényteleníti a 4. szakaszban megfogalmazott *relatív* általánosításainkat.

Az viszont elméleti jelentőségű adalék, hogy a definíció egyértelműen jelöl ki egy adott jelentésben tekintett főnévhez birtokszóváltozatokat, ugyanis egyetlen magyar főnév sem rendelkezik több „nyelvtörténeti változattal” (v_3), a másik két potenciális változat pedig – rögzített fonotaktikai háttérelmélet mellett – egyértelműen áll elő (pl. potenciális v_1 változatok: *gyomorja*, *parázsa*, *tetője*, *gyapjúja*, *anyája*, *faluja*, *térje*; míg a *gyomora* és a *tére* „legyártható” potenciális v_2 alakok).

3. Elidegeníthetetlen és elidegeníthető birtoklás a magyarban: kétféle jelentés – három versengő változat – négy csoportba osztható főnevek – hét tartomány

3.1. A v_1 és a v_2 alakváltozatok versengésének a csoportja: három tartomány

A den Dikken (2015) által górcső alá vett (iskola)példák (és ellenpéldák), ahol pontosan egy *-j-* jelenléte jelenti a különbséget a (tipikusan inkább) elidegeníthető jelentésben elfogadható és a (tipikusan inkább) elidegeníthetetlen jelentésben elfogadható birtokszó-alakváltozatok között, a (2) definíció alapján a magyar főnevek egy olyan csoportjába tartoznak, amelyben egy v_1 és egy v_2 potenciális változat verseng e kétféle jelentésért.

(3) I. Potenciálisan betoldható egy *-j-*, így v_1 és v_2 alakváltozatok versengenek:

ELIDEGENÍTHETETLEN (e^-)	ELIDEGENÍTHETŐ (e^+)
a. a ház ablak-(*j)a	a'. a világ legjobb ablak- ^{??} (?j)a
b. Ili talp-(*j)a	b'. a világ legbüdösebb talp- [?] (?j)a
c. a németek császár-(*j)a	c'. minden idők legifjabb császár- ^(?) (?j)a
d. az egyetem bölcsészkar-(*j)a	d'. a világ legjobb bölcsészkar- ^(?) (?j)a
e. Ili kar- ^(?) (j)a	e'. a világ legerősebb kar- ^(?) (j)a
f. az oroszok cár- ^(?) (j)a	f'. minden idők legifjabb cár- ^(?) (j)a

Megközelítésünk lényegi eleme, hogy önmagában a csoportosítás nem azon múlik, hogy a kétféle jelentés valóban az elvárt módon társul-e a két változattal: $v_1 \sim e^+$, $v_2 \sim e^-$. Eredendően mindkét változat csupán „potenciális”, azaz olyan, amit egy racionálisan feltételezhető magyar fonotaktikai szabályrendszer nem tilt meg. A 2. lábjegyzetben bemutatott finom értékelési skálánk alapján vegytiszta minimálpár nincs is: ahol egyszerre teljesülne, hogy (i) az e^- jelentésben v_2 kifogástalan, míg v_1 teljesen elfogadhatatlan, és (ii) az e^+ jelentésben v_1 kifogástalan teljesen elfogadhatatlan v_2 mellett. Az (i) feltétel csupán a (3a,b,d) példákban teljesül (és a (3c)-ben majdnem), a (ii) feltétel esetében pedig még rosszabb a helyzet: csak a (3f) példa teljesíti. Mindazonáltal osztjuk azt az intuíciót, amely a [$v_1 \sim e^+$, $v_2 \sim e^-$] jelentéstársításon alapul. Ugyanis egy olyan jellegű törvényszerűség mindenütt érvényesül, amit a (7d) majd pontosan megfogalmaz, ehelyütt azonban így próbálunk szavakba önteni: az elidegeníthető jelentésben elfogadható(bb) birtokszóváltozat mindig „legalább annyira *-j-s*”, mint az elidegeníthetetlen jelentésben elfogadható(bb) változat.

Tekintsük át, hogy a (3) példacsoport mely tagja milyen módon elégit ki ezt a relatív általánosítást (amelynek előnye, hogy a beszélőfüggő különbségek fölött is általánosít, cáfolatát tehát csupán radikálisan másképpen „működő” beszélők jelentenék). A (3a–a') és a (3c–c') minimálpárokban a „-j-sebb” v_1 változat érdemben csak az e^+ jelentéshez kapcsolódhat, viszont ott némileg preferált is a v_2 -vel szemben. Valamivel kevésbé prototipikusan érvényesül a relatív általánosítás a (3b–b') minimálpárra, ugyanis a „-j-sebb” v_1 változat mindkét jelentésben diszpreferált; annyiban mégis érvényesül, hogy az elidegeníthető jelentésben kevésbé diszpreferált ('??' áll szemben a '*' grammatikalitási ítélettel). A (3d–d') és a (3e–e') minimálpárok nyilvánvalóan interferálnak abból adódóan, hogy a *kar* hangalak két különböző lexikai tételhez kapcsolódik, így ezek elkülönítése is hozzátartozik a nyelv funkcióihoz. Ettől még a relatív általánosításunk teljesül, de mindkét minimálpár esetében atipikusan, „üresen” jut érvényre – abban az értelemben, hogy a „legalább annyira -j-s” kitétel oly módon teljesül, hogy „ugyanannyira -j-s” változatok (azaz ugyanazok a változatok) társulnak mindkét jelentéshez (eltérő elfogadhatóság mellett). A (3d–d') párban ez a v_2 változat (bár az elidegeníthető jelentésben a v_1 változat is elfogadható, '??'-es szinten, a '??'-es elfogadhatóságú v_2 mellett). A (3e–e') példapár pedig azt a szélsőséges helyzetet mutatja, ahol a potenciális v_2 változat mindkét jelentésben teljesen kizárt, csakis a v_1 változat jön szóba.⁶ Ugyanezt mondhatjuk el a (3f–f') példapárról is. E ponton az szorul magyarázatra, hogy egy cár egyáltalán elidegeníthetetlen „birtoka”-e az ő népének (3f). Az, hogy a magyar nyelvbe az uralkodói viszony valamiféle általánosítottan elidegeníthetetlen szemantikai relációként „kódolódik be”, a (fonotaktikailag is erősen hasonló) (3c–c') példapár alapján vethetjük fel.

3.2. A csoport (és egyben tartomány), ahol v_1 -nek nincs alternatívája

A második csoport tartalmazza azokat a főneveket, amelyek esetében nincsen nyelvtörténeti változat, és bizonyos (környezetfüggetlen vagy környezetfüggő) fonotaktikai tiltások miatt (pl. **vesé-e*, **has-ja*, ld. az 5. lábjegyzetet) csak egyetlen potenciális birtokszó-alakváltozat lehetséges a (2) definíció alapján, a v_1 változat. Vegyük észre, hogy a „-j-ség” mértékére vonatkozó relatív általánosításunkat ezek a példák egyáltalán nem cáfolják meg, hiszen versengő potenciális alakok híján

⁶ Külön érdekesség (ami azonban a relatív általánosításunkat nem érinti, hiszen a v_2 változat mindkét jelentésben teljesen kizárt), hogy a v_1 változat éppen az elidegeníthető jelentésben jelölt kissé ('??'), bár az egyik névtelen bíráló szerint erősen beszélőfüggően. Ennek a furcsaságnak az oka az lehet, hogy a v_1 változat egyértelmű társulása az elidegeníthetetlen „test-része” jelentéssel az elidegeníthetőnek szánt (3e') jelentés percepciójába is beeszel (egyes beszélőknél esetleg erőteljesebben), humoros hatást keltve (mintha a világnak izmos karja lenne), ami jelöltté teszi az adott jelentéstársítást, még ha nincs is alternatíva. Utalnánk ezen a ponton az 1. szakasz utolsó bekezdésében felvetett elidegeníthetetlenség-meghatározásra: a (3e) és a (3e') összevetésében az utóbbi viszony implikálja az előbbi: a világ legerősebb karja biztos, hogy valakinek a karja. Hangsúlyozzuk továbbá a csábító félreértések elkerülése végett, hogy minden általánosításunk viszonylagos abban az értelemben, hogy nyelvtörténetileg kialakult adottságnak tekintjük, hogy adott jelentésben milyen alakváltozatok versengenek (és csak e versengés kimeneteléről teszünk állításokat); egyáltalán nem állítjuk, hogy ha fonotaktikailag megengedett lenne a v_1 és a v_2 változat is, akkor azok ténylegesen realizálódnak is a nyelv jelen állapotában (mindenáron kifejezésre juttatni akarván az elidegeníthetetlenségi pólust).

nem lehet olyan példapár, ahol az elidegeníthetetlen jelentéshez *-j*-sebb változat társulna, mint az elidegeníthetőhöz (másképp persze ez az általánosítás „üres”, azaz tartalmatlan teljesülését jelenti).

- (4) II. Csak egy alak lehetséges (v_1):
a. Ili vesé-je	a'. a világ legnagyobb vesé-je
b. Ili boká-ja	b'. a világ legszebb boká-ja
c. a bőrönd fogantyú-ja	c'. a világ legszebb fogantyú-ja
d. a szoba padló-ja	d'. a világ legszebb padló-ja
e. Ili has-a	e'. a világ legnagyobb has-a
f. Ili máj-a	f'. a világ legnagyobb máj-a
g. a magyarok király-a	g'. a világ legjobb király-a
h. Ili comb-ja	h'. a világ legszebb comb-ja
i. ^(?) a csavar anyá-ja	i'. ^(?) a szerelő legnagyobb anyá-ja

Megjegyzést csupán a (4i) példához kívánunk fűzni (miután az 5. lábjegyzetben alaposan kitárgyaltuk, hogy a (4a–h) típusok milyen – közel sem triviális – értelemben tartoznak a II. csoportba). Felmerülhet, hogy az *anya* alakot is figyelembe kellene vennünk mint (a kétféle jelentésért versengő) potenciális v_3 változatot, ahogyan azt tesszük majd a (6b–b') példapár esetében a rokoni viszonyra utaló *anya* szóra vonatkozóan. A (4i–i') esetben azonban nem ezt írja elő a (2) definíció, az ugyanis egy-egy konkrét lexikai tételhez rendel hozzá potenciális birtokszóváltozat(ka)t (elidegeníthetetlen és elidegeníthető birtoklási jelentésben), és az *anyja* alakot a csavar tartozékához semmilyen birtoklási jelentésben nem lehet hozzárendelni. Ami pedig a (nyilván kontextusfüggően ingadozó) ^(?)-es elfogadhatóságot illeti, azt a rokonsági viszonyra utaló *anya* szó erős interferenciális hatásával magyarázzuk: az *anya* szót önmagában nehéz a csavaranyára érteni.

3.3. A csoport (és egyben tartomány), ahol akár három birtokszóváltozat is versenghetne

A magyar főneveknek van egy olyan csoportja (5), ahol a (2) definíció alapján három potenciális birtokszó-alakváltozattal kell számolnunk, mivel egyrészt létezik egy nyelvtörténeti változat (v_3) másrészt (fonotaktikailag hasonló szavak „megengedő viselkedése” alapján leszögezhető, hogy) hangtani szabályok nem zárják ki, hogy az adott szavak alanyesetéhez *-ja* és *-A* allomorf járuljon (v_1 és v_2 változatot szolgáltatva).

- (5) III. Van egy nyelvtörténeti okokból kifolyólag létező harmadik változat (v_3), és fonotaktikailag nem kizárt, hogy három változat létezzen (v_1 és v_2 is):
a. Ili gyomra / *gyomorja / *gyomora
a'. a világ legnagyobb ^{??} gyomra / ^{??} gyomorja / *gyomora
b. a sas karma / *karomja / *karoma
b'. a világ legélesebb ^{??} karma / ^{??} karomja / *karoma
c. Ili körme / *körömje / *köröme
c'. a világ legélesebb ^{??} körme / *körömje / *köröme
d. Pécs főtere / *főtérje / *főtére
d'. a világ legnagyobb ^(?) főtère / ^{??} főtérje / *főtére
e. Pécs egyik tere / *térje / *tére
e'. a világ legnagyobb tere / *térje / *tére

Az első tanulság, amit az adatokból leszűrhetünk, hogy az elidegeníthetetlen jelentés kifejezésére egyértelműen a (minden esetben maximálisan elfogadható) v_3 alak használatos (maximálisan elfogadhatatlan v_1 és v_2 alternatívák mellett). A második tanulság az, hogy míg a v_2 változat esetében az anyanyelvi intuíciónk kategorikusan kizárja az elidegeníthető jelentéssel való társítást is, addig a v_1 változat esetében határozottan kevésbé érezzük ezt „kategorikusan tiltottnak”, még ha az adott alakok elfogadhatósága legjobb esetben is csak az „erősen jelölt” ($^{(??)}$) szintet éri el, és különbségeket mutat esetről esetre (vö. $^{??}$ gyomorja, * térje).⁷ Azt is megállapíthatjuk, hogy a főneveknek ebben a csoportjában az elidegeníthető jelentéshez általában nem is társítható tökéletesen elfogadható alak; amit az e^- alakok „-j-ssegre” való (a vizsgált III. csoportban az adatok fényében érvényre nem jutó) törekvésének megnyilvánulásaként értékelhetünk (ld. (7d)), ami az amúgy még mindig leginkább elfogadható v_3 alakokat is némileg (bár nem egységesen) diszpreferáltta teszi.

3.4. A v_1 és a v_3 alakváltozatok versengésének a csoportja: két tartomány

A megközelítésünk logikája szerinti utolsó csoport olyan főneveket tartalmaz, amelyek esetében van nyelvtörténeti változat (v_3), de hangtaninak tulajdonított okok miatt az alanyi tőhöz a $-(j)A$ morfémának csak az egyik allomorfja társítható (a (6a–d') példapár esetén ez a $-jA$ allomorf, míg a (6e–g') példák esetében az $-A$ allomorf), így eleve kizárva a kétféle jelentésért való vetélkedésből a v_2 potenciális változatot.

- (6) IV. Van egy nyelvtörténeti okokból kifolyólag létező harmadik változat (v_3), de fonotaktikailag kizárt a v_2 (így hát v_1 és v_3 verseng):
a. a ház teteje / * tetője ⁸	a'. a cég legjobb * teteje / $^{(?)}$ tetője
b. Ili anyja / * anyája	b'. a világ legjobb * anyja / $^{(?)}$ anyája
c. a juh gyapja / * gyapjúja	c'. a cég legjobb * gyapja / $^{(?)}$ gyapjúja
d. a zsellérek $^{(?)}$ falva / $^{?}$ faluja	d'. a világ legjobb * falva / $^{?}$ faluja
e. a tűz parazsa / * parázsa	e'. a világ legforróbb $^{??}$ parazsa / $^{?}$ parázsa

⁷ Bármilyen csekélynek látszik is általában a különbség a ** és a $^{*?}$ (illetve akár a ** és a $^{??}$) között, a releváns (5a', b', d') példák esetében anyanyelvi intuíciónk határozott különbséget jelez. Sőt még az (5c', e') példákban is érezzük ezt a határozott különbséget az amúgy egyformán teljesen agrammatikusnak (**) ítélt v_1 és v_2 változatok között, az előbbi pusztán „történetesen rossz”, míg az utóbbit „eleve lehetetlennek” érezvén. E különbség kimutatását a 2. lábjegyzetben bemutatottnál is finomabb grammatikalitási skála tenné lehetővé.

Az (5d–d') és az (5e–e') minimálpárok összevetése érdemel még figyelmet. Mindkét példapárban a *tér* szó szerepel, de (5d–d')-ben összetétel tagjaként (*főter*). Ez a különbség – minden bizonnyal a főnévi tövek szótaghosszában a különbsége – némi hatással látszik lenni az elidegeníthető jelentés kifejezésére: míg az egyszótagú verzió teljesen egyértelműen a v_3 változatot preferálja a v_1 változattal szemben (a $^{*?}$, illetve ** grammatikalitási ítéletek tanúsága szerint), addig a többszótagú esetében ez a preferencia egy árnyalattal gyengébb, tekintve, hogy a v_3 változat egy fokozattal kevésbé elfogadható ($^{(?)}$), míg a v_1 ugyanennyivel jobban ($^{*?}$).

⁸ Az egyik névtelen bíráló az interneten számos találatot jelzett a számunkra elfogadhatatlan 'ház teteje' birtokosváltozatra. Az adatokba belepillantva azt állapítottuk meg, hogy döntően olyan esetekről van szó, amikor hangsúlyozottan a tetőről mint elkülöníthető termékről kívánnak állítást tenni, és nem a 'ház legfelső szintjéről'. Azt állítjuk, hogy az inkriminált esetben a (6a') jelentés bukkan elő.

f. Ili keze / *kéze

f'. a világ legkisebb ^(?)keze / *kéze

g. Ili esze / *észe

g'. a világ legcsavarosabb [?]esze / *észe

A IV. csoportba tartozó főnevek két markánsan elkülöníthető mintázatot mutatnak. A (6a–e') példák egy olyan részcsoporthoz tartoznak, amely egységesen jellemezhető azzal, hogy (i) az elidegeníthetetlen jelentést a v_3 változat fejezi ki, és (a kissé archaikusan ható *falva* kivételével) csakis az, míg (ii) az elidegeníthető jelentésért folyó versengést – bár meglehetősen változó különbséggel és esetenként nem maximális elfogadhatóság mellett – a „-j-sebb” v_1 változat „nyeri”, a (7d) relatív általánosítást tartalmazó igazolva. A (6f–g') példákban szemléltetett főnevek viszont a III. csoportban tapasztalt mintázatot mutatják, amennyiben mind az elidegeníthetetlen, mind az elidegeníthető jelentéshez csakis a v_3 nyelvtörténeti változat társul, utóbbihoz valamivel kevésbé készségesen (amit magyaráz a 6. lábjegyzetben említett humoros „áthallás”). Megjegyzendő azonban, hogy ez a részcsoporthoz hangtaniilag rendkívüli mértékben megszorított: egyszótagú, -é- magánhangzót tartalmazó, szibilánsra végződő (-és) főnevekre korlátozódik (további példák: *mész/mesze* és *réz/reze*).⁹

3.5. A csoportok/tartományok rendszere

Az alábbi 1. táblázat összefoglalja a szakaszban ismertetett adatokat azon logika mentén, miszerint egy-egy főnévcsoportot az határoz meg, hogy tagjai esetében ott van-e egy nyelvtörténeti birtokszó-alakváltozat (v_3), vagy sem, illetve az automatikusan előállított v_1 változat mellett megengedett-e egy (ettől eltérő) v_2 változat előállítása a -(j)A morfémban rejlő allomorfikus alulspecifikáltságból adódóan. A négy csoport adatai fölött azt is megadtuk, hogy az adott csoportban egyáltalán versengő birtokszóváltozatok közül (pl. '{3, 1}', ami a v_3 és a v_1 versengésére utal) melyik mutatkozott hajlamosnak az elidegeníthetetlen (e^-), és melyik az elidegeníthető (e^+) jelentéshez társulni (ld. pl. ' $\rightarrow 3$ '). A színtónusokkal egy-egy változat adott jelentésben való elfogadhatóságát érzékeltetjük: minél sötétebb egy cella, annál kevésbé elfogadható az adott társítás. Itt jegyezzük meg, hogy jelen kutatásunk szempontjából az a két osztályozási szempont a releváns (van-e a potenciálisan mindig létező v_1 változatnak potenciális v_2 és/vagy potenciális v_3 „vetélytársa”), ami alapján a kétszer két csoport kialakult; hogy az egyes csoportok tagjai történetesen milyen morfofonetikai jelenségek mentén alakulnak ki, az más irányultságú kutatásokban lehet érdekes. Mindamelllett a példák kiválasztásában törekedtünk a morfofonetikai (és bizonyos mértékig a szemantikai) sokszínűség reprezentálására.

⁹ Önmagában az ilyen hangtani felépítés azonban nem jelenti elégséges feltételét annak, hogy egy főnév e részcsoporthoz tartozzon, hiszen a *rész* főnév például nem rendelkezik v_3 birtokszóváltozattal (ld. *része*; vö. **resze*). Érdekes hangtani aszimmetria, hogy az egy szótagú, -á- magánhangzót tartalmazó, szibilánsra végződő (-ás) főnevek köréből egyetlen szót sem találtunk, mely a tárgyalt részcsoporthoz tartozna (ld. *váz(a)*, *láz(a)*).

		-A/-ja							
		igen				nem			
		E ⁻		E ⁺		E ⁻		E ⁺	
nyelvtörténeti birtokszóváltozat	igen	{3, 1, 2} → 3		{3, 1, 2} → 3		{3, 1} → 3		{3, 1} → 3	
		3	1	3	1	3	1	3	1
		*gyomra	*gyomorja	*gyomora	??gyomra	??gyomorja	*gyomora	*keze	*kéze
		*karma	*karomja	*karoma	??karma	*karomja	*karoma	*esze	*észe
		*körme	*körömje	*köröme	??körme	*körömje	*köröme	{3, 1} → 3	
		*főtere	*főtérje	*főtére	(?)főtere	*főtérje	*főtére	{3, 1} → 1	
		*tere	*térje	*tére	*tere	*térje	*tére	3	1
						*teteje	*tetője	*teteje	(?)tetője
						*anyja	*anyája	*anyja	(?)anyája
						*gyapja	*gyapjúja	*gyapja	(?)gyapjúja
nem						*parazsa	*parázsa	??parazsa	?parázsa
						(?)falva	*faluja	*falva	*faluja
		{2, 1} → 2		{2, 1} → 1		{1} → 1		{1} → 1	
		2	1	2	1	1	1	1	1
		*ablaka	*ablakja	??ablaka	*ablakja	*veséje	*veséje	*veséje	*veséje
		{2, 1} → 2		{2, 1} → 2		*bokája	*bokája	*bokája	*bokája
		*talpa	*talpja	*talpa	*talpja	*fogantyúja	*fogantyúja	*fogantyúja	*fogantyúja
		*bölcsész-kara	*bölcsész-karja	(?)bölcsész-kara	*bölcsész-karja	*padlója	*padlója	*padlója	*padlója
		*császára	*császára	(?)császára	*császára	*hasa	*hasa	*hasa	*hasa
		{2, 1} → 1		{2, 1} → 1		*mája	*mája	*mája	*mája
		*kara	*karja	*kara	*karja	*királya	*királya	*királya	*királya
		*cára	*cárja	*cára	*cárja	*combja	*combja	*combja	*combja
						(?)anyája (csavar)	(?)anyája (csavar)	(?)anyája (csavar)	(?)anyája (csavar)

1. táblázat

A három potenciális változat elfogadhatósága a kétféle jelentésben, fonotaktikai és nyelvtörténeti tényezők függvényében

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a négy csoportnyi főnév hét tartományt alkot attól függően, hogy a három potenciális birtokszóváltozat közül melyik társul az elidegeníthető, és melyik az elidegeníthetetlen jelentéshez. A négy főnévcsoporthoz képest úgy áll elő a hét tartomány, hogy két csoport több tartományra oszlik. Jelesül, az I. csoport, ahol a v_1 és a v_2 változatok versengenek, három tartományra oszlik az alábbiak szerint: (i) mindkét jelentésben a v_1 az elfogadhatóbb (ld. *cárja*), (ii) mindkét jelentéshez a v_2 kapcsolódik inkább (ld. *talpa*), vagy (iii) az elidegeníthető jelentéshez a v_1 , az elidegeníthetetlenhez pedig a v_2 változat társul (ld. *ablakja/ablaka*). Megjegyzendő, hogy a negyedik kombinatorikus lehetőség ($v_1 \sim e^-$ és $v_2 \sim e^+$) nem áll elő, összhangban az elidegeníthető alakok magasabb fokú „-j-ségének” a szabályával. A másik csoport, amelynek tagjai többféle jelentéstársítási mintázatot mutatnak, a IV. csoport, ahol a fenti lehetőségek közül lényegében a (ii) és a (iii) mintázat valósul meg, azzal a különbséggel, hogy a v_2 változat helyén ezúttal a v_3 változat áll (ld. *keze*, illetve *tetője/teteje*). A fennmaradó két tartományban egyértelműen eldől, hogy a kétféle jelentéshez melyik potenciális birtokszóváltozat társítható. A „-j-ségi” általánosítás tehát valamennyi tartományban teljesül; az utóbbi kettőben egységesen „üresen”, hiszen a III. csoportban mindkét jelentéstípusban kizárólag a v_3 változat „érvényesül” (ld. *gyomra*), a II. csoportban pedig kizárólag a v_1 (ld. *padlója*).

4. Általánosítások

A szakaszt egy olyan táblázat kommentálásával kezdjük, amelyben csoportonként megadjuk (immár az adatok sokaságának bemutatása nélkül) azokat a sémákat, ahogyan a kétféle jelentésváltozat a versengő birtokszóváltozatokhoz társul. Ezt követően ismertetjük azokat az általánosításokat, amelyeket az eddig leszűrt észrevételek kínálnak.

A 2. táblázat jelölésrendszerében az egyetlen új elem a 'k/n' jelölés (pl. '3/3'), amivel arra utalunk, hogy az adott csoportban az elidegeníthetetlen jelentés meghatározóan a v_k birtokszóváltozattal társul, az elidegeníthető pedig a v_n változattal ($[v_k \sim e^-]/[v_n \sim e^+]$), ahol k és n az eddigiek alapján az 1, 2, 3 számok valamelyikével azonos (és egymástól nem feltétlenül különböző). A számszimbólumok tehát ebben az alakban az elidegeníthetetlen/elidegeníthető jelentés szerint vannak felírva.

$v_2?$ $v_3?$	igen	nem
igen	$\{3, 2, 1\} \rightarrow 3/3$	$\{3, 1\} \rightarrow 3/3$ $\{3, 1\} \rightarrow 3/1$
nem	$\{2, 1\} \rightarrow 2/1$	$\{1\} \rightarrow 1/1$
	$\{2, 1\} \rightarrow 2/2$	
	$\{2, 1\} \rightarrow 1/1$	

2. táblázat

Aptendenciák a tényleges megvalósulásra vonatkozóan

A (középen elhelyezett) 2/1 kimenetű részcsoporthoz az, amelyre den Dikken (2015) a morfémius -j-re vonatkozó tézisét építi: ezen a tartományon valósul meg, hogy az elidegeníthető jelentést kifejező birtokszóváltozat pontosan egy -j-vel több, mint a Haspelmath (2008) által megfogalmazott univerzálé értelmében elsődlegesnek tekinthető elidegeníthetetlen jelentést kifejező birtokszóváltozat. Ez alapján *elsődleges versengő-tartományként* nevezzük meg ezt a kicsiny, de a minden tartományon érvényesülő „-j-sségi” relatív általánosítást a legranzsparensbb módon mutató csoportját a magyar főneveknek.

Den Dikken (2015: 141–142) érintőlegesen foglalkozott még a (már Kosztolányi (1934) által is észrevett) *anya/anyja* típusba tartozó (tipikusan rokonsági) főnevekkel, ahol az elidegeníthető jelentést kifejező birtokszóváltozat szintén egy hanggal több, mint az elidegeníthetetlen kifejező. Azzal a (kissé *ad hoc*) szabályjavaslattal él, hogy az e típusba tartozó esetekben történetesen egy -a- toldalék veszi át a -j- toldalék elidegeníthetőbirtoklás-kifejező szerepét. A mi megközelítésünkben az ilyen esetek részalmazát képezik az – eddigiek szellemében *másodlagos versengő-tartomány*nak nevezhető – 3/1 kimenetű főnevek csoportjának (ld. (6a–e')). Világosan kitűnik, hogy ebben a csoportban a versengő birtokszóváltozatok különbsége nem egy hangban (vagy akár hangszekvenciában), hanem az automatikusan előállítható v_1 változat és egy nyelvtörténeti okokból kifolyólag létező v_3 változat (sokféle formában megnyilvánuló, de jól definiált) különbségében manifesztálódik. A *tetője* v_1 alak például abban különbözik a *teteje* v_3 alaktól, hogy más a tövégi

magánhangzó nyelvválása és időtartama (ahogyan az *ajtója/ajtaja*, *disznója/disznaja*, *tüdője/tüdeje* minimálpárokban is). A *gyapjúja* v_1 változathoz képest viszont a *gyapja* v_3 változat nem más minőségű tövégi magánhangzót tartalmaz, hanem hiányzik belőle a tövéghangzó, és ennek folyományaképpen a kötött szótóhöz a *-(j)A* morféma *-j-* nélküli allomorfja kapcsolódik (ld. még *borjúja/borja*; illetve más tövéghangzóval, de idesorolhatók az *anyája/anyja*, *apája/apja* alakváltozatok is). A *parázsa/parazza* minimálpár azt az esetet példázza, amikor a töbelseji magánhangzónak (döntően) az időtartamában lelhetünk fel különbséget, a *faluja/falva* pár pedig olyan különbséget mutat, amelynek alapját a szinkrón szempontból *v*-betoldásnak nevezett jelenség jelenti (további példa: *tetűje/tetve*).

A hétből a további öt tartomány nem nevezhető versengő-tartománynak, mert ezekben az elidegeníthető jelentéshez ugyanaz a birtokszóváltozat tartozik, mint az elidegeníthetetlenhez (amit a *k/k* alakú kimenetek jeleznek), így hát nem lehet az elidegeníthetőség jegyét semmiféle (hosszabb szóalakot eredményező) morfémához, hanghoz vagy hangsorhoz rendelni (cf. Haspelmath 2008). Ami a részleteket illeti, három főnévcsoport az alábbi értelemben „elvárható módon” viselkedik. A $\{2,1\}$ potenciális alakokat tartalmazó bemenettel meghatározható csoport $1/1$ és $2/2$ kimenetű főnevekből álló „homogén” tartományokat alkot (a $2/1$ kimenetű „heterogén” tartomány mellett). A csakis $\{1\}$ potenciális alakot tartalmazó bemenettel meghatározható csoport esetében nyilván csak $1/1$ lehet a kimenet. A $\{3,1\}$ bemenethez ugyan csakis $3/3$ homogén kimenet tartozik (a heterogén $3/1$ mellett), $1/1$ nem, viszont ez nyilvánvalóan abból adódik, hogy a „nyelvtörténeti birtokszóváltozat” csak akkor vétetik számításba, ha legalább az egyik (nyilván az elidegeníthetetlen) jelentéstípushoz ténylegesen oda is tartozik. Lényegi megfigyelést arra a csoportra vonatkozóan tudunk kimondani, amelyik úgy jellemezhető, hogy mindhárom definiált birtokszó-alakváltozat potenciálisan ott van a bemeneten ($\{3,2,1\}$). Noha logikailag éppen e csoportban lenne elképzelhető számos (homogén és heterogén) kimenet, egyedül (legalábbis nagyon erős tendenciaként) a homogén $3/3$ kimenet tapasztalható (míg például – ami a legmeglepőbb – $3/1$ kimenet nem).

Megjegyzendő, hogy nagyon hasonló fonotaktikai felépítés mellett egészen eltérő tartományokba sorolódnak egyes főnevek. A *gyomor/nyomor/motor* hármas például a bemenet tekintetében a $\{3,2,1\} / \{2,1\} / \{2,1\}$ változatokat mutatja, míg a kimenet tekintetében a *gyomor* a $3/3$ kimenettel jellemezhető (azzal a kitételrel, hogy az elidegeníthető jelentéshez a v_1 birtokszóváltozat körülbelül annyira – nagyon jelölten – társítható, mint a v_3 , de ez irreleváns, ld. a 10. lábjegyzetet), míg a *nyomor* és a *motor* radikálisan eltér (mind a *gyomor*-tól, mind egymástól) abban, hogy az elidegeníthetetlen jelentéshez a v_2 , illetve a v_1 birtokszóváltozat társul. A lexikai-szemantikai hasonlóság sem látszik olyan tényezőnek, ami a főneveknek a hét tartományba való besorolódását meghatározná: (az 1. szakasz végén egyértelmű szemantikájú kiindulópontként megjelölt) testrésznevek például mindegyik tartományban megtalálhatóak; ezt szemlélteti a 3. táblázat.

köröm	kéz
köldök	tűdő
talp	boka
kar	

3. táblázat
Testrésznevek a hét tartományban

Az alábbi (7) pontban „emlékeztető” formulák formájában megfogalmazzuk, majd alább kifejtjük azokat az általánosításokat, amelyeket a (2) definíció és az az alapján rendszerezett adataink nyújthatnak a birtokszóváltozatok jelentéstípusokhoz való társíthatóságára vonatkozóan.

- (7) a. $v_1 \sim e^+$
 a'. $v_2 \sim e^-, v_3 \sim e^-$
 b. $v_1 \sim e^-, v_2 \sim e^+, v_3 \sim e^+$
 c. 1. $[v_1 \sim e^- \rightarrow v_1 \text{ egyeduralkodó variáns}]$
 2. $[v_2 \sim e^+ \rightarrow v_2 \text{ egyeduralkodó variáns}]$
 3. $[v_3 \sim e^+ \rightarrow v_3 \text{ egyeduralkodó variáns}]$
 d. $[v_k \sim e^-] / [v_n \sim e^+] \rightarrow k \geq n$, ahol k és $n \in \{1, 2, 3\}$
 e. $[\exists v_2 \rightarrow *v_3], [\exists v_3 \rightarrow *v_2]$

Jó kiindulópontnak tartjuk a (7a)-ban megfogalmazott (erős tendenciaként megnyilvánuló) általánosítást, amely den Dikken (2015) alaptézisének továbbfejlesztése, miszerint a (mindig az adott szövegkörnyezet alapján aktuálisan meghatározandó) elidegeníthető jelentéshez alapesetben az „automatikusan előállítható” (csak fonotaktikai tiltásokra érzékeny) v_1 változat társul, ahogyan azt a (8a', b')-ben felidézett „iskolapéldák” mutatják. Ennek kézenfekvő kiegészítéseként felvethető egy olyan (7a') hipotézis, miszerint a nyelv tipikusan a v_2 és a v_3 változatokat „használja” (amennyiben fonotaktikai és/vagy nyelvtörténeti okokból kifolyólag léteznek) az elidegeníthetetlen birtokviszony kifejezésére, lásd (8a), illetve (8b).

- (8) A. $[v_2 \sim e^-] / [v_1 \sim e^+]$
 a. a ház ablak-(*)j)a a'. a világ legjobb ablak-??(?)j)a
 B. $[v_3 \sim e^-] / [v_1 \sim e^+]$
 b. a ház teteje / *tetője b'. a cég legjobb *teteje / (?)tetője

A fenti eloszlás azonban ebben a formájában kimondva csupán tendenciának tekinthető. Nyilvánvaló ellenpéldákkal szolgálnak ugyanis azok az esetek, ahol egy birtokszóváltozat készségesen társul az éppen ellentétes jelentéstípussal (is); ennek a lehetőségét a (7b) formulacsoport mondja ki, amelyet a (9) példasorban felidézett példákkal szemléltetünk. Az alábbiakban rámutatunk azonban, hogy mégis többről van szó egyszerű tendenciánál: a birtokszóváltozatok rendszerét alapvetően áthatja és a háttérből szigorúan szabályozza a (7a–a') jelentés-megosztás, amire támaszkodva minden birtokszóváltozat esetében egyértelműen beszélhetünk a vele kompatibilis, illetve a vele ellentétes jelentéstípusról.

Erre alapozva már kivétel nélküli szabályként mondhatjuk ki, hogy ha elő is áll a (7b)-ben meghatározott eset, amikor is egy birtokszóváltozat készségesen (a vetélytársainál nagyobb, vagy legalább akkora elfogadhatóság mellett) társul az ellentétes jelentéstípussal, akkor az adott változat *egyeduralkodó* abban a pontosan definiálható értelemben, hogy a vele kompatibilis jelentéstípushoz is ő társul (tipikusan kifogástalan elfogadhatóság mellett, illetve extrém esetben '(?)' elfogadhatóság mellett), miközben a másik két birtokszóváltozat teljesen elfogadhatatlan ebben a jelentésben (illetve extrém esetben '*?' elfogadhatóságú). Ezt fogalmazza meg a (7c) általánosítás három része, külön-külön a három birtokszóváltozatra vonatkozóan, példákkal pedig ismét a (9a–c') szolgál.¹⁰

- (9) A. $[v_1 \sim e^-] / [v_1 \sim e^+]$
 a. az oroszok cár-*(?)j)a a'. minden idők legifjabb cár-*(?)j)a
 B. $[v_2 \sim e^-] / [v_2 \sim e^+]$
 b. a németek császár-*(?)j)a b'. minden idők legifjabb császár-^(?)(?)j)a
 C. $[v_3 \sim e^-] / [v_3 \sim e^+]$
 c. Pécs egyik tere / *térje / *tére c'. a világ legnagyobb tere / *térje / *tére

A birtokszóváltozatoknak a jelentéstípusokhoz való lényegénél fogva aszimmetrikus társítását a (7d) pontban bemutatott módon foglalhatjuk egységes szabályba, amely alól nem ismerünk kivételt. Ez a szabály azt mondja ki, hogy az elidegeníthető jelentéstípushoz társuló birtokszóváltozat sorszáma legfeljebb akkora (vagyis kisebb vagy egyenlő), mint az elidegeníthetetlen jelentéstípushoz társulóé, ezáltal az eredendő „-j-s” v_1 változatot jósolva az elidegeníthető jelentés számára.

A (7e) pont azt a megfigyelésünket önti szabályba, hogy egyetlen magyar főnévnek sincs egyidejűleg három (akárcsak többé-kevésbé is) elfogadható birtokszóváltozata, mert a v_2 és a v_3 kölcsönösen kizárják egymást mint egazon főnév (egazon lexikai tételének) egyaránt (bármilyen szinten) elfogadható birtokszóváltozatai. Az (5) példasor kiválóan illusztrálja ezt, melynek egy tagját a (10a–a')-ben megismételjük.

- (10) a. Ili gyomra / *gyomorja / *gyomora
 a'. a világ legnagyobb ??gyomra / ??gyomorja / *gyomora

¹⁰ Az (5a–a')-ben szereplő *gyomra* v_3 birtokszóváltozat például azért *egyeduralkodó* a definíció értelmében, mert a vele ellentétes e^+ jelentéstípusban sincsen nála elfogadhatóbb birtokszóváltozat (ugyanis v_1 éppúgy erősen jelölt '(?)') e^- jelentéstípusban). A (7c.3)-ban rejlő predikció pedig az, hogy a *gyomra* alak a vele kompatibilis e^- jelentésben kifogástalan lesz, míg (ugyanitt) a másik két potenciális birtokszóváltozat „teljesen elfogadhatatlan” besorolást fog kapni. Az (5a)-ban megadott grammatikailítási ítéletek ezt egyértelműen igazolják. Megjegyzendő még, hogy az ilyen (nagyon ritka) esetekben, ahol egyenlő elfogadhatósággal társítható két birtokszóváltozat ugyanahhoz a jelentéstípushoz, ott az adott jelentéstípussal ellentétes birtokszóváltozatot vettük figyelembe a tartományi besorolás során azon az alapon, hogy ennek van nagyobb „információértéke” egy adott főnév karakterizálása során. E megközelítést visszaigazolta az, hogy így például a {3,2,1} bemenetű csoport egységes kimeneti jellemzést kaphatott.

5. A deverbális nominálisok a versengő birtokszó-változatok rendszerében

Ebben a szakaszban áttekintjük, hogy azok a főnévképzők, amelyekről Alberti és Farkas (megj. előtt) kimutatja, hogy produktívak (11), milyen módon illeszkednek bele a 2. táblázatban bemutatott rendszerbe, vagyis hogy az általuk (szabályosan¹¹) képzett főnevek a hét tartomány melyikébe sorolódnak be (ld. 4. táblázat), globális képbe helyezve ezáltal Alberti és Farkas (2015) egyes kérdésekben igen részletes elemzéseit.

Általánosságban kimondhatjuk, hogy a produktívan képzett főneveknek nincsen nyelvtörténeti változata (v_3) a potenciális birtokszó-változataik körében.

- (11) a. *Amerika felfedez-és-ével* új korszak kezdődött.
 b. *Amerika felfedez-ő-je* Kolumbusz volt.
 c. *Ili láb-acská-ja* vizes lett.
 d. *Amerika felfedez-t^(?)(*)ével* új korszak kezdődött.
 e. *Dóri Péter felfedez-ett^(✓)e* volt.
 f. *Ili bátor-ság^(*)a* megingathatatlan.
 g. Meglepődtem *Ili leküzdhetetlen dolgoz-hatnék^(✓)án*.
 g". *Ilinek ásítóz-hatnék^(✓)a* van.
 g". *Ilinek tüsszent-hetnék^{-?}(✓)*e van.

Egyértelmű besorolást kapnak a már potenciálisan is csupán egyalakúak közé – a 2. szakaszban tárgyalt fonotaktikai okokból kifolyólag – az -s-re végződő ÁS-főnevek (11a), valamint a magánhangzóra végződő Ó-főnevek (11b), illetve -cskA kicsinyítőképzővel létrehozott főnevek (11c).

v_3		másodlagos versengő tartomány v_3/v_1	v_3
v_2 SÁG(e ⁻) = -sÁgA	elsődleges versengő tart. (+-f) v_2 T(e ⁻) = -tA v_1 T(e ⁺) = -ttjA	v_1 ÁS(e ⁻) = -ÁsA Ó(e ⁻) = -ÓjA CSKA(e ⁻) = -cskÁjA	v_1 ÁS(e ⁺) = -ÁsA CSKA(e ⁺) = -cskÁjA
v_1 HATNÉK(e ⁺) = -hAtnékjA			

4. táblázat

Produktívan képzett főnevek birtokszó-alakváltozatainak levezetése a következő analógia alapján: Téma-szerű birtokos ~ e⁻, Ágens-szerű birtokos ~ e⁺

Ami a T-főneveket illeti, Alberti és Farkas (2015) szellemében az eseményjelölő (11d) és a személyjelölő (11e) altípusukat egy képző kétféle birtokostársítás révén elkülöníthető változatának tekintjük. A megközelítés érdemben alapít arra, hogy a komplex eseményre épülő deverbális nominális konstrukciók kötelezően tartalmazzanak

¹¹ Az (Alberti és Farkas (megj. előtt) tanulmányában áttekintett) lexikalizált (azaz a mai nyelv-állapotban produktívnak nem tekinthető módon képzett, „blokkoló”) alakokkal jelen cikk nem foglalkozik.

egy (tipikusan hangtanilag is jelen lévő, de kontextuálisan mindenképpen rekonstruálható) adott típusú birtokost (Laczkó 2000a: 332). Míg az eseményjelölő τ -főnevek birtokosa tipikusan Páciens (de semmiképpen nem prototipikus Ágens), addig a személyjelölő τ -főnevek egyértelműen Ágens, ami externális argumentumként (Marantz 1984; Kratzer 1996) kézenfekvő módon elidegeníthető(bb)nek tekintendő az internális argumentumnak tartott Pácienshez képest. Alberti és Farkas (2015) ebből vezeti le a személyjelölő τ -főnevek esetében megjelenő $-j$ -s(ebb) alakot, ami a jelenlegi megközelítésünk szerint a v_1 birtokszóváltozat, szemben az eseményjelölő τ -főnevek ($-j$ -t nem tartalmazó) v_2 típusú birtokszóváltozatával. A τ -főnevek tehát az elsődleges versengő-tartományba sorolódnak be.

A melléknévből vagy főnévből képzett SÁG-főnevek szintén abba a nagy főnévcsoportba tartoznak, amelynek tagjai esetében egy v_1 és egy v_2 potenciális birtokszóváltozat „verseng”. Mivel (azonban) a SÁG-főnevek birtokosa a tematikus besorolás szerint semmiképpen nem Ágens,¹² a megközelítésünk helyesen jósolja meg, hogy e főneveknél a (képzés részeként kijelölt) birtokos kötelezően a $-j$ -tlen v_2 birtokszóváltozattal jár együtt. Mivel anyanyelvi intuíciónk a $-j$ -s v_1 változatot semmilyen esetben nem fogadná el, ezért a SÁG-főneveket abban a tartományban helyezzük el, ahol a v_2 az egyeduralkodó (ld. a *talp* tartományát a 3. táblázatban).

A HATNÉK-főnevek (11g–g') abba a főnévcsoportba tartoznak, ahol a v_1 birtokszóváltozat mellett fonotaktikailag megengedett a v_2 birtokszóváltozat is, amint arra a (12a,b) példákban közölt, fonotaktikailag hasonló közönséges főnevek viselkedése alapján következtethetünk. A HATNÉK-főnevek ezen (három tartományra oszló) csoporton belül abba a tartományba tartoznak, ahol a v_1 birtokszóváltozat egyeduralkodó, ami az eddigi megfigyeléseinkkel teljes összhangban van, ugyanis a HATNÉK-főneveknek a képzés során kijelölt birtokosa a képzés bemenetétől szolgáló ige mellett tipikus Ágens (11g), vagy legalábbis ágensi jellemzőket (is) mutat, lásd (11g'–g'')-ben a részleges kontrollt kifejező igékből képzett HATNÉK-főneveket. Amint azt a (12a',b') példákban szemléltetjük, a fonotaktikailag hasonló közönséges főnevek esetében is feljavul a $-j$ -s alakok elfogadhatósága, ha elidegeníthető birtokos jelenik meg a szerkezetben, bár esetükben a v_2 változat mindig elfogadhatóbb marad.

- (12) A HATNÉK-főnevekhez fonotaktikailag hasonló közönséges főnevek esetében megfigyelhető birtokszóváltozatok
- Ez a szikla hasadék- $^{\vee}(*j)a$.
 - a'. Ez a világ legszűkebb hasadék- $^{\vee}(?j)a$.
 - b. Ez a lámpa vezeték- $^{\vee}(*?j)e$.
 - b'. Ez a cég legmodernebb vezeték- $^{\vee}(??j)e$.

Vegyük alaposabban szemügyre a (11g–g'') példacsoportban bemutatott HATNÉK-főnevek esetében hozott grammatikalitási ítéleteket, bővítve a vizsgálat körét az alábbi (13a,b) példákkal is. Az öt példa kétféle viselkedési mintázatot mutat, de nem ama szemantikai tényező alapján, hogy a birtokos prototipikus Ágens-e

¹² Komlósy (1992: 360) a *Jellemzett* tematikus szerepbe sorolja az olyan, a SÁG-főnevek derivációs bázisának tekinthető, névszói állítmányos mondatok alanyát, mint például *Péter beteg/katona*. Ez a szerep ágensi jegyeket (Dowty 1991) egyáltalán nem mutat, így a Páciens tematikus szerephez áll közel.

((11g), (13a,b)), vagy csupán részleges Ágens (11g'–g''), hanem azon hangtani tényező alapján, hogy a HATNÉK-főnév maga veláris toldalékgényű-e ((11g,g'), (13a)), vagy palatális toldalékot kér ((11g''), (13b)). Az egyeduralkodónak bizonyult *-j-s* v_1 változat mindkét hangrendi verzióban kifogástalan, míg a *-j*-tlen v_2 változat a velárisoknál elfogadhatatlan, a palatálisoknál azonban csupán jelölt.

- (13) Veláris és palatális toldalékgényű HATNÉK-főnevek birtokszóváltozatainak összevetése
- Petinek sürgős *i-hatnék-*([✓]j)a* van.
 - Petinek sürgős *e-hetnék-[?]([✓]j)e* van.

Ez a hangtani alapú aszimmetria bizonyos dialektusokban odáig látszik terjedni, hogy a palatális HATNÉK-főnevek esetében a *-j*-tlen birtokszóváltozat (v_2) egyenesen elfogadhatóbb, mint a *-j-sé* (v_1), amint azt a (14b) példa szemlélteti.¹³ A (14a) példa arról tanúskodik, hogy a veláris HATNÉK-főnevek esetében is megengedőbbek a v_2 változattal szemben (^{??}); mindamellett a v_1 változatot ezen dialektus beszélői is kifogástalannak ítélik.¹⁴

- (14) Veláris és palatális toldalékgényű HATNÉK-főnevek birtokszóváltozatainak összevetése egy alternatív dialektusú beszélő ítéletei alapján
- Petinek sürgős *i-hatnék-^{??}([✓]j)a* van.
 - Petinek sürgős *e-hetnék-[✓]([?]j)e* van.

Alberti és Farkas (megj. előtt) rámutat, hogy a HATNÉK-főneveknek a kijelölt (ágentív) birtokoson kívül lehet temporális birtokosuk is (hasonló módon, ahogyan például az ÁS-főneveknek, ha egyszerű eseményre utalnak, ld. Laczkó (2000a: 309–311)). Ez esetben már az „alternatív dialektus” beszélői számára is (15a',b') a

¹³ Elsősorban Maleczki Mártának tartozunk köszönettel azért, hogy felhívta a figyelünket erre a jelenségre; a (14) példasorban szereplő grammatikalitási ítéletek az ő anyanyelvi intuícióján alapulnak. A kérdéskör dialektális feltárása jövőbeli kutatást igényel, ehelyütt csupán egy parametrikus mikrovariáció megfigyeléséről számoltunk be.

¹⁴ Hasonló aszimmetriát az igeragozás területén is tapasztalhatunk, jelesül az E/3 jelen idejű tárgyas ragozásban:

- Ki *lopja_{felsz.}/lopja_{kij.}* el a képet?
- Ki *köpjé_{felsz.}/köpi_{kij.}* ki a cseresznyemagot?

Míg (a *-j-* komponensre egyértelműen módjelölő funkciót terhelő) felszólító módban ugyanazon toldalékegyüttes (*-j+A*) pusztán hangrendben eltérő variánsai jelennek meg, addig kijelentő módban a veláris *-ja* megfelelője egy *-i* toldalék, és nem egy *-je* hangsor. E jelenség felfogható úgy, mint a *-je* palatális variáns enyhe diszpreferáltságának megnyilvánulása a *-ja* megfelelő-jével szemben.

Az egyik névtelen bírálónk arra az aszimmetriára is felhívja a figyelmet, hogy a közelebbi paradigmatis viszonyok is erősíthetik az *-e-s* alak preferáltságát az által, hogy a *-hAt-* elem palatális illeszkedésében ezek az alakok egyes számban mindig tartalmaznak *-e-t*: ld. *ehetnékem*, *ehetnéked*, szemben az *-a-t* nem tartalmazó *ihatnékom*, *ihatnékod* alakokkal.

Itt jegyezzük meg, hogy a jövőben a nem harmadik személyű alakokra is érdemes lenne kiterjeszteni a vizsgálódást. Ebben a körben ugyan szűkebb az alternatív alakok felbukkanása (hiszen például az *anyája/anyja* vagy a *tüdője/tüdeje* dichotómia nem harmadik személyben eltűnik, csak *anyám*, illetve *tüdőm* alak létezik), de mégsem példa nélküli, ahogyan azt a *gyapjóm/gyapjam*, *falum/falvam* alakpárok mutatják.

-j-s (v_1) birtokszóváltozatok az elfogadhatóbbak a palatális verziókban is (15b–b'). Mindamellett a két nyelvváltozat finom különbségei továbbra is megmaradnak, amint ez a vessző nélküli és vesszős példákban között grammatikalitási ítéletek összevetéséből látszik.

- (15) Veláris és palatális toldalékigényű HATNÉK-főnevek „még elidegeníthetőbb” birtokszóváltozatainak összevetése kétféle intuíció alapján
- a. Ez volt minden idők legsürgősebb *i-hatnék*-(^(?)j)a.
 - a'. Ez volt minden idők legsürgősebb *i-hatnék*-(^(?)j)a.
 - b. Ez volt minden idők legsürgősebb *e-hetnék*-(^(?)j)e.
 - b'. Ez volt minden idők legsürgősebb *e-hetnék*-(^(?)j)e.

A dialektális alternatívák nézőpontjából egy olyan komplex kép bontakozik ki, ami Alberti és Farkas (2015: 3. lj.) azon gondolatmenetéhez kapcsolódik, miszerint az elidegeníthetőség fekete-fehér szemantikai fogalmát fel kell váltanunk egy árnyaltabb skálával, ami a formai alternatívákról jobban számot ad, túllépve Kiefer (2000: 201) elidegeníthetetlenség-definícióján. A HATNÉK-főnevek konkrét esetében a 4. táblázat elkészítése során a tartományi besorolás kérdése a következő dilemmát vetette fel. Az, hogy a szerzők anyanyelvi intuíciója szerint minden jól formált HATNÉK-konstrukció a *-j-s* (v_1) birtokszóváltozattal jár, azt jelenti-e, hogy (i) abba a tartományba sorolódik, amelyben a v_1 egyeduralkodó, vagy pedig azt, hogy (ii) elidegeníthetetlen (prototipikus páciensi birtokos révén megvalósuló) birtoklás eseteinek hiányában nincsen érvünk az ellen, hogy az elsődleges versengő-tartományba soroljuk be a HATNÉK-főneveket. A „dialektális” adatokból kirajzolódó kép olyan hipotézis lehetőségét veti fel, miszerint legalább három fokozata van az elidegeníthetőségnek. A deverbális főnevek esetében a nem páciensi birtokoshoz kapcsolódó birtokviszony „elidegeníthetőbb”, mint a páciensi birtokoshoz kapcsolódó birtokviszony, de „elidegeníthetlenebb”, mint az eredeti igével laza szemantikai kapcsolatban álló (például temporális) birtokoshoz tartozó birtokviszony. És mindebbe a háttérben ható fonotaktikai erők is beleszólnak, dialektustól függően a következő két variánst eredményezve. I. Az „alternatív” variánsban a palatális *-hetnék*-főnevek esetében a képzés definíciójában kijelölt (bár nem páciensi, de tematikus) birtokoshoz kötődő birtokszóváltozat az amúgy az elidegeníthetetlen alakokhoz társuló *-j-tlen* v_2 lesz, míg nem tematikus (hanem például temporális) birtokosokhoz a *-j-s* v_1 változat társul. E nyelvváltozatban tehát a *-hetnék*-főnevek az elsődleges versengő-tartományba sorolandóak. II. A veláris *-hatnék*-főnevek az alternatív nyelvváltozatban (is) abba a tartományba sorolódnak, mint amelybe a mi nyelvváltozatunkban az összes HATNÉK-főnév: ahol v_1 egyeduralkodó alak.

A „köztes” elidegeníthetőségi fokozat számos közönséges főnév esetében is felmerül. Olyan esetekre gondolunk (16), ahol egy adott főnévhez két birtokszóváltozat társulhat, de egyikük sem felel meg az elidegeníthetetlenségre vonatkozóan sem a kézenfekvő szemantikai intuíciónak (a példasorban szereplő összes főnév például eladható, és soha nem is képezte a részét a birtokosának), sem olyan formális teszteknek (Laczkó 2000b: 647; Schirm 2005: 159–166), mint például a *-(j)Ú* alak jól formáltsága (**csíkos ingű*, **kényelmetlen széjú*, **sűrű erdejű/erdőjű*).

(16)	a.	Peti ing-(*)j)e	a'.	a cég legjobb ing-?(*)j)e
	b.	Ili szék-(*)j)e	b'.	a cég legmodernebb szék-?(*)j)e
	c.	a szomszédom (?)erdeje/?erdője	c'.	a világ legnagyobb ??erdeje/?erdője

Ezek a forma oldaláról közelítő megfigyelések azt sugallják, hogy a legszigorúbb értelemben vett elidegeníthetetlenség helyett egy általánosabb (a szigorú elidegeníthetetlenséget magában foglaló) szemantikai kapcsolatot jelez a nyelv a (v_1 változattal szemben álló) v_2 vagy v_3 változat révén, amit egyfajta mentális-konceptuális hálózat feltételezése esetén az adott főnévhez kapcsolódó részhálózatban valamilyen eredendő vagy elsődleges hozzátartozóként ragadhatunk meg.¹⁵

6. Összefoglalás és jövőbeli kutatások

Jelen tanulmányunkban tágabb kontextusba helyeztük és egyben pontosítottuk Alberti és Farkas (2015) megfigyeléseit, elemzéseit és általánosításait a *-(j)A* birtokltságot jelölő toldalékmorféma alakváltozatai és az elidegeníthető birtoklás kapcsolatára vonatkozóan.

Új megközelítésünk kulcsa az volt, hogy fonotaktikai és nyelvtörténeti tényezőket figyelembe véve háromféle potenciális birtokszó-alakváltozatot definiáltunk, amelyek alapján a magyar főnevek négy csoportba sorolódtak. E változatokra építve egységes rendszerben, kivétel nélküli szabályokban, fogalmazható meg az összes magyar főnévre vonatkozóan, hogy melyik változat társulhat elidegeníthető, illetve melyik társulhat elidegeníthetetlen birtoklást kifejező jelentéshez. Bemutattuk továbbá, hogy a négy főnévcsoport ezen elméleti lehetőségeket (a jelentések és birtokszóváltozatok társítására vonatkozóan) oly módon realizálja, hogy összességében hét tartomány alakul ki. Az utolsó szakaszban minden magyar produktív főnévképpővel alkotott főnevet elhelyeztünk e hét tartomány valamelyikében. Részletesebben kitértünk a HATNÉK-főnevekre, amelyek olyan dialektális különbségeket mutatnak, melyek az elidegeníthetetlenség és elidegeníthetőség dichotómiájának újragondolását teszik szükségessé, egyben irányt is mutatva mind a háttérben ható szemantikai tényezők, mind a formai alternatívák még kifinomultabb rendszerének feltárásához.

Mindebben segíthet a kérdéskör nemzetközi kontextusba való behelyezése. Hasonló témával foglalkozik például Bliss és Gruber (2015) tanulmánya. A szerzők a fekete lábú indiánok nyelvében kimutatnak egy *-it-* morfémát, amelyik az elidegeníthető birtoklás prototipikus eseteiben bukkan fel a birtokszavakon prefixumként a birtokos személyére utaló prefixumhoz társulva. Ők időjelként elemzik e morfémát, az elidegeníthetőségben azt megragadva, hogy az adott birtokok egy meghatározott időintervallumon szolgálnak valamilyen értelemben vehető birtokként, míg az elidegeníthetetlen birtoklás örök érvényű kapcsolat.

¹⁵ A korábbiakban említett „(legalább) három elidegeníthetőségi fokozaton” tehát a (nyelv-független) szemantikai lehetőségek skáláját értjük (például testrésztviszony, rokonsági viszony, vagy a másik végleten a *világ leg...bb ...-jA* típusú viszony), míg egy adott főnév esetében, mint azt a (7e) általánosításunk ki is mondja, a magyar nyelv (legfeljebb) két fokozatba sorolja be a különféle szemantikai viszonyokat, az elidegeníthetetlenség és az elidegeníthetőség határát hol így, hol úgy meghúzva.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítésekor az OTKA NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan” projekt támogatását élveztük. Értékes észrevételeiért köszönettel tartozunk Maleczki Mártnak, Rebrus Péternek és Dobó Attilának. Az elkészült tanulmányt a szerzők a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szentelik.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor – Judit Farkas megj. előtt. Derivation of nouns. In Tibor Laczkó – Gábor Alberti (szerk.) *Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Alberti Gábor – Farkas Judit 2015. Az elidegeníthető birtoklást kifejező *-j-* képző esete a *-(V)t* főnévképzővel és más főnévképzőkkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2:1–30.
- Bliss, Heather – Bettina Gruber 2015. Temporal restrictions on personal pronouns: The composition of Blackfoot proclitics. *Lingua* 156:175–199.
- Broekhuis, Hans – Evelin Keizer – Marcel den Dikken 2012. *Syntax of Dutch – Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dikken, Marcel den 2015. The morphosyntax of (in)alienably possessed noun phrases: The Hungarian contribution. In Katalin É. Kiss – Balázs Surányi – Éva Dékány (szerk.) *Approaches to Hungarian 14*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 121–145.
- Dowty, David 1991. Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67/3:547–619.
- Haspelmath, Martin 2008. Syntactic Universals and Usage Frequency: 3. Alienable vs. inalienable possessive constructions. Előadás. Leipzig Spring School on Linguistic Diversity. Leipzig. <https://goo.gl/Bch8Lc>.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéelmélet*. Budapest: Corvina.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Kosztolányi Dezső 1934. Anya és anyja stb. *Pesti Hírlap*. 1934. szeptember 23.
- Kratzer, Angelika 1996. Severing the external argument from its verb. In Johan Rooryck – Laurie Zaring (szerk.) *Phrase Structure and the Lexicon*. (Studies in Natural Language and Linguistic Theory 33) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 109–137.
- Laczkó Tibor 2000a. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 293–407.
- Laczkó Tibor 2000b. Zárójelezési paradoxonok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 619–651.
- Laczkó, Tibor – Gábor Alberti (szerk.) megj. előtt. *Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Marantz, Alec 1984. *On the Nature of Grammatical Relations*. Cambridge: The MIT Press.

Rebrus Péter 2013. Miért nincs *j*? In Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.) „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó. 383–401.

Schirm Anita 2005. Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtoklás kifejezősmódjairól. *Nyelvtudomány* 1:155–169.

A szerzőkről

Farkas Judit (PhD) jelenleg egyetemi adjunktus a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékén, a cikk első változatának készítésekor viszont még a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt (az *Átfogó magyar nyelvtan* (*Comprehensive Resource Grammars: Hungarian*) OTKA-óriásprojekt tagjaként). Nyelvtörténeti projektekből is dolgozik, valamint a magyar generatív nyelvészet eredményeinek a közoktatásba való integrálásán is munkálkodik.

Elérhetősége: juttasusi@gmail.com.

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Nyelvtudományi Tanszéket és a Nyelvtudományi Doktori Iskolát, valamint a *ReALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezeti. Formális, lexikai és diskurzuszemantikai kutatásokon kívül a magyar nyelv generatív szintaktikai leírásában is részt vesz, jelenleg az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kenesei István által vezetett *Átfogó magyar nyelvtan* (*Comprehensive Resource Grammars: Hungarian*) OTKA-óriásprojekt tagjaként.

Elérhetősége: alberti.gabor@pte.hu.

[EMPTY]

Egy hanti nominalizátor funkciói és sajátosságai

A *tặxa* grammatikalizációjáról

Sipos Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

Az alábbiakban az északi hanti 'hely' jelentésű lexémát érintő grammatikalizációs folyamatokat mutatom be. Az ennek során létrejövő nominalizátor tipikus képviselője a nyugat-szibériai areál számos (uráli és török) nyelvére jellemző gyakorlatnak.

Nominalizáló szerepe annyira kiterjedt és sokrétű, hogy feltehetőleg analógiásan olyan helyekre is behatol, ahol szintaktikailag nem lenne szükséges. Mindez a korábban rendelkezésre álló, főként folklór műfajok alapján nem volt kutatható, így ennek az elemnek a jelentőségéről az obugrisztikának korábban nem volt tudomása. A létrejött morfológiai elem vegyes tulajdonságokat mutat, sem képzőnek, sem pedig jelnek nem tekinthetjük.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, nominalizátor, északi hanti, észak-szibériai areál

1. Bevezetés

Írásomban egy, a nyugat-szibériai nyelvekre jellemző nominalizátor grammatikalizációját és különböző funkcióit mutatom be a hanti nyelv színjai dialektusában a 'hely' jelentésű *tặxa* szó példáján keresztül. A *tặxa* 'hely' szónak két fő változási iránya van. Az egyik, amelyről csak a teljesség kedvéért, röviden lesz szó, az utalószóvá válás (hely- és időhatározói összetett mondatokban egyaránt). A másik, amelynek során nominalizátor jön létre, áll a jelen vizsgálat fókuszában.

Az uráli összehasonlító nyelvészetben és a magyar nyelvtörténetben is sokat kutatott téma a toldalékmorfémák létrejötte (Dér 2008: 119–126). Ez az uralisztikában elsősorban etimológiai szempontú kutatásokat jelentett, azaz a cél elsősorban a forráselem azonosítása volt. Etimológiai problémátlan grammatikalizációs folyamatok, ahol a grammatikalizálódott elem mellett a forráselem is megtalálható eredeti jelentésében, kevésbé álltak az érdeklődés homlokterében. Az alábbiakban ilyen grammatikalizációról lesz szó, azaz megfigyelhető a különböző funkciójú alakok egymás mellett élése, amit a szakirodalom *rétegződésnek* (*layering*) nevez (Dér 2008: 38). Ilyen esetekben az egymás mellett élő alakok interakciója is megtörténhet (Hopper 1991: 22; *diverging*: Hopper–Traugott 1993: 124–126; idézi Dér 2008: 38), amire ugyancsak lesz példa.

Régóta ismert, hogy a morfológiai komplex formák gyakran vezethetők vissza korábbi szintaktikai szerkezetekre (Haspelmath 2010: 342). A toldalékok létrejöttének folyamatát szintaktikai és morfológiai szempontból többféleképpen

felvázolták már,¹ amelyek közül legáltalánosabb a Bybee és szerzőtársai által felállított változási séma. Ez a szavakat és szó szerkezeteket jelöli meg kiindulópontként, amelyekből létrejöhetnek az általuk *gramnak* nevezett, nyelvtani funkcióval bíró elemek. Ez utóbbiakból pedig inflexiós morfémák alakulhatnak (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 40). A jelen írásban tárgyalt, cselekvésnevet létrehozó, illetve főnevesítő elemek morfológiai státusának pontos meghatározása nem célja a jelen írásnak, mindössze a legalapvetőbb morfológiai tulajdonságok kerülnek felsorolásra.

A grammatikalizációs folyamatokat szemantikai szempontból a legáltalánosabban leíró modell Heine, Claudi és Hünemeyer munkájához kötődik. Alaptétele az, hogy az emberi gondolkodás az absztraktabb kategóriákat mindig egy konkrétabb kategória segítségével tudja megragadni. Ezek sorrendisége is megállapítható: valamely kategória konceptualizálásához mindig egy tőle balra található kategória szolgál eszközzel. Ebből következik az is, hogy ez a láncolat egyirányú (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 157):

SZEMÉLY > TÁRGY > FOLYAMAT > TÉR > IDŐ > MINŐSÉG

A szerzők kiemelik, hogy nem minden fogalmi terület illeszthető könnyen ehhez a sorhoz (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 159). Megjegyzendő továbbá, hogy a szomszédos kategóriák között átfedés is lehet (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 162), amelyre lehet példát találni a vizsgált nyelvi anyagban. Mindkét itt tárgyalandó grammatikalizációs folyamatról elmondható, hogy a TÉR > IDŐ szakaszon illeszkedik a fenti sémához.

A kutatásra nem csupán azért kerül sor, mert korábban a szónak ez a szerepe nem volt ismeretes az északi hantiban. A hanti nyelv szurguti dialektusáról (keleti nyelvjáráscsoport) Csepregi (2008) nyomán tudjuk, hogy benne a TAHI² szónak számos funkciója alakult ki jelentésváltozás és grammatikalizáció következtében. A manysiról – a hantinak földrajzilag is szomszédos és genetikai értelemben is legközelebbi rokon nyelvéről – szintén tudjuk, hogy egy hasonló jelentésű szó cselekvésnevek létrehozásában vesz részt (Bíró 2017). A jelenség feltérképezése azonban túlmutat az obugrisztikai vonatkozásokon, hiszen Skribnik (2010) feltárta, hogy az obi-ugor nyelvekben megismert nominalizációs mintázatok nem egyediek az észak- és közép-szibériai nyelvek vonatkozásában. Ezért minden esettanulmány areális, szubsztrátum-, illetve konvergencia-jelenségek feltérképezéséhez tehet hozzá.

Másrészt nemrégiben olyan nyelvi anyag lett kutatható, amely a szó jelentését és funkcióit érintő változások vizsgálatát teszi lehetővé a színjai hantiban. A kis szibériai nyelvek kutatása a folklór műfajoknak igen sokat köszönhet, mivel a terepmunkák első szakaszaiban nem vált szét a néprajzi-folklorisztikai és a nyelvészeti

¹ Haspelmath összefoglalásában (Haspelmath 2010: 343): a. discourse > syntax > morphology > morphophonemics > zero (Givón 1979: 209); b. content item > grammatical word > clitic > inflectional affix (Hopper–Traugott 1993: 7); c. phrases or words > non-bound grams > inflection (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 40); d. unbound word > enclitic > inflectional affix > derivational affix (Harris–Campbell 1995: 337); e. lexical verb > vector verb > auxiliary > clitic > affix > zero (Fischer 2006: 182).

² A leegyszerűsített TAHI alakkal szimbolizálja írása tárgyaló részeiben Csepregi a mellékjeles és speciális karakterekkel írt 'hely' jelentésű lexémát. Ez a szó a legtöbb hanti nyelvjárásban *i-re*, veláris *j-re* vagy *ə-ra* végződik, míg a legészakibb nyelvjárásokban (berjozovi és obdorszki), így a színjaiban is, *-a* végű (Steinitz 1966–1988: 1408).

szempontú gyűjtés. Azonban a folklórszövegek távol állnak a beszélt nyelvtől, és bennük számos nyelvi jelenség fel sem bukkan. A TAHI szó változatos használatára is akkor derült fény a keleti hantiban, amikor a folklór műfajokon kívül saját gyűjtésre és kreatív irodalmi szövegre támaszkodhatott a kutató (Csepregi 2008).

1.1. A nominalizáció kutatásáról

A nominalizáció általános kutatása nem újkeletű. A legáltalánosabb és legtöbbször idézett megfogalmazás szerint nominalizációnak tekintjük azt az eljárást, amely során egy nem főnévi szófajú szóból főnév vagy főnévi csoport feje lesz (pl. Comrie–Thompson 2007: 334; Koptjevskaya–Tamm 2006: 652). Számos kutatási szempont alapján lehet azonban mélyrehatóan tárgyalni, pl. milyen szófajú volt a nominalizáció kiindulópontja; a nominalizáció eredményének szemantikája; milyen szintaktikai tulajdonságai vannak a létrejött névszónak; mennyire szabályos a nominalizáció (azaz képzésnek vagy inflexiónak tekinthető-e inkább); mennyire mutat vegyes szófaji / szintaktikai tulajdonságokat a nominalizáció eredménye (Koptjevskaya–Tamm 2006: 653).

A nominalizáció eredményeit két nagy csoportra oszthatjuk: (a) a cselekvésnevekre, amelyek megőrznek valamennyit azokból a tulajdonságokból, amelyek a kiinduló igét vagy melléknevet jellemezték, másrészt (b) azokra a szavakra és szószerkezetekre, amelyek éppen úgy viselkednek, mint a többi főnév az adott nyelvben, és az ige valamely argumentumaként jelennek meg, azaz a cselekvés valamelyik tényezőjét jelölik (pl. a cselekvés helye, eszköze, tárgya, eredménye stb.) (pl. Comrie–Thompson 2007: 334). Kutatások az eljárások széles skáláját tárták már fel, pl. deriváció, zéró deriváció, demonstrativum, határozottságjelölő, birtokos névmás, többesjel stb. (pl. Yap–Wang 2011).

A 'hely' jelentésű szavak grammatikálizációja sem kutatatlan terület. Heine és Kuteva (2002: 239–240) a következő jellemző irányokat adja meg: place – cause, instead, locative. Kelet-ázsiai nyelvekben azonban több példa van arra, hogy 'hely' jelentésű szóból nominalizátor jön létre, pl. a japán *tokoro*, a tibeti *sa* (Yap–Grunow–Hårsta–Wrona 2011: 30).

Az egyes areálok jellemzőiről is állnak rendelkezésre kutatási eredmények (pl. Yap–Grunow–Hårsta–Wrona 2011). Az obi-ugorokat is magában foglaló, nyugat-szibériai nyelvekre vonatkozó eredményei Skribniknek vannak (Skribnik 2014; összefoglalja Bíró 2017). Az uráli nyelvekre jellemző nominalizációs eljárások közül a nominalizatori szerepű főnevek használatát, vagyis azt, amely a jelen vizsgálat szempontjából érdekes, a dél-szibériai török nyelvekben is megtalálta (Skribnik 2010).³ Ennek a szubsztrátum-kutatásban is jelentősége van, hiszen az eltűnt szamojéd nyelvek nyomait eddig csak a szókincs látszott őrizni, azonban a nominalizációs mintáknak az érintett török nyelvekben való megléte szintén igazolja a szamojéd szubsztrátumot (Skribnik 2010: 582).

A *taxa* szót különböző szerkezetekben vizsgálom, egyetértve azzal, hogy a változás nem csupán az adott elemre, hanem az egész szintagmatikus kontextusra

³ A nyugat- és közép-szibériai nyelvekben a következő nominalizációs eljárások ismeretesek: (a) nem-finit igealakok, (b) nominalizátorok, (c) nominalizáló toldalékok (egyéb (finit) igealakokkal), (d) kérdő és mutató névmások kombinációja (Skribnik 2010: 571).

nézve vizsgálándó.⁴ Más szóval az az egység, amelyre a grammatikalizáció értelmezhető, sokkal inkább szerkezet, mint elszigetelt lexikális egység. Jó példa erre a hatarozott névelők mutató névmásokból történő kialakulása (Himmelmann 2004: 31).

1.2. A színjai nyelvjárásról és a korpuszról

A színjai hanti az uráli nyelvcsalád obi-ugor ágához tartozó hanti nyelv egyik északi nyelvjárása, amelyet Nyugat-Szibériában, az Ob egyik nyugati mellékfolyója, a Szinja mentén beszélnek. A hanti veszélyeztetett nyelv, bár – mivel az említett területet az ipartelepítés kevésbé érintette – középkorú, illetve fiatal felnőtt beszélői még vannak. A gyerekek akkor beszélnek jól a nyelvet, ha kicsiny faluban, illetve hagyományos életmódot folytató családban nőnek fel. A 20. század elején Wolfgang Steinitz gyűjtött színjai nyelvjárású folklórszövegeket, később, a 90-es évektől Schmidt Éva és Ruttkay-Miklán Eszter végeztek gyűjtőmunkát.

A vizsgált szöveganyagot Ruttkay-Miklán Eszter gyűjtötte több terepmunka során a 2000-es évek elején (Ruttkay-Miklán 2011). Adatközlője középkorú kétnyelvű beszélő volt (sz. 1946), akitől több tíz órányi hanganyagot vett fel. Ezt a későbbiekben az obugrisztikában általánosan szokásos transzkripcióval (FUT) lejegyezte, és magyar, valamint angol nyelvű fordítással látta el.

Gyűjtése során Ruttkay-Miklán Schmidt Éva módszerét alkalmazta, a munkához a hanti nyelv etimológiai és nyelvjárási szótára szolgált alapul (Steinitz 1966–1988). A módszer lényege az, hogy a terepmunkás megad egy szót, a beszélőnek pedig az a feladata, hogy a szó jelentését és használati körét megmagyarázza, elhatárolja más lexémáktól. A válaszadás során az adatközlő saját intuícói alapján változatos terjedelemben szabadon beszél. Az így készített hangfelvétel valódi spontán beszédet rögzít, amelyet habozás, bizonytalankodás, kiszólások, önkorrekciók, töredékesség jellemez. A szöveg tartalmilag sem szerkesztett, hiszen a feladattól kissé elkalandozó részek is vannak benne, formailag pedig agrammatikus mondat, hibás egyeztetés, téves kezdés stb. is előfordul. E jellemzőket a gyűjtő megtartotta a lejegyzésben is, ami így igen értékes, az obugrisztikában még ma is ritkának számító szöveganyagot eredményezett.

1.3. A 'hely' jelentésű szavak grammatikalizációja az obi-ugor nyelvekben

Az északi hanti szóképzésről rendszerszerűen Schmidt Éva írt szakdolgozatában (Schmidt 2006), amely feldolgozza az irodalmi nyelvekben az elvont főnevek minden főbb típusának létrehozására alkalmazott eljárásokat. Az északi nyelvjárások számára kidolgozott három irodalmi nyelvben megvizsgálja, milyen morfológiai és milyen szintaktikai megoldások léteztek a *nomen actionis*, a *nomen acti*, a *nomen obiecti*, a *nomen actoris*, a *nomen instrumenti*, valamint a *nomen loci* kifejezésére. A cselekvésnevek létrehozására (különösen a fordításirodalomban, ahol az orosz képzett szónak kellett hanti megfelelőt találni) a *-psi/-psa* képző volt a legjellemzőbb, míg a másik gyakori eljárás a *wer* 'dolog' alaptagú folyamatos melléknévi igeveves szerkezet. Ez különösen az északi nyelvterület délebbi részére jellemző

⁴ Croft (2001: 261), Heine (2005: 575), Himmelmann (2004: 31) és mások eredményei alapján ennek fontosságát összegzi Traugott (2008: 220–223).

(vagyis a kazimi, a serkáli, illetve a nyizjami dialektusokra – ezzel szemben a legészakibb nyelvjárásra, az obdorszkira nem).⁵ A *tăḡa* szót mint a hanti nyelvújítók által alig használt lehetőséget említi (Schmidt 2006: 40–51).

A *tăḡa* 'hely' és hasonló jelentésű obi-ugor szavak grammatikizációjával már számos kutató foglalkozott (Sz. Kispál 1958; Gulya 1964; Schmidt 2006; összefoglalja és feldolgozza: Csepregi 2008; Bíró 2017). A manysiban legfőképpen cselekvésnevek képzésében van szerepe a 'föld, vidék, hely' jelentésű MA⁶ lexémából grammatikizálódott elemnek⁷ (Bíró 2017), a keleti hantiban a nominalizátori funkciója mellett az evidentialis kifejezésében is szerepet kap (Csepregi 2008).

A *tăḡa* grammatikizációjáról szólva Schmidt úgy fogalmaz, hogy az általa tárgyalt három északi nyelvjárásban (kazimi, serkáli és nyizjami) „ritkábban élnek vele, mint a többiben. Az irodalmi nyelv alkotói láthatóan nem tartották további fejlesztésre érdemesnek ezt a szerkezetet. A beszélt nyelvnek megfelelően főleg abbahagyást, befejezést jelentő igék ablatívuszos vonzataként használják.” (Schmidt 2006: 51).

Steinitz hanti szótárában az alapjelentésen túl van szó a *tăḡa* nominalizáló funkciójáról is, pl. kazimi hanti *ḡān-ši tăḡi* (ír-PTCP.PRS⁸ hely) 'írás'. Emellett a szócikk a serkáliból, valamint a déli nyelvjáráscsoporthoz tartozó keusiból idéz releváns adatokat, ezekről részletesen később esik szó.

1.4. A *tăḡa* szó jelentései és funkciói az északi hantiban

Az északi hantiban a cselekvő, a cselekvés helye, eszköze stb. kifejezésére jellemzően főnévi alaptagú igeneves szerkezetek állnak rendelkezésre a hagyományos szókincsben is (1)–(5), és az újabb fogalmak, eszközök kifejezésére is ilyenek használatosak (6)–(7):

(1)	soḡel	woḡ-ti	iki
	deszka	vág-PTCP.PRS	férfi
	'favágó'		
(2)	woj	wel-ti	ḡu
	állat	öl-PTCP.PRS	férfi
	'vadász'		
(3)	nawər-ti	ne	
	ugrik-PTCP.PRS	nő	
	'béka'		

⁵ A színjai földrajzilag az obdoszki és a többi említett között helyezkedik el.

⁶ A nagybetűs alakot Csepregi gyakorlatát követve a leírásukhoz különböző speciális karaktereket igénylő nyelvjárási formák helyett használok.

⁷ A manysi és a hanti igen közeli rokon nyelvek. A két lexémának azonban, hasonló jelentésük és a hasonló grammatikizációs folyamatok ellenére, etimológiailag semmi köze nincs egymáshoz.

⁸ A glosszákban használt rövidítések: ABL ablatívusz, CNV konverb, DAT részes eset, DERADJ melléknévképző, DET determináló elem, EP betoldott hang, EVID evidenciális, INF főnévi igenév, LAT latívusz, LOC lokatívusz, NEG tagadó elem, NMLZ nominalizátor, főnevesítő elem, O tárgyas ragozás, PASS szenvedő, PL többes szám, PPOS névutó, PTCP igenév, PRS jelen, PST múlt, SG egyes szám, VPF igekötő, 1 első személy, 2 második személy, 3 harmadik személy.

- (4) űli pőr-ti woj
rén harap-PTCP.PRS állat
'farkas'
- (5) χűl wel-ti tăχa
hal öl-PTCP.PRS hely
'halászhely'
- (6) oχ šawi-ti nepek
pénz őriz-PTCP.PRS könyv
'takarékkönyv'
- (7) χăš-ti jűχ
ír-PTCP.PRS fa
'ceruza'

Ezek a szerkezetek rendkívül rugalmasan képesek szinte bármilyen jelentés kifejezésére (körülírására), ám nagyon kevés állandósul közülük. Emellett több változatban is használatosak (8):⁹

- (8) a. pőtər χăš-ti χőjat
cikk ír-INF személy
- b. pőtər χăš-man rupit-ti χőjat
cikk ír-CNV dolgozik-PTCP.PRS személy (Sipos 2006: 110)
'újságíró'

A cselekvés helyének kifejezésére ma is a tăχa szó általános, pl. (9)–(12) (Sipos 2006: 111):

- (9) pires-ti tăχa
választ-INF hely
'szavazóhelyiség'
- (10) műw šűw kănš-ti tăχa
föld kód keres-PTCP.PRS hely
'gázlelőhely'
- (11) řawrem-ə-t utəltə-ti tăχa
gyerek-EP¹⁰-PL tanít-PTCP.PRS hely
'iskola'
- (12) benzin pőn-ti tăχa
benzin tesz-PTCP.PRS hely
'benzinkút'

A fenti négy példa nem tartozik a tăχa szó grammatikalizációjához, bennük a szó eredeti 'hely' jelentésével szerepel.

⁹ Természetesen az oroszból átvett *žurnalist* szó is használatos.

¹⁰ Az EP rövidítés epentézisre, azaz hangbetoldásra utal. Ebben az írásban Nikolaeva kutatási eredményeit követve a svá-t nem fonémának tekintem, hanem a mássalhangzó-torlódást feloldó hangbetoldásnak (Nikolaeva 2000: 121–148). Ennek a felfogásnak értelmében a tăχa szó toldalékolásakor megjelenő j-hang a tőhöz tartozik.

2. A *täxa* szó jelentése a színjai hantiban

A következőkben a *täxa* szónak a korpuszban fellelhető jelentéseit és funkcióit az alábbi sorrendben tekintem át. Az alapjelentés(ek) bemutatása után (2.1.) a szóra jellemző két nagy grammatikalizáció közül az utalószó használatát következik (2.2.). Ezután a cselekvés helye → cselekvésnév változás kerül sorra (2.3.), amelyet a cselekvés helye → cselekvés eredménye grammatikalizációs folyamat bemutatása követ (2.4.). A cselekvés helyétől, nevétől és eredményétől teljesen független főnevesítő funkcióra a 2.5.-ben találhatók példák. Végül a *täxa* egyéb szintaktikai környezetben is előfordul, ez a 2.6. alponthan kerül sorra.

2.1. A *täxa* szó alapjelentése

Az adatközlő a *täxa* szó jelentését a következőképpen adta meg (13):¹¹

- (13) a, mesta. täm täxa, täm täm me..., täm täm täxa. xöta nän sita lojlen il'i müj, omeslen il'i m..., xöta öllen, si jasen, xöta omeslen, xöta öllen. il'i xöta nän šušlilön, müj werlön, si täxa.¹²
'Ä, hely. Ez a hely, ez, ez a h..., ez ez a hely. Ahol te állsz, vagy mi, ülsz, vagy m..., ahol vagy, az a szó, ahol ülsz, ahol vagy. Vagy ahol gyalogolsz, mit csinálsz, az a hely.' (T-10)¹³

A beszélő érzékelhetően küzdött a viszonylag nehezen megfogható jelentés megvilágításával, ami azzal függ össze, hogy ez a szó – amint Wierzbickára hivatkozva Csepregi a szurguti hanti TAHI szó kapcsán leírja – meglehetősen széles szemantikájú, illetve nem specifikus. Olyan lexémáról van szó, amely önmagában nem is fordul elő, csak determinánssal, kvantorral vagy deskriptorral együtt (Csepregi 2008: 126). Mindazonáltal a *täxa* definíciója nem semmitmondó, különösen akkor nem, ha szembeállítjuk a másik 'hely' jelentésű szó, a *wöl* meghatározásával. A *täxa* valamilyen cselekvésre, tevékenységre lehetőséget vagy teret ad, míg a *wöl* (14) olyan része a térnek, amely valamilyen nyomát mutatja egy lezajlott történesnek:

- (14) mesta?¹⁴ wöl. wöl sit si mölti pönil'isen il'i möl lonšil'isen, si mestajen nila, sita si wölöl, jastijl. täm müj, wölöl. mölt lonšil'ijem ulten jastl, mestajen: wöl.
'Hely? A helye. A helye az az, valamit leraktál, vagy valamit leszúrtál, annak a helye látszik, ott van a helye, ni, aszongya. Ez micsoda, a helye. Valami, ami le volt szúrva, általában aszongya, a helye: a helye.' (W 23)

¹¹ Ez tehát az a szövegrész, ahol a beszélő feladata kifejezetten a *täxa* jelentésének magyarázata volt.

¹² Ezek a szövegrészek – (13) és (14) – kizárólag tartalmuk, és nem nyelvi megformálásuk miatt szerepelnek itt, ezért morfológiai tagolásukra nincs szükség. A (30) példában is ugyanezért marad el a szöveggörnyezet glossázása.

¹³ A szövegjegyzés a magyarázandó szavak kezdőbetűje szerint lett fájlokra osztva. Erre utal a nagybetűs rövidítés; a szám pedig az oldalt adja meg.

¹⁴ Feltűnő lehet, hogy az adatközlő mindkét esetben az orosz *mesto* 'hely' szó segítségével (pontosabban annak adaptált hanti változatával: *mesta*) azonosította be a feladatot. Ez azonban nem csupán a beszélő kétnyelvűségének tudható be. Ő ugyanis tisztában volt azzal, hogy a hanti nyelv szótárában, ahonnan a feladott szavak származnak, a jelentésmegadások a német mellett oroszul is olvashatók, tehát a magyarázandó jelentés azonosítására a terepmunkással is kommunikálhatott.

Alapjelentésében a szó meglehetősen gyakori (15). Emellett vannak olyan példák is, ahol a jelentésnek van 'rész, része valaminek' eleme is; ennek lehet szerepe a később bemutatandó folyamatokban, ld. (16)–(17):

- (15) päl täxa elt il šuš-l-ə-n
magas hely PPOS VPF lép-PRS-EP-2SG
'(...) magas helyről legyalogolsz, (...)'
- (16) aha, šit keši, lajəm, möL pāsti täxaj-ə-l: jetl-ə-l.
aha az kés fejsze valami éles hely-EP-3SG él-EP-3SG
'Aha, az a késnek, a fejszének valami éles helye (része): éle.'
- (17) χül šāš-ə-l, ši wōjaŋ täxaj-ə-l nāxtaj-a al'-l-a.
hal hát-EP-3SG az zsíros rész-EP-3SG hátszín-LAT mond-PRS-PASS.3SG
'A hal hátát, azt a zsíros részét hátszínnek mondják.' (N-9)

2.2. A *täxa* utalószói funkciója

A szó grammatikalizációi közül az egyik irányt az utalószói használat jelenti. Ebben a világ nyelveiben nagyon gyakori TÉR → IDŐ változás is végbemegy. Betölthet tisztán helyre vonatkoztatható értelemben is utalószói szerepet, ahogyan a (18) mondat mutatja. Itt a kötőszó szerepét a *χōta* tölti be, amely a 'hol' kérdésre felelő, tehát lokatív jelentésű kérdő névmásból jött létre. A következő példa viszont már azt illusztrálja, hogy az utalószó jelentése megváltozott, és lokatív helyett temporális a használata ('olyankor', 'olyan esetben', 'olyan alkalmakkor'), amit az is mutat, hogy a kötőszó a 'mikor' kérdésre felel, tehát temporális jelentésű kérdő névmásra vezethető vissza (19). A (20) arra példa, hogy az utalószó határozórag nélkül is megjelenhet:

- (18) perna wertla mölti äl mölti täxaj-ə-n, mölti šiməs
kereszt lehet valami egyszerű valami hely-EP-LOC valami olyan
täxaj-ə-t-ə-n lōš-ti-j-a, pernaj-a, χōta mölti šiməs
hely-EP-PL-EP-LOC állít-INF-EP-LAT kereszt-LAT ahol valami ilyen
mestaj-ə-t, nō pōrli-ti täxaj-ə-t l'i mŭj, (...)
hely-EP-PL na áldozik-PTCP.PRS hely-EP-PL vagy mi
'Keresztet lehet valami egyszerű valami helyen, valami olyan helyen állítani, keresztnek, ahol valami olyan helyek, na, áldozóhelyek, vagy mik, (...)'(P-55)
- (19) jasti-l-a šiməs täxaj-ə-n, χun lŭw öt-ə-l,
mond-PRS-PASS.3SG olyan hely-EP-LOC mikor 3SG izél-EP-PRS.3SG
mā-ti mōs-l, lŭwel-ə-n šal' mā-ti.
ad-INF kell-EP-PRS.3SG 3SG.DAT-EP-LOC sajnálat ad-INF
'Mondják olyan helyen (olyankor),¹⁵ amikor ő izél, adni kell, de ő sajnálja odaadni.' (Š-13)

¹⁵ Ruttkay-Miklán Eszter a szöveghez úgy készítette el a fordítást, hogy minél pontosabban visszaadja az eredeti mondat szintaktikai felépítését. Az általam fogalmazott fordításrészletek mindig zárójelben szerepelnek.

- (20) nõ sít símés tǎxaj-ə-t, xun xǒjat jām wer-l nǎŋen,
 na az olyan hely-EP-PL amikor valaki jó csinál-PRS.3SG 2SG.DAT
 símés tǎxaj-ə-t jastə-l-en.
 olyan hely-EP-PL mond-PRS-2SG.O
 '...na, azt olyan helyeken (olyankor/akkor), amikor valaki jót tesz veled, olyan helyeken (olyankor/akkor) mondd.' (P-37)

A speciális használatra alig akad példa, a jelentésváltozáson átesett utalószó viszont – elsősorban a szöveg magyarázó jellege miatt, pl. 'olyankor mondják' – nagyon gyakori. Valószínű, hogy a fent bemutatott utalószói szerkezet adott arra lehetőséget, hogy az 'eset, alkalom' jelentés is kialakuljon, amit a (21) példa illusztrál. Feltehető, hogy itt az egymás mellett élő formák interakciójáról van szó (ld. 1.1.).

- (21) a lǔw āt tutli-s-le, a tutli-ti mǒs-l.
 de 3SG NEG visz-PST-3SG.O pedig visz-INF kell-PRS.3SG
 sít tǎxa tǎŋxa.
 az eset alighanem
 '(De) ő nem vitte el, pedig el kell vinni. Az az eset alighanem.' (T-2)

2.3. A cselekvés helye → cselekvésnév

A *tǎxa* szó legjellemzőbben valamilyen cselekvésekre teret vagy lehetőséget adó helyeket megnevező szerkezetekben fordul elő. Vannak melléknemes szerkezetek is, mint pl. *ser tǎxa* 'kietlen hely', és gyakoriak az igeneves szerkezetek (22):

- (22) specalna xǔl wel-t tǎxaj-ə-t-ŋ ribzawod-ə-t-ŋ
 speciálisan hal öl-INF hely-EP-PL-LOC halüzem-EP-PL-LOC
 ulten katra šeś xir-ə-t ši tǎj-l-aj-ə-t.
 általában régen hancs zsák-EP-PL bizony birtokol-PRS-PASS-EP-3PL
 'Speciálisan a haláshelyeken, halüzemekben általában régen hancszsákokat használtak bizony.' (S-38)

Hasonlóak még a 'vadász hely', 'alvó hely', '(madarak által használt) leszálló hely', 'rénlegelő', 'áldozó hely' stb. jelentésű szerkezetek.

Amint Bíró levezeti a manysi szó grammatikalizációját tárgyaló cikkében, ez a szerkezet lehetőséget ad átértelmezésre. A folyamat kezdetén ugyancsak a spaciális → temporális átértelmezéssel számolhatunk (Bíró 2017: 29):

- i) 'a cselekvés konkrét helye' (pl. 'utazó hely' ('az utazás helye'), főnév) >
- ii) 'a cselekvés ideje' (pl. 'utazásod közben', cselekvésnév) >
- iii) 'a cselekvés neve' (pl. 'utazás', cselekvésnév) / a cselekvés eredménye' (pl. 'utazás, út', 'eredmény' főnév)

Ez a folyamat mehetett végbe a szinjaiban is, amint azt a (23) példa és számos hasonló, folyamatos melléknévi igeneves szerkezet pl. 'utazás(kor)', 'öltözés(kor)', 'tanulás(nál)', 'gyereknevelés(ben)' mutatja:

- (23) nõ „pəχəptəti” jasəŋ jontəŋ-ti tǎχaj-ə-n jastə-l-en ši,
na [betoldani] szó varr-PTCP.PRS NMLZ-EP-LOC mond-PRS-2SG.O biz
'Na, a betoldani szót varrásnál mondd bizony, (...)’ (P-10)

A (24)-ben a *tǎχə-t* tartalmazó szószerkezet nem cselekvésnév, amennyiben nem cselekvés folyamatát nevezi meg, hanem állapotot (state nominalization; Koptjevs-kaya-Tamm (2006: 655)), más szóval (a magyarhoz hasonlóan az északi hantiban is) nonverbális predikátumból ('a gyerek beteg') hoz létre főnevet:

- (24) „pǎsrəli”, nõ šit ulten jasti-l-en řawrem kǎšan
[betegeskedni] na az általában mond-PRS-2SG.O gyerek beteg
tǎχaj-ə-n, il’i müj, χōjat kǎšan tǎχaj-ə-n, (...)
NMLZ-EP-LOC vagy mi valaki beteg NMLZ-EP-LOC
'Betegeskedni, na, azt általában olyankor mondd, amikor a gyerek beteg,
vagy mi, valaki beteg, (...)’ (P-77)

2.4. A cselekvés helye → a cselekvés eredménye

Befejezett melléknévi igenevekkel is szerkeszthető a cselekvés nevét kifejező szókapcsolat, ez előidejűsége utal (25) és (26):

- (25) tūta mūrj enm-ə-m tǎχaj-ew-ə-n lūw šita wanən
ott 1PL felnő-EP-PTCP.PST hely-1PL-EP-LOC 3SG/PL ott közelben
küš ul-mel, šita daže mesta tǎj-l-ə-t,
bár van-EVID.PST.3PL ott még hely birtokol-PRS-EP-3PL
'Ott, ahol mi felnőtünk (sz.sz. a mi felnőtt helyünkön), ott a közelben élték
ugyan, ott még helyük is van, (...)’ (J-52)
- (26) wer-ə-m tǎχaj-ə-lal wanti-l-ə-w. a wer-ə-m
csinál-EP-PTCP.PST hely-EP-PL<3PL lát-PRS-EP-1PL de csinál-EP-PTCP.PST
sis-ə-t-ə-n ma tǎta āntəm us-ə-m.
idő-EP-PL-EP-LOC 1SG itt NEG van.PST-EP-1SG
'A helyet, ahol csinálták (sz.sz. a csinált helyüket, azaz a korábbi csinálás
helyét), azt látjuk. De a gyártás idején én nem voltam itt.’ (K-29)

A befejezett melléknévi igenév + *tǎχə* grammatikalizációjára – amennyiben valóban annak nevezhető – olyan példákat találunk, ahol a szerkezet a cselekvés eredményét fejezi ki ('hasadás', illetve 'öltés, varrás') (27)–(28):

- (27) il’i tāmiš sōχ-en tāmiti tox-ə-m tǎχə
vagy ilyen ruha-2SG így szakad-EP-PTCP.PST hely
tǎj-l: āŋari.
birtokol-PRS.3SG hasadás
'Vagy az ilyen ruhád így el van szakadva (sz.sz. szakadt hely/e/ v. rész/e/
van): hasadás.’ (Voc-69)
- (28) tām jöl. tām jont-ə-m tǎχə, jöl.
ez öltés ez varr-EP-PTCP.PST hely öltés
'Ez az öltés. Ez a varrás (sz.sz. varrott hely/e/), öltés.’ (J-30)

A szövegben fellelhető efféle példák alapján felmerül, hogy körülíró technikáról van szó, nem feltétlenül valamilyen mértékben megszilárdult alakulatokról. Skribnik is említi az eljárás körülíró jellegét (Skribnik 2010: 576). Mindkét példában létezik önálló lexéma is a 'hasadás', illetve az 'öltés' kifejezésére, és a magyarázat során kerülnek elő a körülírásszerű igeneves szerkezetek. A beszélő egy másik példában az *űs* 'lyuk' szót ugyanazzal a *təχəm təχə* 'szakadt rész(e)' szókapcsolattal magyarázza, amelyet a 'hasadás' megvilágítására használt. Ez is az eljárás körülírásszerű, rugalmas, nem állandósult jellegét támasztja alá. Különösen a (16), (17) és hasonlóak alapján vetődik fel, hogy a *təχə* lexikális szó jelentései között is határozottan meglévő 'rész' is szerepet játszhat ilyen funkció kialakulásában. Mivel nem bizonyos, hogy valóban grammatikalizációról van szó, a glosszákban sem a NMLZ rövidítés szerepel, hanem a szó eredeti jelentése.

2.5. A *təχə* főnevesítő szerepe

A fenti szerkezetek mindegyikében a főnévi fej szerepét töltötte be a *təχə* szó, és vagy cselekvésnév, vagy a cselekvés valamilyen körülményét megnevező főnév létrehozásában volt szerepe. Az alábbi példákban a létrejövő szószerkezet már egyáltalán nem köthető cselekvéshez, a *təχə* szónak ezekben tisztán főnevesítő funkciója van (29)–(30):

- (29) nő „menemesen” *šit* *iši* *jasəŋ*, „mäšsen”, „menemisen”,
 na [elszakítottad] az ugyanaz szó [eltépted] [elszakítottad]
iši *jasəŋ*, *i* *jasəŋ*. nemelt *mänem* *kät*
 ugyanaz szó egy szó semmi 1SG.DAT két
χör-pi *təχə* *ät* *täj-l*.
 alak-DER_{ADJ} NMLZ NEG birtokol-PRS.3SG

'Na, elszakítottad, az ugyanolyan szó, eltépted, elszakítottad, ugyanaz a szó, egy szó. Semmi kétféleség nincs benne szerintem.' (M-22)

- (30) Kontextus:
il'i una jüwəm ampen, wəjen χōša jastilən: ampem pirəs, lowem pirša jis, (...)
 'Vagy a megöregedett kutyádra, állatodra mondd: a kutyám öreg, a lovam megvénült, (...)'
šit *iši* *un-a* *jüw-ə-m* *təχaj-ə-n* *jasti-l-a*.
 az is öreg-LAT válik-EP-PTCP.PST NMLZ-EP-LOC mond-PRS-PASS.3SG
 '(...) azt ugyancsak az öreggé váltra mondd.' (P-56)

A (31) példában a 'kettőnek számít, két csoportba sorolható' kifejezésben szereplő névutó névszót kíván maga elé, a számnév főnévvé alakítása a *təχə* szóval történik:¹⁶

¹⁶ Történik ez annak ellenére is, hogy a hantiban az 'egy' és a 'kettő' szárneveknek egyaránt van melléknévi és főnévi alakja (hasonlóan a magyar *két/kettő* alakokhoz).

- (31) i χōjat-en moš joχ-a lūntəs-Ø, i χōjat-en
 egy(ik) személy-2SG moš nép-LAT számít-(PRS.3SG) egy(ik) személy-2SG
 pör joχ-a lūntəs-l, šiti kät tāχa pela lūntəs-l-ə-t.
 pör nép-LAT számít-PRS.3SG így két NMLZ PPOS számít-PRS-EP-3PL
 '...van, aki mos (frátriához tartozó) népnek számít, van, aki por (frátriához
 tartozó) népnek számít, így kétfelé számítanak.' (P-46)

Ezzel az általános főnevesítő funkcióval függhet össze a *tāχa* szó viszonylag ismer-
 tebb előfordulása, ti. az 'abbahagy' jelentésű *wōli-* szó vonzatában az ablatívuszi
 névutó előtt hoz létre cselekvésnevet. A színjai korpuszban bőségesen akad erre
 példa (32)–(34):

- (32) jōχan-en ōw-ti tāχa elt wōlij-l.
 folyó-2SG folyik-PTCP.PRS NMLZ PPOS abbahagy-PRS.3SG
 'A folyó megszűnik folyni.' (H-19)
- (33) χūwən wōlisət wer-t[i] tāχa elt,
 régen abbahagy-PST.3PL csinál-INF NMLZ PPOS
 'Rég felhagytak a készítéssel, ...' (H-38)
- (34) ma in jāχ-ti tāχa elt χūwən wōli-s-ə-m,
 1SG DET jár-PTCP.PRS NMLZ PPOS régen abbahagy-PST-EP-1SG
 '(...) a (kint)járást rég abbahagytam, (...)' (L-14)

Az 'abbahagy, felhagy valamivel' jelentésű igének nem csupán a színjaiban van
 ilyen vonzata, más északi nyelvjárásból is lehetne példát hozni. Ennél jóval érdeke-
 sebb azonban, hogy a manysiban ugyanilyen felépítésű szószerkezetek találhatók,
 noha etimológiailag sem az 'abbahagy' jelentésű ige, sem a nominalizáló funkciót
 betöltő elem nem rokon – az egyetlen lényegtelen különbség az, hogy a manysiban
 ablatívuszi esetrag áll a hanti ablatívuszi posztpozíció megfelelőjeként (Bíró 2017)
 (35).

- (35) am sāyra-ne mā-m-nəl jolpōjt-ēy-um taw xortal-i
 1SG vág-PTCP.PRS NMLZ-1SG-ABL megszűnik-PRS-1SG 3SG ugat-PRS.3SG
 'Én abbahagyom a (fa)vágást, ő [a kutya] ugat.' (Bíró 2017: 26)

Mivel egymással földrajzi közelségben élő közeli rokon nyelvekről van szó,
 ennyi példa alapján csak találgatni lehet, hogy manysi > hanti vagy hanti > manysi
 irányú mintakölcsönzésről van-e szó, vagy ez a kifejezési mód is areális kontex-
 tusban vizsgálendő.

2.6. A *tāχa* egyéb szintaktikai környezetben

A következő példa arra utal, hogy a *tāχa* akkor is belekerülhet a szerkezetbe, ha
 szigorúan szófaji okoknál fogva nincs rá szükség. A (36)-ban a főnevesítés nem
 lenne kötelező, hiszen a hanti melléknevek elláthatók latívuszraggal (ld. a második
 tagmondatot), az első tagmondatban ennek ellenére szerepel a *tāχa*:

- (36) *χuləm təχaj-a mǎn-l, nǒ i təχa elti*
három hely-LAT megy-PRS.3SG na egy hely PPOS
tǎmiti χulm-a mǎn-l,
így három-LAT megy-PRS.3SG
'Háromfelé megy, na, egy helyről így háromfelé megy, (...) ' (J-18)

Hasonló a helyzet következő mondatokban is. A bennük szereplő szó szerkezetek határozói szerepűek (a *təχa*-ról hiányzó határozórag ellenére is), jelentésük 'ferdén', 'meredeken', 'keresztbe' stb. A szótárak és a szövegek tanúsága szerint azonban ezek a szavak döntően határozószóként használatosak (elvétve van adat egy-egy melléknévi előfordulásra) – és az adatközlő is határozóként használja ezeket az esetek túlnyomó többségében. A felsorakoztatott mondatokban tehát szintaktikailag semmi szükség nem lenne a *təχa*-ra (pontosabban határozóragos jelenlétére), a beszélő mégis inkább a *təχa* alaptagú szerkezeteket választja (37)–(40):¹⁷

- (37) *mikr-ə-t, aχa. šöppi təχa pǒn-l-aj-ə-t.*
borda-EP-PL aha keresztirányú hely tesz-PRS-PASS-EP-3PL
'Bordák, aha. Keresztbe teszik.' (S-17)
- (38) *nu, χɔp lipij-ə-n tǎmiti šöppi təχa*
na csónak belső.rész-EP-LOC így keresztirányú hely
kǎt pelek soχəl jǎχa, want-e, tǎmiti: tuχət.
két oldal deszka össze néz-IMP.SG2.O így keresztírd
'Na, a csónak belsejében így keresztbe a két oldalsó deszkát össze, nézd, így: keresztírd.' (T-21)
- (39) *χǎnsari šit χun tǎnχa mǒlti tǎmiti*
kunkor az amikor alighanem valami így
mǒlti šǒma təχa loj-l, χǎnsare-ŋ.
valami függőleges hely áll-PRS.3SG kunkor-DER_{ADJ}
'A kunkor az, amikor alighanem valami így, valami függőlegesen áll, kunkori.' (H-39)
- (40) *loj-ti šit šiməs təχaj-ə-n jasti-l-a,*
áll-INF az olyan eset-EP-LOC mond-PRS-PASS.3SG
χun χǒjat l'i mǔj, amp-en il'i woj-en,
amikor valaki vagy mi kutya-2SG vagy állat-2SG
χun šuma təχa loj-l, loj-l.
amikor egyenes hely áll-PRS.3SG áll-PRS.3SG
'Az állnit azt olyan helyen (olyankor) mondják, amikor valaki vagy mi, a kutya vagy az állat, amikor egyenesen áll, áll.' (L-5)

¹⁷ Ruttkay-Miklán Eszter válasza szerint, amelyet ezúton is köszönök, ezeket a szavakat a beszélők így érzik határozószerűbbnek.

3. A *tǣxa* morfológiai besorolása

A vizsgált elem morfológiai jellemzésekor Aikhenwald (2007)-et követve a toldalékok típusait nem elkülönülő kategóriákként fogjuk fel, hanem különböző jegyekkel jellemezhetőnek, illetve kontinuum-jellegűnek (Aikhenwald 2007: 34–38).

Az eddigiek alapján¹⁸ tehát a *tǣxa* nominalizátornak tűnik, amely különféle jelentésű és szerepű főneveket hoz létre.

3.1. A *tǣxa* cselekvésnevet létrehozó elem morfológiai tulajdonságai

Bíró a manysi MA 'vidék, föld' szóval alkotott szerkezeteket vizsgálva megállapította, hogy a nominalizátor a képzőkhöz hasonlóan viselkedik, az őt megelőző melléknévi igenevekkel szorosabb egységet alkot, mint a névutók (Bíró 2017).¹⁹

A színjai *tǣxa*-ról mint cselekvésneveket létrehozó elemről Kiefer–Ladányi (2000) alapján a következőket lehet állítani (a zárójeles nagybetűk azt mutatják, hogy az adott tulajdonság a képzőkre (K) vagy a jelekre (J) jellemző-e, amiből jól látszik, hogy sem tipikus képzőnek, sem tipikus ragnak nem tekinthető):

- a. nem hoz létre új (lexikai) szót (J)
- b. megváltoztatja a szó szintaktikai környezetét (K)
- c. szófajváltást okoz (K)
- d. a létrejött szó nem hajlamos a lexikalizálódásra (J)
- e. állhat utána más toldalék (K)
- f. minden tartományban termékeny (J)

Aikhenwald hasonló célú szempontrendszere alapján, amely az inflexiók (I) és a derivációs (D) eljárások jellemzőit állítja kontrasztba (Aikhenwald 2007: 36), az alábbiakat lehet hozzátenni:

- a. egy szótagúnál testesebb (D)
- b. előfordulása gyakori (I)
- c. szemantikailag kiszámítható (I)
- d. nem szolgál nyelvtani viszonyok jelzésére (D)
- e. nem zárja le a szót, további toldalékot tud felvenni (D).

A két szempontrendszer között vannak átfedések, illetve Aikhenwald kritériumait nem minden esetben van mód alkalmazni, ezért ez utóbbiból nem mindegyik jelenik meg. A *tǣxa* morfológiai jellemzése további kutatási feladat, itt most mindössze annak jelzése volt cél, hogy vegyes tulajdonságai vannak.

Ami a produktivitást illeti, az összegyűlt példák sem fonológiai, sem morfológiai, sem szemantikai korlátozásra nem mutattak.

Feltehetőleg lexikális korlátozás sincsen. Ez utóbbi megítéléséhez nem áll rendelkezésre elegendő adat, az egyetlen ilyen példa bizonyító erejét egy képző jelenléte bizonyos mértékig csökkenti. A kérdéses mondatban a *wəŋχ-* '(baltával) csap,

¹⁸ Leszámítva természetesen az utalószoói fejleményeket.

¹⁹ A színjaiban a manysizhoz hasonlóan tűnik a helyzet. A hanti szótár adatai (pontosabban a szó szerkezetben megjelenő birtokos személyjel helye a keusi adatban) azonban felvetik annak lehetőségét, hogy dialektusonként különböző is lehet (Steinitz 1966–1988: 1409).

vág' jelentésű igéből (Steinitz 1966–1988: 1567) egy korlátozott produktivitású *-psa* képzővel létrehozott főnév is szerepel: *woŋχəpsa*, amelynek jelentése 'erdőben útjelzés céljából baltával a fába vágott jel' (az adatközlő e főnév megmagyarázását kapta feladatul). A körülírászerűen megfogalmazott 'bárdolt hely, rész' szókapcsolatban szereplő ige töve ugyanaz, mint a *woŋχəpsa* szóé (a *-ŋχ-* mássalhangzó-kapcsolatból a nazális elem szabályosan törlődik a *woχsəm*, *woχsəsli* alakokban), de tartalmaz egy *-s-* képzőt²⁰ (41):

- (41) nő sít sí mőlti woŋχəpsa, nő sí woχs-ə-m
 na az az valamilyen bevágott.jel na az bárdol-EP-PTCP.PST
 təχaj-ə-l, woχs-ə-m, lűw i pűš woχs-ə-s-li,
 hely-EP-3SG bárdol-EP-PTCP.PST 3SG egy alkalom bárdol-EP-PST-3SG.O
 'Na, az valami bárdolt jel, na, az a bárdolt része, bárdolt, azt egyszer
 bárdolta, (...)' (W-14)

3.2. A *təχa* mint általános főnevesítő

Az adatok kis száma miatt általános főnevesítő funkciójú elemként a *təχa* morfológiai jellemzése nem lehetséges.

3.3. A TAHI morfológiai viselkedése más nyelvjárásokban

Ahogy a szótárakban és más művekben fellelhető szórványos adatok figyelmeztetnek, a színjai nominalizátor morfológiai viselkedéséből nem lehet következtetéseket levonni más nyelvjárásokra. Az északi csoporthoz tartozó serkáli dialektusból a szótár (Steinitz 1966–1988: 1409) két, színjaihoz (és a manysihoz) hasonló felépítésű példát idéz, azaz a birtokos személyjel a TAHI-hoz kapcsolódik. Ezzel szemben a kazimi példában a birtokos személyjel az igenévhez járul (a kazimi dialektus egyébként földrajzilag közelebb esik a színjaihoz). Az egyetlen déli példában a kazimihoz hasonló helyzet látható. A legészakibb dialektusról, az obdorszkiról tudjuk, hogy a főnévi fejből grammatikalizáció útján létrejövő képző jellemzőbb, mint a délebbre lévő nyelvjárásokban (Schmidt 2006: 55). Így tehát valószínű, hogy az északi nyelvjárasterület nominalizációs gyakorlata emiatt sem jellemezhető egységesen.

Összefoglalás

A fentiekben egy 'hely' jelentésű szót érintő grammatikalizációs, illetve jelentés-változási folyamatokat követtem egy északi hanti nyelvjárásban.

A színjai beszélt nyelvi anyag vizsgálata az eddig tudottakkal szemben felfedte, hogy más ismert északi hanti elemek mellett a *təχa* szónak is széles körű nominalizatori szerepe van. A kirajzolódó kép hasonló vonásokat mutat a keleti hantiban, illetve a manysiban tapasztaltakhoz. Ez nem feltétlenül van összefüggésben a nyelvek, nyelvjárások rokonságával, hiszen a manysiban a grammatikalizálódott szó etimológiailag nem is rokona a *təχa* szónak. Ez az eredmény tehát nem kizárólag obugrisztikai vonatkozású, azaz nemcsak rekonstrukciós irányban

²⁰ Ezt a képzett formát nem ismeri a hanti etimológiai és nyelvjárási szótár (Steinitz 1966–1988).

érdemes folytatni a kutatást, hanem kontaktusnyelvészeti és areális összefüggéseket is fontos tisztázni.

A szót érintő egyik grammatikalizációs folyamat névmás + *tăḡa* szerkezetekben indult meg, eredménye pedig időhatározói összetett mondatok főmondatában igen sűrűn használatos utalószó lett.

A másik grammatikalizációs folyamat általános nominalizátor létrejöttéhez vezetett. A *tăḡa* igeneves szerkezetekben a cselekvés helyének tipikus kifejezője mind a hagyományos, mind pedig a mai színjai hanti szókinszben. Ezekben a szókapcsolatokban volt mód arra, hogy a folyamatos melléknévi igeneves szerkezet a cselekvés nevévé, a befejezett melléknévi igeneves szerkezet pedig a cselekvés eredményének nevévé értékelődjön át. Ez utóbbi azonban nem olyan jelentőségű, mint a cselekvésnév létrehozása, sokkal inkább jól használható lehetőség körülíró megfogalmazásokra. Végül a szónak kialakult általános főnevesítő funkciója is, azaz melléknevek és számnevek nominalizálásában is közreműködik.

Általános főnevesítő funkciójával függhet össze, hogy olyan példák is akadtak, amelyekben – feltehetőleg analógiásan – határozói szerkezetekben is megjelenik, noha erre szintaktikai szempontból nincs szükség. Ezekben a *tăḡa* olyan lexémákkal kapcsolódik össze, amelyek jellemzően határozószóként használatosak, és melléknévként alig adatoltak.

A két bemutatott grammatikalizációs folyamat adhatott alkalmat arra, hogy a *tăḡa* szónak 'alkalom, eset' jelentése is kialakuljon, bár a szó önálló előfordulására ebben a jelentésben sincs sok példa.

A *tăḡa* mint nominalizáló elem morfológiai besorolása további vizsgálatokat igényel. Egyelőre megállapítható, hogy vegyes tulajdonságokkal rendelkezik: a képzők és az inflexiós toldalékok jellemzőit egyaránt hordozza. Rugalmassága és széles körű alkalmazhatósága minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy inflexiós toldalékként viselkedik, azaz korlátozás nélkül alkothat igeneves szerkezetet minden igével.

A színjai hantival kapcsolatos eredményeket nem szabad általánosítani az északi hanti vonatkozásában sem, hiszen nyelvjárásonként különbségek vannak a *tăḡa* szó morfológiai tulajdonságaiban is.

Nem utolsósorban ismét bebizonyosodott, hogy a korpuszként használt szöveg jellege meghatározó lehet bizonyos nyelvi jelenségek előfordulásában és gyakoriságában. Nem lényegtelen, hogy a fent említett, Steinitznél szereplő példák abból a serkálai anyagból származnak, amelyek nem folklór szövegek, hanem az adatközlő saját megfogalmazásában, saját kézírásával rögzített hosszabb-rövidebb történetek gyerek- és fiatalorkából (Steinitz 1989). Csepregi (2008) ugyancsak változatos szöveganyag segítségével foglalta össze a szó funkcióit a mai szurguti hantiban. A színjai dialektusra jellemző funkciók feltérképezését is spontán szövegek alapján lehetett megkezdni.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok Ruttkay-Miklán Eszternek, hogy gyűjtésének kutatását lehetővé teszi, Dér Csilla Ilonának szakmai tanácsaiért, Bíró Bernadettnek, hogy kéziratát megjelenés előtt rendelkezésre bocsátotta, és a lektoroknak, akik számtalan hasznos megjegyzéssel segítették a végleges szöveg létrejöttét.

Hivatkozások

- Aikhenwald, Alexandra 2007. Typological distinctions in word-formation. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press. 1–65.
- Bíró Bernadett 2017. Főnevek mint főnévképző elemek – egy grammatikalizációs folyamat az északi manysiban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–38.
- Bybee, Joan L. – Revere D. Perkins – William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard – Sandra A. Thompson 2007. Lexical nominalization. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 334–381.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Csepregi Márta 2008. Az osztják TAHI „hely” szó helye a mondatban. In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. (Uralisztikai Tanulmányok 18) Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány. 125–135.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fischer, Olga 2006. *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Givón, Talmy 1979. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Gulya János 1964. Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 66/2:379–384.
- Harris, Alice C. – Lyle Campbell 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haspelmath, Martin 2010. The gradual coalescence into „words” in grammaticalization. In Bernd Heine – Heiko Narrog (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 342–355.
- Heine, Bernd 2005. Grammaticalization. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell. 575–601.
- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991. From cognition to grammar. Evidence from African languages. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Himmelfmann, Nikolaus P. 2004. Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In Walter Bisang – Nikolaus P. Himmelfmann – Björn Wiemer (szerk.) *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 21–42. doi:10.1515/9783110197440.1.21.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles of grammaticization. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 17–36. doi:10.1075/tsl.19.1.04hop.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 141–164.
- Koptjevskaya-Tamm, Maria 2006. Nominalization. In Edward Keith Brown (szerk.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier. 652–658.
- Nikolaeva, Irina 2000. The status of schwa in the phonological description of Northern Ostyak. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 23:121–148.
- Ruttkay-Miklós Eszter 2011. Szinjai hanti értelmező szótár. Weboldal. *Hanti módon: Szinjai hanti néprajzi és nyelvészeti gyűjtemény. Multimédiás adatbázis a szerző szinjai hantik között végzett néprajzi-nyelvészeti terepmunkájának eredményeiből*. <http://hantisirn.nyud.hu/hu/bundle/szinjai-hanti-ertelmezo-szotar> [2017. december 1.].
- Schmidt Éva 2006. A fogalomkészlet gyarapodása és ennek nyelvi kifejezőeszközei. In Sipos Mária (szerk.) *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom. Schmidt Éva szakdolgozata és versfordításai*. (Schmidt Éva Könyvtár 2) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 37–67.
- Sipos Mária 2006. A hanti újságírás nyelve. *Folia Uralica Debreceniensia* 13:103–117.
- Skrjabin, Elena 2010. Die Nominalisatoren 'Mensch' und 'Ding' in den uralischen und türkischen Sprachen Südsibirien I: Lexikon und Wortbildung. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32/33:567–586.
- Skrjabin, Elena 2014. South Siberian Turkic languages in linguistic contact. Altay-kiži nominalizer constructions as a test case. In Juliane Besters-Dilger – Cynthia Dermarkar – Stefan Pfänder – Achim Rabus (szerk.) *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*. Berlin, Boston: De Gruyter. 258–274. doi:10.1515/9783110338454.258.
- Steinitz, Wolfgang 1966_1988. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Boston: Akademie Verlag.
- Steinitz, Wolfgang 1989. *Ostjakologische Arbeiten Vol 3. Texte aus dem Nachlass*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Sz. Kispál Magdolna 1958. Egy ritka manysi igenévi szerkezetről. *Nyelvtudományi Közlemények* 60/1:79–84.

- Traugott, Elizabeth Closs 2008. Grammaticalization, constructions and the incremental development of language: Suggestions from the development of Degree Modifiers in English. In Regine Eckardt – Gerhard Jäger – Tonjes Veenstra (szerk.) *Variation, Selection, Development. Probing the Evolutionary Model of Language Change*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 219–252.
- Yap, Foong Ha – Karen Grunow-Hårsta – Janick Wrona (szerk.) 2011. *Nominalization in Asian Languages. Diachronic and typological perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Yap, Foong Ha – Jiao Wang 2011. From light noun to nominalizer and more: The grammaticalization of *zhe* and *suo* in Old and Middle Chinese. In Foong Ha Yap – Karen Grunow-Hårsta – Janick Wrona (szerk.) *Nominalization in Asian Languages. Diachronic and typological perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 61–108. doi:10.1075/tsl.96.02yap.

A szerzőről

Sipos Mária a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kutatója, a Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályon dolgozik. Kutatási területe: az északi hanti nyelvjárárok, orosz–hanti nyelvi kontaktusok, szemantika, obi-ugor kori lexikális innovációk.

Elérhetősége: sipos.maria@nytud.mta.hu

[EMPTY]

A lexikális jelentésviszonyok élményközpontú tanítása multimediális szövegekkel

Szerdi Ilona

Selye János Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola

Összefoglaló

Tanulmányomban a lexikális jelentésviszonyok tanításának újabb lehetőségeit mutatom be az interneten – elsősorban a Facebookon – megjelent szövegeken és kép-szöveg együtteseken keresztül. A hangalak és a jelentés kapcsolatát – főként a poliszemiát és a homonímiát – négy csoporton belül tárgyalom: 1. lexikális jelentésviszonyok a kép-szöveg kapcsolatokban; 2. az ékezethiányos írásmód eredményezte homonímia; 3. kvázi-poliszémikus szimbólumjáték; 4. homonimitás az akronimákban. Ezt követően javaslatot teszek a hangalak és a jelentés kapcsolatát tárgyaló, a szlovákiai magyar anyanyelvoktatásban használt tankönyvek vonatkozó fejezeteinek elméleti és gyakorlati kiegészítésére is.

Kulcsszavak: lexikális (lexikológiai) jelentésviszonyok; poliszémia; homonímia; oktatás; multimediális szövegek; kép-szöveg együttesek; internetes mémek

1. Bevezetés

A Z generáció diákjai komfortosabban mozognak a képgazdag környezetben, mint az írott szövegekben, hatékonyabban tanulnak felfedezések útján, mint szóbeli magyarázattal, játék- és fantáziaorientáltak, figyelmüket az őket megelőző generációkhoz képest gyorsabban tudják egyik dologról a másikra irányítani, a kommunikációban gyorsabban reagálnak a partner jelzéseire, és ezt a másik féltől is elvárják (vö. Prensky 2001; Manuel 2002; Jakab 2011; Pais 2013; Szekszárdi 2015).

Az oktatási folyamatban is érdemes felhasználni a képiséget, a fantáziát, a játékoságot és a humort (vö. Grétsy 2000; Séra 2008; Patakfalvi 2009; Hegedűs 2010). Tanulmányomban mindezeket eszközként alkalmazom a diákok anyanyelvi ismeretek iránti motivációjának növelésére (vö. Schirm 2013; Fegyverneki 2014). Schirm Anita *A humor szerepe a nyelvészet oktatásában* c. tanulmányában (2013) olyan kép-szöveg kapcsolatokat, dalszövegeket és óriásplakátok feliratait sorakoztatja fel, amelyek humoros jellegüknél fogva a stilsztika oktatását, tanulását könnyíthetik meg. Hasonlóképpen teszek én is javaslatot a lexikális jelentésviszonyok tanítására, kihasználva a mémek és egyéb kép-szöveg együttesek humorforrását. Kutatásom létjogosultságát Lőrincz Gábor tanulmánya is alátámasztja (Lőrincz 2011), amelyben a szerző a szlovákiai magyar általános iskolások jelentéstani ismereteinek hiányosságaira hívja fel a figyelmet.

A hangalak és a jelentés kapcsolatát – főként a poliszémiát és a homonímiát – négy csoporton belül tárgyalom: 1. lexikális jelentésviszonyok a kép–szöveg kapcsolatokban; 2. az ékezethiányos írásmód eredményezte homonímia; 3. kvázipoliszémikus szimbólumjáték (saját fogalom; vö. grafikus játék a szavakkal, Renner 2015: 127–128); 4. homonimitás az akronimákban.

2. Anyag és módszer

Tanulmányomban a lexikális jelentésviszonyok tanításának újabb lehetőségeit az interneten – elsősorban a Facebookon – megjelent szövegeken, kép–szöveg együtteseken keresztül mutatom be. A multimediális szövegekben megragadható jelentésviszonyok háttérében a grice-i maximasértéseknek, a forgatókönyvváltásnak (lásd Raskin és Attardo forgatókönyv-elméletét: Raskin 1984; Attardo 1994; vö. Jellinek 2015; Nemesi 2015) és a félreérthetőségnek köszönhető humoros hatás áll.

Domonkosi Ágnes egyik tanulmányában (Domonkosi 2005) az internetes nyelvhasználat empirikus kutatásának három lehetőségét – kérdőívezés, megfigyelés, korpuszelemzés – ismerteti. A gyűjtést ennek alapján külső megfigyeléssel végeztem, az összegyűjtött anyagot pedig a lexikális jelentésviszonyok szempontjából elemeztem. A megfigyelés esetünkben azért alkalmas vizsgálati módszerként, mert a szövegeket digitális környezetükben figyelhetjük meg, így hatékonyan elemezhető többek között a játékosság, a többértelműségekre való törekvés, a félreérthetőség és a félreértés (vö. Domonkosi 2005: 153). Az elemzés során több mint 70 kép–szöveg együttesel dolgoztam, a korpuszomat azonban továbbra is folyamatosan bővíttem.

3. Poliszémia és homonímia a multimediális szövegekben

Korunkban a digitális technológia, az internet térnyerése alatt „(r)észben visszatérünk az ősi és azóta sem elfelejtett kommunikációs formánkhoz, az élőbeszédhez, amelyben a hangok mellett a jelenlétnek, jelenidejűségnek, valamint a látványnak (képeknek) volt nagy szerepük. Ez valamiféle visszatalálást jelent a sokáig mellőzött vizualitáshoz (képszerűséghez)” (Balázs 2005: 28).

Petőfi S. János a verbális médium, a képi kommunikáció, a zene, a tánc stb. médiumának egy adott kommunikációs szituációban funkcionálisan adekvát üzenettel való összekapcsolódását multimediális kommunikátumnak nevezi. A multimediális szöveget – mint multimediális kommunikátumot – a nyelvi elemek (verbális médium) dominanciája vagy egyenrangúsága jellemzi (Petőfi 1996: 88). Szikszainé Nagy Irma a verbális médiumhoz kapcsolódó elem szerepét emeli ki a meghatározásában: „az extralingvisztikai eszközök egyenrangúak vagy meghatározók ebben a heterogén jelegyüttesben [ti. a nyelvi jelek és a zenei vagy képi jelek együttesében – szerk. megj.]” (Szikszainé 1999: 125). Tanulmányomban minden olyan, a digitális kommunikációban megjelenő szövegre multimediális szöveggént tekintek, amely valamilyen más, nem verbális médiummal kapcsolódik, függetlenül az egyes médiumok dominanciájának mértékétől. A multimediális szövegek közül jelen kutatásomban csupán a kép és szöveg kapcsolatát elemzem. Ezek egymáshoz való viszonyát bár többféleképpen is meghatározhatjuk (vö. Szikszainé 1999: 127–128; Nyíri 2011; Veszelszki 2012), a következőkben egy egyszerű hármas felosztást követek:

1. a szöveg elsőrendű a képpel szemben (a kép csak illusztratív jellegű);
2. a kép az elsőrendű a szöveggel szemben (a kép a szöveg nélkül is értelmezhető; pl. festmény);
3. a kép és a szöveg kölcsönhatásban van (pl. internetes mémek).

Jelen tanulmányomban a poliszém és a homonim jelentésviszonyok vizsgálatára helyezem a hangsúlyt. Míg az előbbi egy adott hang-, illetve szóalak jelentéseinek szemantikailag motivált kapcsolata, addig az utóbbit ennek hiánya jellemzi. A két kategória közötti határvonal azonban nem egyértelmű: a jelentésviszony megállapítása diakrón (etimológia) és szinkrón (a beszélő tudata, nyelvérzék) szempontú megközelítése is lehetséges (vö. Károly 1970: 85; Kiefer 2007: 121–127). Korpuszomban a két jelentésviszonyt szinkronikus alapon különítem el egymástól. A vizsgált kép–szöveg kapcsolatok poliszemantikus szavainak jelentései közötti viszony többnyire metaforikus (vö. Károly 1970: 369). A szavak, szókapcsolatok poliszém jellegét erősíti a kontextus – a szöveg és a képi elem – is (a poliszémia és a kontextus kapcsolatáról l. Kiefer 2007: 129–138; Cseresnyési 2009). Az, hogy melyik (kontextuális) jelentés érvényesül, az olvasat, illetve az olvasás fázisának a függvénye. A homonímiát mutató multimediális szövegekben az azonos alakúság több formája is megjelenik: a szótári homonímia, a homofónia, a homográfia, a grammatikai és a vegyes szerkezetű homonímia (a homonímia kategorizálásáról vö. Károly 1970: 80–81; Pethő 2006: 66–70; Lőrincz 2015: 61–63).

Az alábbiakban a fentebb (l. *Bevezetés*) megnevezett négy csoporton belül szemléltetem a multimediális szövegekben megjelenő jelentésviszonyokat.

3.1. Lexikális jelentésviszonyok a kép–szöveg kapcsolatokban

Az első – kissé általánosabb – kategóriában olyan kép–szöveg kapcsolatokat sorakoztatok fel, amelyekben a szöveg egy-egy kifejezésének másodlagos vagy harmadlagos jelentésére a képi elem erősít rá. Egnéhány esetben azonban a kép mint háttérkép, esztétikai komponens csupán az elsődleges jelentést illusztrálja.

1. ábra¹

¹ Az ábra forrása: *Hungaro-Mém Hungarizált Mémek* Facebook-oldal: <https://goo.gl/Nuq6eV> [2017. március 27.]

A kép és a szöveg egymáshoz való viszonyát tekintve az 1. ábrán a kép illusztratív jellegű, a szöveg az elsődleges. A *Meséltem egy viccet az esőnek... Azóta is szakad.* képfelirat csattanója a *szakad* szó két, egymással poliszemantikus viszonyban álló jelentéséből fakad: 1) ömlik az eső, nagyon esik; 2) megszakad a nevetéstől, hangosan (nagyon) nevet. A szöveg humoros hatása Raskin és Attardo forgatókönyv-elméletével magyarázható (vö. Jellinek 2015; Nemesi 2015). A két tagmondat között forgatókönyvváltást figyelhetünk meg: első olvasatra a befogadóban az ESIK forgatókönyve aktiválódik, az újraolvasást követően pedig azt a NEVETÉS-forgatókönyv váltja fel.

2. ábra²

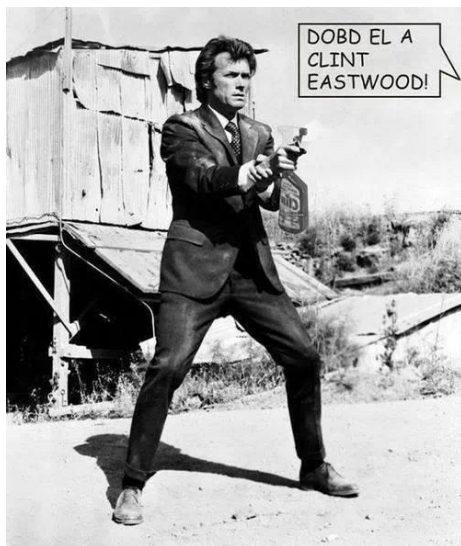
A 2. ábrán a kép és a szöveg kölcsönhatásban van egymással. A *Fáradtnak tűnsz. Jól vagy?* kérdésre adott válasz *hajtás* szavában a *rohanás*, *hajsza*, *sok a tennivaló* értelmezés érvényesül. A képi inger bevonását követően azonban a lexéma egy újabb jelentése kerül előtérbe: a növény hajtása. A másodlagos jelentést a képi elem értelmezésbe való bevitele hozza létre. A két jelentés között homonimikus viszony (szótári homonímia) figyelhető meg.

A 3. ábrán szintén egy párbeszédet olvashatunk:

- (1) – Hogy ment a mai vadászat?
 – Elejtettem egy nyulat.
 – Szuper! Na és hol van?
 – Mondom, hogy elejtettem!!!

Az *elejtettem* szóalak két, egymással homonimikus viszonyban álló jelentést hordoz, amely a dialógus humoros hatását eredményezi: 1) megfog, elkap; 2) elveszít, leejt. Az *elejt* szótári homonimában mindemellett ellentétes jelentésmozzanatot is megfigyelhetünk. A humor forrásául ennek köszönhetően a grice-i módmaxima megsértése okozta forgatókönyvváltás szolgál. A megértésben itt is szerepet játszik a szöveg mögötti két sast ábrázoló kép.

² Az ábra forrása: Hungaro-Mém Hungarizált Mémek Facebook-oldal: <https://goo.gl/Nuq6eV> [2017. március 27.]

3. ábra³4. ábra⁴

³ Az ábra forrása: a *Kék Duna Rádió* Facebook-oldala: <https://goo.gl/id8uh6> [2017. március 27.]

⁴ Az ábra forrása: *Hungaro-Mém Hungarizált Mémek* Facebook-oldal: <https://goo.gl/Nuq6eV> [2017. március 27.]

A 4. ábra kép–szöveg együttesének dekódolásához szintén elengedhetetlen a vizuális elem. A képen Clint Eastwood, a legendás amerikai színész látható, kezében egy *Clin* márkájú tisztítószerrel. Az internetes mém⁵ *Dobd el a Clint Eastwood!* feliratának *Clint* szava a kézben lévő tisztítószernek köszönhetően két jelentést hordoz: 1) utal a színész keresztnévére, valamint 2) a tisztítószerre. Az azonos hangalak a szó második jelentésében a *-t* tárgyragnak köszönhetően jön létre, ennek következtében vegyes szerkezetű homonímiáról beszélhetünk (a fogalomról l. Lőrincz 2015: 61; Károly 1970: 81).

5. ábra⁶

A szöveg és a kép kölcsönhatását szemlélteti az 5. ábra is. A képen az amerikai színész, Sylvester Stallone látható Harry Potter-öltözetben. A *Különös szilveszter* képfelirat a vizuális elemnek köszönhetően több értelmezést is kap:

- 1) a *szilveszter* mint homofónia (a fogalomról l. Károly 1970: 81; Lőrincz 2015: 61) Sylvester Stallone-ra utal; *különössé* a ruházat teszi őt;

⁵ Az internetes mémek divatszerűen terjedő – többnyire – szöveg, kép vagy kép–szöveg kapcsolatok. Élettartamuk az egy-két héttől az évekig terjedő skálán mozog (Veszelszki 2013). Shifman a következőképp definiálja az internetes mémeket: A „digitális tartalmak olyan csoportja, amelyek tartalmilag, formailag és / vagy álláspontjukat tekintve közös jellegzetességekkel bírnak, létrehozójuk tisztában van más hasonló tartalmak létezésével, továbbá nagyszámú felhasználó az interneten terjeszti, utánozza és/vagy módosítja őket” (Shifman 2016). Horváth Dóra, Mitev Ariel és Veszelszki Ágnes tanulmányukban (Horváth–Mitev–Veszelszki 2013) nyolc mémfaktort jegyeznek le: egyediség, felismerhetőség, aktualitás, variálhatóság, azonosulás, maszkyszerűség, humor, szerethetőség.

⁶ Az ábra forrása: a *Kék Duna Rádió* Facebook-oldala: <https://goo.gl/id8uh6> [2017. március 27.]

- 2) a *szilveszter* 'ünnep' jelentésben az év utolsó napjaként is értelmezhető, amely
- 3) a *különös* jelzőjével együtt pragmatikai, kulturális jelentéstöbbletet vesz fel, Cserháti Zsuzsa *Különös szilveszter* című dalát implikálja.

6. ábra⁷

Kiejtésbeli homonímia (a fogalomról I. Károly 1970: 81; Lőrincz 2015: 61) figyelhető meg a 6. ábrán látható internetes mém esetében is. A színésznő, Kate Hudson keresztnéve két olvasatban jelenik meg: 1) egyrészt a *Kate* női névként; 2) másrészt pedig a kiejtésbeli hasonlóságra építve a *két* számnévként. A mém humorát – a kép és a szöveg összjátékának köszönhetően – az utóbbi értelmezés adja.

3.2. Ékezethiányos írásmód eredményezte homonímia

Az interneten való ékezethiányos írásnak több oka is lehet. Az ékezetek elhagyásának okát Bódi Zoltán a következőkben látja: „[...] a messengeren való beszélgetés gyorsasága vetekszik az élő párbeszéd gyorsaságával, így az embereknek egyszerűen nincsen idejük arra, hogy odafigyeljenek a kissé több figyelmet igénylő ékezetes karakterek alkalmazására. [...] Ahogyan felgyorsultak a világ történései, ugyanúgy az interneten is megfigyelhető egyfajta gyorsaságra való törekvés” (Bódi 2004: 29). A szavak szabálytalan írásmódján keresztül azonban saját személyiségünk is kifejeződhet, „a hálózat használói a maguk képére alakítják a nyelvet, külső kontroll nélkül”, így a helyesírás – mindemellett a grammatikai és nyelvhelyességi hibákat is – csak bizonyos megkötésekkel, fenntartásokkal tekinthetjük hibáknak (Bakonyi 1997). Az ékezethiányos írásmód az interneten olykor félreértésekhez is vezet (vö. Csányi 2001) és a humor forrásává válik.

⁷ Az ábra forrása: Hungaro-Mém Hungarizált Mémek Facebook-oldal: <https://goo.gl/Nuq6eV> [2017. március 27.]

7. ábra⁸

Ezt bizonyítja többek között a 2016-os nyári olimpiához kötődő párbeszéd (7. ábra):

- (2) – Ezt nem hiszem el!!!! Meg van az otodik aranyerem!!!!
 – Ne má! :(:(Megint kiújult?

A félreértést az *aranyérem* szó ékezetek nélküli írása okozza, melynek köszönhetően a *díj* jelentés mellett az aranyér mint *betegség* értelmezés jelenik meg. Az *aranyerem* ékezethiányos szóalak vegyes szerkezetű homonimiát hordoz: *aranyérem* – *aranyer-em*.

- Hogy van a repulo nemetul?
- Nem tudok nemetul.
- Es angolul?
- Angolul meg plane.

8. ábra⁹

A 8. ábrán látható párbeszédben a *plane* szóalak két lehetséges értelmezésének – 1) „még úgy sem”; 2) a repülőgép angolul – egymáshoz való homonimikus viszonya nyelvközi, a magyar és az angol nyelvi írott alaknak köszönhető. A magyar és angol szóalak egybeesését az ékezethiányos írásmód okozza.

9. ábra¹⁰

⁸ Az ábra forrása: a *Kék Duna Rádió* Facebook-oldala: <https://goo.gl/id8uh6> [2017. március 27.]

⁹ Az ábra forrása: a *Kék Duna Rádió* Facebook-oldala: <https://goo.gl/id8uh6> [2017. március 27.]

¹⁰ Az ábra forrása: egy zárt Facebook-csoport [2017. március 27.]

Hasonló nyelvközi homonimikus viszony alakul ki a *love* szóalakon belül is (9. ábra). A vonatkozó megnyilatkozás a *love* szó angol és magyar kiejtésével egyaránt értelmes, a két jelentés azonban eltérő értelmezést ad a mondatnak:

- (3) Ez csak a papír, amin rajta van a love (ejtsd *láv* – értsd *szeretetet*), amit kaptok.
- (4) Ez csak a papír, amin rajta van a lóvé (szleng *pénz*), amit kaptok.

Csányi János 2001-es gyűjtésében (Csányi 2001: 44–46) is találhatunk az *arany-erem*hez hasonló, nyelven belüli homonímiát mutató példákat:

- (5) Szegényes lakas volt, ezért meglepodtem, amikor lattam, hogy a szobában ott all egy nagy *teve*.
- (6) Megnyugodva vezettem, mert az ut *szeles* volt.
- (7) A fegyor a fegyenc megszokese utan: „Hat ez bizony *meglepett*.”
- (8) Nem azt kerdeztem, hogy milyen szinu az orrod, hanem azt, hogy miért *veres*.
- (9) Csengetett, hogy leolvassa a fogyasztasomat, de nagyon rosszkor jott a *gazember*.

A felsorakoztatott példák humorának forrása a félreérthetőség, a kétértelműség, a kifejezés homályossága. Paul Grice társalgási maximái felől nézve a mód maximájának – *Légy érthető! Kerüld a kifejezés homályosságát! Kerüld a kétértelműséget!* – megsértése figyelhető meg (Grice 1975: 41–57; magyarul 1997: 213–227).

3.3. Kvázi-poliszémikus szimbólumjáték

A marketing, a reklám világában és a digitális kommunikációban is egyre több példát találhatunk az egy-egy szóalakon belüli kiemelés különböző formáira (pl. nagybetűs kiemelés, kiemelés színekkel, szimbólumokkal).

A 10. ábrán látható képmontázs feliratában az alábbi szókapcsolat olvasható: *vasárnapi SiÉszTA*. A nagybetűs kiemelésnek köszönhetően a *SiÉszTA* szóalak olvasatai: 1) szieszta; 2) séta. A *szieszta* mint tevékenység, illetve a *séta* mint a pihenés, a szieszta egyik formája (hiponimája; a fogalomról l. Kiefer 2007: 28) szemantikailag metonimikus összefüggést mutatnak (vö. Károly 1970: 369–371), ezáltal a *SiÉszTA* szóalak poliszemantikus jelentésűvé válik. A jelentésváltozás szempontjából jelentéssűrítés figyelhető meg, így a nagybetűs kiemelés célja egyszerre lehet a többértelműség elérése és a nyelvi gazdaságosságra való törekvés is.

10. ábra¹¹

Hasonlóképpen magyarázható a 11. ábra *MADE IN SLOVENIA* felirata is, ahol a *love* szóréssz zöld színnel való kiemelése két olvasatot eredményez: 1) *made in Slovenia* = 'Szlovéniában készült'; 2) *made in love* = 'szeretettel készítve'. A két olvasat egy szó szerkezetben való előfordulása a jelentések szorosabb összekapcsolódását eredményezi: *szeretettel készítve Szlovéniában*.

11. ábra¹²

¹¹ Az ábra forrása: egy Facebook-felhasználó üzenőfala [2017. március 27.]

¹² A példáért köszönet prof. dr. Alberti Gábornak, a PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék tanárának a negyedik *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* c. konferencián megtartott előadásomhoz kapcsolt ötletként, javaslatként. Az ábra forrása: *Matej faganel.wordpress.com*: <https://goo.gl/XtyRD3> [2017. március 27.]

3.4. Homonimitás az akronimákban

Az már megszokott, hogy nyelvünkben olykor több szónak is azonos a rövidítése (pl. *Ui.* = 'ugyanitt', 'utóirat'; *ui.* = 'ugyanis'). A rövidítések használata az internetes kommunikációban is egyre gyakoribb. Létrejöttüket nemcsak az írás sebességének a gyorsítása, hanem a játékosztón, a humor, a kreativitás kibontakoztatása is motiválhatja. Ezt bizonyítják az alábbi, a futballt kedvelők internetes kommunikációjában használt példák is, amelyekben a szóalakok jelentései között homonimikus viszony fedezhető fel.

12. ábra¹³

13. ábra¹⁴

- (10) *BBC*¹ = brit közszolgálati műsorszolgáltató
*BBC*² = a Real Madrid futballcsapat támadóinak nevéből alkotott betűszó: (Karim) Benzema, (Gareth) Bale, Cristiano (Ronaldo) (12. ábra)
- (11) *RIP*¹ = ang. *rest in peace* 'nyugodjon békében'
*RIP*² = a Manchester United játékosainak nevéből alkotott betűszó: (Wayne Mark) Rooney,¹⁵ (Zlatan) Ibrahimovic, (Paul) Pogba (13. ábra)¹⁶

¹³ Az ábra forrása: Pinterest: <https://goo.gl/rNbq9u> [2017. december 6.]

¹⁴ Az ábra forrása: Youtube: <https://i.ytimg.com/vi/IJgX3WX6yFM/maxresdefault.jpg> [2017. december 6.]

¹⁵ Wayne Mark Rooney 2017 nyarán a Manchester Unitedtől az Evertonhoz igazolt.

¹⁶ Az ábrán látható *Manchester United Terror* feliratnak köszönhetően a *RIP*¹ és *RIP*² jelentései között ok-okozati összefüggés is létrejön. A játékoság motiválta felirat azt sugallja, hogy a három futballista az összjátékuknak köszönhetően „rettegésben tartja” az ellenfelet.

- (12) *MSN*¹ = egykori azonnali üzenetküldő szolgáltatás (Windows Live Messenger)
*MSN*² = a Barcelona futballcsapat csatárainak nevéből alkotott betűszó: (Lionel) Messi, (Luis Alberto) Suárez, Neymar¹⁷ (da Silva Santos Júnior)
- (13) *PHD*¹ = tudományos fokozat
*PHD*² = a Chelsea futballcsapat támadóinak nevéből alkotott betűszó: Pedro (Rodríguez Ledesma), (Eden Michael) Hazard, Diego (Costa)

4. A lexikális jelentésviszonyok témaköre a szlovákiai magyar anyanyelvtankönyvekben

A hangalak és a jelentés kapcsolata szerinti jelentéstipológia az anyanyelvoktatás egyik központi témaköre. A kisdiákok már a 2. osztályban megismerkednek az egy- és többjelentésű, a rokon értelmű, az azonos alakú, valamint az ellentétes jelentésű szavakkal. Az itt tanultak később kibővülnek az általános iskola felső tagozatán és a középiskolában. A szlovákiai magyar anyanyelvoktatásban az 5. osztályos tankönyv (I. Bukorné-Bolgár 2009) tananyag és gyakorlatok szintjén részletezi újból a 2. osztályban tanultakat. A 9. osztályos tankönyvben (I. Bolgár-Bukorné 2012) a felső tagozatos (5–9. osztály) ismeretanyag összefoglalójaként szolgáló év végi ismétlő fejezetben kerülnek újra tárgyalásra. Az elsajátított ismeretek később a középiskola 3. osztályában (I. Uzonyi Kiss-Csicsay 2012) bővülnek ki a hasonló hangzású szavak témakörével. A tankönyvek gyakorlatai a szókincsbővítésre, a szótárhasználatra, az egyes típusok szövegbeli beazonosítására fókuszálnak, amelyek összhangban vannak az ŠVP (Štátny vzdělávací program; magyarul: Állami Művelődési Program) magyar nyelv és irodalom tantervével (lásd az ISCED 2 és ISCED 3 mellékleteit: W1, W2, W3, W4), valamint könnyed, kreatív feladatként pedig olyan vicceket kell keresniük vagy írniuk a diákoknak, melyekben a humor forrását egy-egy szó, szókapcsolat jelentésváltozása, lexikális jelentésviszonya eredményezi. Egy-egy jelentésviszonyt kiemelő feladat azonban folyamatosan megjelenik más témakörök tárgyalásán belül is, például a magán- és mássalhangzóknál vagy a szófajtnál (főleg a mellékneveknél).

5. Javaslatok a lexikális jelentésviszonyok tanításának újszerű megközelítéséhez

Mivel a diákok idejük nagy részét az interneten, digitális környezetben töltik, a tárgyalt multimediális szövegek beépítése az oktatási folyamatba az otthon és az iskola közötti „szakadék” csökkentését jelenthetné.¹⁸ A tanulmányban vizsgált internetes mémek és egyéb kép-szöveg együttesek egyrészt illusztrációkként szerepelhetnének az anyanyelvtankönyvek vonatkozó fejezeteinek elméleti tananyagában, vagy csupán segédeszközként (nyomtatva papíron, kivetítve stb.) a tanórán,

¹⁷ Neymar da Silva Santos Júnior 2017 nyarán a Barcelonától a francia Paris Saint-Germainhez igazolt.

¹⁸ A tanulmányban ismertetett tananyag-kiegészítő javaslatok a 11–18(19) éves korosztályt, az általános iskola felső tagozatának és a középiskolák diákjait célozzák meg.

másrészt gyakorlatok, feladatok szerves részét képezhetnék (ez utóbbira alább szintén tesztek javaslatot). Figyelemfelkeltő szövegdobozokként bekerülhet a tankönyvekbe, illetve érdekességgént elhangozhat a tanórán, hogy a főként digitális kommunikációban elterjedt ékezethiányos írásmód is eredményezhet homonímiát, azon belül is – az írásbeli azonosságnak köszönhetően – homográfíát (pl. *A teve a sivatag hajoja. ~ Szegényes lakas volt, ezért meglepődtem, amikor láttam, hogy a szobában ott áll egy nagy teve.*; vö. 3.2. fejezet). Olykor a mozaikszavak is hordozhatnak homonimikus jelentésvizonyt, illetve a homonímiát kihasználva tudatosan hoznak létre a nyelvhasználók szókapcsolatokból, személynevek egymás mellé rendeléséből mozaikszavakat (l. sportnyelvi példák: pl. *BBC, MSN*; vö. 3.4. fejezet). Az egy-egy szóalakon belüli szimbólumhasználatnak vagy nagybetűs kiemelésnek köszönhetően pedig többletjelentést vesz fel a kifejezés; egyfajta poliszémikus viszony alakul ki a szóalakból kiolvasható szavak között, amelyek így a kiinduló szóalak jelentéseit adják (pl. *SiÉszTA = séta + szieszta*; vö. 3.3. fejezet). A 3.1. fejezetben elemzett kép–szöveg együttes típusok főként az általános iskola 5. osztályának tananyag-kiegészítéseként szolgálhatnak a poliszemantikus és homonimikus viszonyok ismertetésekor, míg a további fejezetek példaanyaga a már jelentéstani alapismeretekkel rendelkező középiskolások nyelvről való kritikai gondolkodását segíti elő.

A feladatjavaslatokat illetően négy gyakorlatot ismertetek, amelyek példaanyaga az internet nyelvhasználatára reflektálva segíti a tanulókat a jelentésvizonyok megértésében:

1. a) Milyen jelentéseket párosíthatunk az alábbi ékezethiányos szavakhoz?
Variáljatok az ékezetekkel!
b) Poliszémiáról vagy homonímiáról beszélhetünk? Vitassátok meg!
love, díszno, megorul, aranyerem
2. Hogyan változik a jelentés az alábbi internetes mémekben? Mi a humor forrása?¹⁹

¹⁹ A *Dobd el a Clint Eastwood!* feliratú mém elemzése helyesírási kérdések (ti. vesszőhiány a megszólítás előtt) tárgyalására is lehetőséget ad.

A feladathoz felhasznált 1. kép forrása: *Hungaro-Mém Hungarizált Mémek* Facebook-oldal: <https://goo.gl/Nuq6eV> [2017. március 27.]

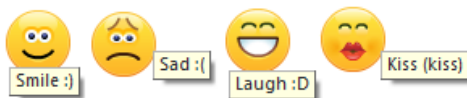

3. Gyűjtsetek/Írjatok olyan szavakat, amelyek ékezethiányos írásmódjuknak köszönhetően több jelentést is hordoznak!
A szóalakok közötti jelentésváltozás(ok)ra és a humor forrására mutassatok rá mémek készítésével!
4. Szmájlikat (azaz mosolyjeleket vagy emotikonokat) gyakran használunk e-mailjeinkben, SMS-einkben. Keresz az alábbi emotikonokhoz minél több és változatosabb szinonimát!²⁰
 - :)
 - :(
 - :S
 - :D
 - :*
 - :P
 - ;)

A hangulatjelek szintén értelmezhetők kép–szöveg kapcsolatokként: a képi megjelenítéshez egy írásjelekből álló kód tartozik (l. 14. ábra). A negyedikként ismertetett feladatban a hangulatjelek szolgálnak példaként a szinonímia tárgyalásához. Bár a tanulmányomban a szinonímiával nem foglalkozom, a multimediális szövegek tekintetében úgy vélem, hogy helye van a feladatok sorában. A feladat válaszaiként megjelenő kifejezéseken keresztül rámutathatunk a szinonimák

²⁰ A feladat Szilágyi Barnabásnak, Veszelszki Ágnes egyik hallgatójának munkája. Forrás: <http://www.veszelszki.hu/emotikonok-es-verbalis-informacio-szilagyi-barnabas.html> [letöltve: 2017. 05. 13.]

egymással való felcserélhetőségére és fel nem cserélhetőségére is (vö. Károly 1970: 81).

14. ábra. A Skype csevegőprogram hangulatjelei

6. Összegzés

Tanulmányomban a multimediális szövegeken keresztül – internetes mémek, kép-szöveg kapcsolatok – közelítem meg a lexikális jelentésviszonyok általános és középiskolai szintű tanítását. A tanulás-tanítás hatékonyságához hozzájáruló tényezők közül a vizualításra és a humorra helyezem a hangsúlyt. A korpuszom válogatott példaanyaga a homonímiát és a poliszémiát emeli ki mint a humor eszközét. A Z és már az alfa generáció (az 1996–2010 között és a 2010 után születettek) mindennapjainak is szerves részét képezi a digitális technológia használata, ezért a kép-szöveg kapcsolatok mint a digitális (internetes) kommunikáció szerves részét képező multimediális szövegek segédeszközként való felhasználása az oktatásban élményközpontúvá teheti a tanulást. A feladatok és az elméleti tananyag-részt kiegészítő javaslataim célja a diákok anyanyelvi ismeretek iránti motivációjának felkeltése. A mozaikszavakhoz, valamint az ékezethiányos írásmódú kifejezésekhez társuló homonimitás, a szimbólum-, illetve a nagybetűs kiemelés eredményezte poliszémia a mai magyar nyelvben megjelenő változásoknak egy szeletét mutatja. Az ékezethiányos szavakban és az internetes mémekben való jelentéseket kereső feladatok hozzájárulnak ahhoz, hogy rámutathassunk és tudatosíthassuk a diákokkal a nyelv folyamatos változását és a szókészletbeli mozgást. A memgyűjtésre és -készítésre felhívó harmadik feladat pedig a kognitív kompetenciák mellett a kreativitást is fejleszti.

Hivatkozások

- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Bakonyi Géza 1997. A hálózat használata a nyelv- és irodalomtudomány területén. (NIIF Információs Füzetek) Budapest: NIIF.
<http://mek.niif.hu/01200/01280/html/1.12.06/> [2017. 04. 8.].
- Balázs Géza 2005. Az internetkorszak kommunikációja. In Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.) *Az internetkorszak kommunikációja*. Budapest: Gondolat-Infonia. 25–57.
- Bódi Zoltán 2004. A szóbeliség kifejeződése az internetes kommunikációban. *Infonia* IV/1:26–38.
- Csányi János 2001. Az internetnyelv csalafintaságai. In Balázs Géza – Grétsy László (szerk.) *Szójátékos anyanyelvünk. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. 44–46.

- Cseresnyési László 2009. Poliszmia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában. *Magyar Nyelvjárások XLVII*:5–20.
- Domonkosi Ágnes 2005. Az internet nyelvhasználatának empirikus kutatási lehetőségei. In Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.) *Az internetkorszak kommunikációja*. Budapest: Gondolat-Infonia. 143–158.
- Fegyverneki Gergő 2014. Digitális alapú motiváció – jó gyakorlatok a magyaróráról. *Oktatás–Informatika VI*:1:70–80.
- Grétsy László 2000. Nyelvi kreativitás, játékosság az anyanyelvi órán. *Magyartanítás 41*:5:17–23.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice, H. Paul 1997. A társalgás logikája. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–227.
- Hegedűs Gábor 2010. A játékpédagógia elmélete és gyakorlata a konstruálásban. Weboldal. *MásKép(p) Tudományos*. <https://goo.gl/w8iN5m> [2017. március 25.].
- Horváth Dóra – Mitev Ariel – Veszelszki Ágnes 2013. Egy kiállítás mémei: a mémek megosztásának és interpretálásának fogyasztói élményvilága. In Király Éva (szerk.) *„Kiterjesztett” marketing*. Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola. 140–164.
- Jakab György 2011. Írás és olvasás a digitális kultúrában. *Új Pedagógiai Szemle 2011*:10:92–98.
- Jellinek Sára 2015. Humor és metafora a nyelvfilozófiában. In Bárány Tibor – Zvolenszky Zsófia – Tőzsér János (szerk.) *Metafora, relevancia, jelentés*. (Pragmatika 3) Budapest: Loisir Kiadó. 173–190.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentésemélet*. Budapest: Corvina.
- Lőrincz Gábor 2011. A jelentéstan helyzete a szlovákiai magyar alapiskolákban. In Nagy Melinda (szerk.) *A tudomány és az oktatás a tudásközpontú társadalom szolgálatában. A Selye János Egyetem III. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának konferenciakötete*. Komárom: Selye János Egyetem. 118–132.
- Lőrincz Julianna 2015. *Jelentéstani alapismeretek*. Komárom: Szakképző és Felnőttképzési Intézet.
- Manuel, Kate 2002. Teaching information literacy to generation Y. *Journal of Library Administration 36*:1–2:195–217. doi:10.1300/J111v36n01_12.
- Nemesi Attila László 2015. Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő (szerk.) *Használat és hatás. Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir Könyvkiadó. 123–156.
- Nyíri Kristóf 2011. *Kép és idő*. Budapest: Magyar Mercurius.
- Pais Ella Regina 2013. *Alapvetések a Z generáció tudománykommunikációjához – tanulmány*. Kézirat. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. <http://www.zgeneracio.hu/getDocument/1391>. [2017. december 7.]
- Patakfalvi Áttiláné 2009. Játék szerepe a gyermek fejlődésében. In Frank Gabriella (szerk.) *A Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény munkatársainak írásai*. Budapest: Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény. 1–10.

- Pethő József 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA-képzés számára*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola.
- Petőfi S. János 1996. Egy multimediális szövegek elemzésére alkalmas jelmodell néhány aspektusa. *Jel–Kép* 1996/2:87–95.
- Prensky, Marc 2001. Digital natives, digital immigrants Part 2: Do they really think differently? *On the Horizon* 9/6:1–6. doi:10.1108/10748120110424843.
- Raskin, Victor 1984. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: Reidel.
- Renner, Vincent 2015. Lexical blending as wordplay. In Angelika Zirker – Esme Winter-Froemel (szerk.) *Wordplay and Metalinguistic / Metadiscursive Reflection. Authors, Contexts, Techniques, and Meta-Reflection*. Berlin, Boston: De Gruyter. 119–134. doi:10.1515/9783110406719-006.
- Schirm Anita 2013. A humor szerepe a nyelvészet oktatásában. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.) *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 151) Budapest: Tinta Könyvkiadó, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Magyar Szemiotikai Társaság. 50–58.
- Séra László 2008. Humor a tanulásban. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) *Ezerarcú humor. Az 1. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 79) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 264–272.
- Shifman Limor 2016. Az internetes mémek definiálása. Fordította Pölcz Róbert. *Apertúra* 2016/ősz.
- Szekszárdi Júlia 2015. Hogyan szeretessük meg az olvasást? Weboldal. *Modern Iskola*. <http://moderniskola.hu/2015/06/hogyan-szeretessuk-meg-az-olvasast/> [2017. március 22.].
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Veszelszki Ágnes 2012. Új írásjelek digitális és kézzel írt szövegekben. *Anyanyelv-pedagógia* 2012/4.
- Veszelszki Ágnes 2013. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.) *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 151) Budapest: Tinta Könyvkiadó, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Magyar Szemiotikai Társaság. 11–25.

Hivatkozott tankönyvek, tantervek

- Bolgár Katalin – Bukorné Danis Erzsébet 2012. *Magyar nyelv az alapiskola 9. osztálya és a nyolcosztályos gimnázium 4. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá.
- Bukorné Danis Erzsébet – Bolgár Katalin 2009. *Magyar nyelv az alapiskola 5. osztálya számára*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá.
- Uzonyi Kiss Judit – Csicsay Károly 2012. *Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 3. osztálya számára*. Bratislava: TERRA vydavateľstvo.

- W1 = *Štátny vzdelávací program. Maďarský jazyk a literatúra. Príloha ISCED 2.*
http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/maďarsky_jazyk_literatura_isced2.pdf [2017. november 14]
- W2 = *Štátny vzdelávací program. Maďarský jazyk a literatúra. Príloha ISCED 3A.*
http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/maďarsky_jazyk_literatura_isced3a_titul.pdf [2017. november 14]
- W3 = *Vzdelávací štandard z maďarského jazyka a literatúry pre nižšie stredné vzdelávanie.*
http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/mjl_nsv_2014.pdf [2017. november 14]
- W4 = *Vzdelávací štandard učebného predmetu maďarský jazyk a literatúra pre gymnáziá so štvorročným vzdelávacím programom.*
http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/maďarsky_jazyk_a_literatura_g_4_r.pdf [2017. november 14]

A szerzőről

Szerdi Ilona Királyhelmeceen született 1989 májusában. 2012-ben magyar nyelv és irodalom – német nyelv és irodalom szakon tanári oklevelet szerzett a Selye János Egyetem Tanárképző Karán. Jelenleg az egyetemen működő Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola hallgatója. Kutatási területe a netnyelvészet, azon belül az internetes nyelvhasználat felhasználásának lehetőségei az anyanyelvi oktatásban.
Elérhetősége: szerdi.ilona@gmail.com

Szemle, ismertetés

István Kecskés

Intercultural Pragmatics

Oxford: Oxford University Press. 2014. 277 pp. ISBN 978-0-19-989265-5

Az ismertetés tárgyát képező monográfia – ami valójában az interkulturális pragmatika nyelvtudományi diszciplínája kézikönyvének is tekinthető – szerzője, *Kecskés István*, az amerikai State University of New York *Kiemelt Státusú Professzora* (*Distinguished Professor*) címmel rendelkező, magyar származású egyetemi tanára, a nyelvészeti pragmatika és az alkalmazott nyelvészet világhírű kutatója, az Amerikai Pragmatikai Társaság (AMPRA) jelenlegi elnöke. Az általa művelt tudományterület meghatározó kiadványainak (az *Intercultural Pragmatics* c. szakfolyóiratnak, a *Mouton Series in Pragmatics* c. könyvsorozatnak), valamint az ugyancsak a Mouton de Gruyter Könyvkiadó gondozásában megjelenő *CASLAR* (*Chinese as a Second Language Research*) c. folyóiratnak alapító szerkesztője, számos nyelvtudományi szakfolyóirat szerkesztőbizottságának tagja. Több tucatnyi, jelentős kiadó által megjelentetett szakkönyv fejezeteinek, szakkönyveknek szerzője, a nyelvészeti pragmatika és az alkalmazott nyelvészet nemzetközi kongresszusainak rendszeres plenáris előadója és szervezője. *English as a Lingua Franca: the Pragmatic Perspective* c. legújabb könyve a Cambridge University Press kiadásában jelenik meg 2018-ban.

Az *Intercultural Pragmatics* c. szakkönyv a kurrens nyelvészeti pragmatika egyik, napjainkban kibontakozóban levő szakirányának meghatározó státusú forrása. Az adott tudományterületet alapjaiban átfogó, aktuális témaköreinek áttekintését nyújtó, ugyanakkor kutatói szintű igénytel megírt értekezés. A nyelvészeti pragmatika ma már meglehetősen komplex diszciplináris területein belül az interkulturális pragmatika viszonylag fiatal tudományterületének skópuszát úttörő módon Kecskés István határozta meg, meghúzva és meghatározva vizsgálati körének határvonalait, definiálva funkcióját és hatásköreit, megkülönböztetve azt a pragmatikán belüli egyéb társdiszciplínáktól. Tudományteremtő szerepét a mai nyelvészeti pragmatika jeles képviselői határozottan elismerik (Giora–Haugh 2017: v–vi). Könyve céljainak megfogalmazásában a szerző kiemeli, hogy a diszciplína azon területeinek tüzetes áttekintésével és vizsgálatával kíván foglalkozni, amelyek a kurrens nyelvészeti pragmatikai és általános nyelvelméleti modellekben tulajdonképpen szükségszerűen megjelentek ugyan, de jelenségköreik, fogalmi rendszerük definiálására, leírására, operatív bázisú értelmezésére ez ideig nem került sor.

A könyv *Bevezető* c. fejezetében (1–20. o.) a szerző részleteiben tárgyalja a tudományterület fogalmi rendszerét, skópuszát és jellegét, kiemelve, hogy diszciplináris alapjait a pragmatikai kompetencia, az ún. kollektív száliencia, a kommunikáció formulaikus nyelvhasználatának tudományos igényű körülírása képezi, melyben különös hangsúlyt kapnak a multilingvális, a szocio-kognitív, interkulturális, diskurzusalapú vizsgálatok, a személyközi kommunikáció interakcióinak interkulturális

beágyazottságú tanulmányozása, alapvetően támaszkodva az ún. tudásbázist képező háttértudásra, a közös ismeretalapra (*common ground*) és a szituatív kontextus ismeretére. Az ilyen szemléletű pragmatikai kutatásból markánsan rajzolódik ki a multilingvális kompetencia fogalmának státusa. Kecskés kritikus módon konstataálja áttekintésében, hogy napjaink pragmatikai kutatásait ugyanakkor még mindig csupán a monolingualitás hangsúlyozott szerepe jellemzi. Kiemeli az interkulturális kommunikációban az interakciós intencionalitás funkcióját, és határozottan megfogalmazza az interkulturális, a kultúrközi (*cross-cultural*), valamint az intrakulturális kommunikáció viszonyának összefüggéseit és különbözőségét.¹ Már itt érzékelhető, hogy a nyelvhasználat globális tényezőinek térnyerésével az interkulturalitás szerepe erősödik. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy míg az angol nyelv szociokulturális térhódításának következtében a ma társadalmiában beszélhetünk az ún. globális angol nyelvről, leírva és analizálva annak funkcionális jellegét és sajátosságait, ugyanakkor globális magyar nyelv létezéséről nem beszélhetünk. Elemző kutatás tárgyává kell(ene) viszont tenni a klasszikus latin nyelv globalitása értelmezésének tényezőit, diakrón és szociokulturális aspektusból is összevetve különféle változatainak specifikumait.

Fogalmi rendszerének áttekintésében Kecskés hangsúlyozottan tárgyalja a kulturális tudás, a humán egyedek tudásbázisának dinamikus természetét. Ezt kiegészítve jegyzem meg, hogy éppen a kulturális bázist, a közös háttértudást elemezve győződhet meg a kutató az annak alapját képező fogalmi sémaformációk, az ún. konceptuális háttér- és keretismeretek, forгатókönyvek kultúraspecifikus tartalmi függőségéről, arról, hogy ezek a mentális hálózatok formájában tárolt struktúrák nem statikusak, hanem kifejezetten dinamikus természetűek, tartalmukban dinamikusan fejlődnek és fejleszthetők, a nyelvi reprezentációt tekintve szoros összefüggésben állnak az adott nyelv lexikon komponensének struktúráltságával, melynek hálózatait feltétlenül befolyásolja az adott nyelvi kultúrkör tudásbázisának és nyelvhasználatának összefüggése.

Kecskés arra a tényre is felhívja a figyelmet, hogy az interkulturális pragmatika eszközeivel kísérleti alanyokként vizsgált egyének általában két, vagy három nyelvet beszélnek. Ezzel kapcsolatban az a kérdés vethető fel, hogy vajon beszélhetünk-e mindössze egy nyelv aktív ismeretének esetében is az interkulturális tudás szerepéről? Például az angol különböző változatainak (brit vs. amerikai sztenderd, vagy az élesen elkülönülő és elkülöníthetően elemezhető dialektus változatok) ún. variációs-pragmatikai elemzése során (lásd pl. Schneider–Barron 2008). Létezik-e a tapasztalati konceptualizáció eszközeivel, elsajátítható módon az ún. globális angol, melynek leírása a deskriptív és magyarázó adekvátság követelményrendszerének keretében ez ideig nem történt meg.

Bevezető fejezetében Kecskés igencsak markáns módon fogalmazza meg kutatásának talán legfontosabb kérdését: a szituáció hívja be a nyelvhasználatot, vagy inkább a nyelvhasználat veti fel a szituációt? Nézete szerint a tudáskeret aktiválódása hívja elő az adott nyelvhasználatot, amit pedig a cselekvés szemszögéből kell vizsgálni. Ez a szemlélet adja vizsgálatainak diskurzus bázisát. A kérdés korántsem egyszerű. Gondoljunk csak a Chomsky és mások által felvetett ún. belső beszéd,

¹ Erről a témáról a szerző, monográfiájának megjelenése után, értékes összevető tanulmányt jelentetett meg könyvfejezet formájában (l. Kecskés 2017).

Chomsky konkrét megfogalmazásában „belső dialógus” (Andor 2004: 108) funkcionális, nyelvelméleti státusára, megnyilvánulásának jellegére, elemezhetőségének lehetőségére (lásd pl. Vygotsky 1934/2012), akár a kompetencia vagy a performancia klasszikus distinkciójának, vagy a szövegten és a nyelvészeti pragmatika viszonyrendszerének keretei között. Egyáltalán, vizsgálható-e az ún. belső beszéd a kurrens kísérleti pragmatika nyelvészeti, nyelvpszichológiai, nyelvfilozófiai fogalmi eszköztárával?

A pragmatika diskurzusalapú szemléletében Kecskés azt vallja, hogy a mondat fogalmi státusa alulspecifikálja a jelentést, magában nincs is jelentése (9. o.). Emiatt kell a diskurzus keretei közt a megnyilatkozás funkcionális jelentésének és formai reprezentációjának összefüggéseivel foglalkoznia a kutatónak. Megítélésem szerint pontosan ennek a szemléletmódnak a kiteljesedéséhez, a diskurzusértelmezés kísérletes alapú relevanciájának bizonyíthatóságához járulhat hozzá a szövegvizsgálat legfelső normatív szintjének, a koherencia megvalósulásának, releváns, alapvetően lexikális bázisú tényezőinek vizsgálata, az ún. kulcsszavak funkcionális alapú, a szövegszerveződést alapvetően befolyásoló, tudáskeret-aktíváló tevékenységének felmérése, megítélése révén (Andor 1989: 30–35).

Kecskés megközelítésében az interkulturális pragmatika a kommunikáció tranzakciós szemlélete (nem pedig modellje), melyben a beszélő és a befogadó tevékenységének szimultán megvalósított elemzésére van szükség a kutató részéről (13. o.). Az interkulturális pragmatika célja a sikeres, az aktuális nyelvhasználat-bázisú interkulturális kommunikáció operatív működtetésének leírása, feltételrendszerének megállapítása. Forrásának skópuszát a szerző a következőképpen határozza meg: olyan egyének társas interakciója, akiknek anyanyelve nem azonos, de egy közös nyelven kommunikálnak, bár egymástól eltérő, szocio-kognitív beágyazottságú, kulturális háttérrel rendelkeznek. A lingua franca nyelvet beszélők háttérismereteiket megjelenítik kommunikációjukban és összevetik, ütköztetik ezeket kommunikációs partnerük/partnereik hasonló ismereteivel, mely folyamatban alakítják ki, hozzák létre interkulturájukat (14–15. o.). Bevezető fejezetének végén a szerző elkülöníti az interkulturális pragmatika skópuszának határvonalait a hozzá kapcsolódó diszciplináris területektől, így a szociokulturális és a kultúrközi bázisú pragmatikától.

Az alapos, az interkulturális pragmatika diszciplinájának lényegi tárgyköreit áttekintő *Bevezetőt* követően a könyv *Első fejezete* (21–41. o.) a kurrens pragmatikai elméleti modellek kritikai szemléletű ismeretében vezeti be az olvasót. A pragmatika diszciplináris céljainak leírásához kapcsoltan megkülönbözteti és értékeli a moduláris bázisú és a perspektivikus szemléletű modelleket, hangsúlyozva mindkét típus kapcsán azt, hogy miként képesek számot adni az egyéni közvetlen ismeretek és a társadalmilag kódolt világismereti tudás összefüggéseiről és különbözőségéről. Ennek során Kecskés tételesen bemutatja és kimutatja az angol-amerikai bázisú intencionális szemléletű és az alapvetően európai bázisú szociokulturális alapú, interakcionális modellek közti különbségeket. Okfejtését az Albany Lingua Franca Database korpuszból származó szemléletes, és a tőle megszokott találó példaillusztrációkkal támasztja alá.

Áttekintí a kontextus természetére és felfogására vonatkozó különféle, külső (externalista) és belső (internalista) szemléletű nézeteket. A külső típusú felfogást tulajdonképpen a relevanciakutatók modellje reprezentálja, míg a belsőt a

lexikalizmus dominanciája uralja. Kecskés kontextusfelfogásában mindkettőre szükség van. Az aktuális szituatív kontextust kiegészíti a korábbi tapasztalatokat rögzítő kontextus, amit memóriánkban tartunk. Ez ad magyarázatot a lexikális információ megtartására és használatára vonatkozó komplex művelleti rendszer működésére, mely szerint „a sztenderd lexikális jelentések diakronikus módon változnak, míg a megnyilatkozások kontextusának keretei közt jelentésváltozataik szinkrón szinten mutatkoznak meg” (36–37. o.). A nyelvhasználatbeli lexikális folyamatok ilyen irányú összefüggéseire nézetem szerint a jelenkori lexikalista korpusznyelvészet és a rohamléptekkel fejlődő kísérletes pragmatika mutathat rá precíz, megbízható eszközökkel. A fejezet Mey (2001) szociokulturális és interaktív alapú pragmatikai akcióelméletének és van Dijk (2008) interszubjektív kontextus-szemléletének tárgyalásával zárul.

A rövid terjedelmű *Második fejezet* (42–60. o.) az interkulturális pragmatika szocio-kognitív alapú megközelítését taglalja, kiemelve, hogy az interkulturális pragmatika a kommunikáció társas és egyéni aspektusait együttesen kezeli. A szerző helyesen választja szét ezek komponenseit és típusait, hangsúlyozva, hogy ez képezi az interkulturális pragmatika esszenciális szemléletmódját. Argumentációjában központi helyet kap a száliencia szerepének és típusainak értelmezése, szoros összefüggésben az előzetes tudás enciklopédikus jellegének hangsúlyozásával. Megkülönbözteti a kollektív száliencia dinamikus fogalmát a perceptuális alapú szálienciától, rámutatva a fogalmak kognitív, szemiotikai státusára, utóbbival kapcsolatban utalva a jel viszonylagos prominenciájára (56. o.), előzőhöz kötődően pedig a konceptuális alapú keretváltások (frame blending), valamint az intencionalitás dinamikus közvetítő szerepére a háttérismeretek és az aktuális szituáció között. Érvelését itt is bőséges példabemutatókkal illusztrálja. Példaanyaga leginkább a pragmatikai reprezentáció lexikális szintjét illusztrálja. Érdekes volna megvizsgálni, hogy a grammatika területére, főként a szintaktikai megjelenítés szintjére is kihatnak-e a tárgyalt viszonyok. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy időszerű lenne a kísérletes pragmatikában mérések alapján tesztelni a beszédaktusos helyzetek, a fogalmi keretaktíválással előhívott háttértudásbeli tények és tényezők általi jelentéskonstruálás dekódolásának komplex tényezőit.² A pragmatikai kompetencia operatív státusát kimutató ilyen irányú, az fMRI eszközeivel végrehajtott kísérletekről tudósít Schnell és munkatársainak nemrég megjelent tanulmánya (Schnell et al. 2016).

A következő, *Harmadik fejezet* (61–80. o.) a pragmatikai kompetencia fogalmáról és természetéről nyújt ismereteket az olvasónak. Kecskés megjegyzi, hogy ahogy a Chomsky által körvonalazott klasszikus kompetenciafogalom alapjaiban a nyelv grammatikai szabályrendszerének elsajátítását és kreatív birtoklását jelentette, a Chomskynál jóval később megfogalmazott és körülírt (a mai napig sem kellőképpen kutatott³) pragmatikai kompetencia is egyfajta szabálykövetéssel azonosítható, mégpedig a szituációhoz, a kontextushoz kapcsolódó kulturális konvenciókhoz kötődő nyelvhasználati eljárások és reprezentációk alkalmazásának,

² Az ún. tudásbázis részét képező fogalmi alapú kognitív sematizáció különféle szerkezeteinek, így a háttérismeretek (scene), tudáskeretek (frame) és forgatókönyvszerű ismeretek ismérveire és összefüggéseire vonatkozóan lásd Andor (1985).

³ A megjegyzés tölem származik.

követésének és kikövetkeztetésének elsajátítását és birtoklását jelenti. Ennek a kulturális konvenciókra épülő nyelvi eljárásrendszernek, reprezentációnak a hiányos ismerete, vagy akár totális hiánya súlyos félreértésekhez vezethet a diszkurzív kommunikációban, ami – nem véletlenül – gyakori forrása a humorprodukciónak és egyúttal a humor nyelvészeti alapú kutatásának. Monográfiánk szerzőjének megítélése szerint a második nyelvet tanulók pragmalingvisztikai tudása magasabb szintű, mint szociopragmatikai ismereteik volumene. Ennek szemléltetése céljából célszerűnek tartottam volna kísérletes bizonyítékok bemutatását az egyébként nem hosszú terjedelmű fejezetben.

Ezt követően a szerző alapos szakirodalmi háttérre támaszkodva fejti ki nézeteit a konceptuális szocializáció szerepéről, a fogalmi és a nyelvi szocializáció eltéréseiről (67–68. o.), a formulaikus kifejezésmódról, valamint a szituációhoz kötött kifejezések, rutinok és nyelvileg reprezentált rituálék használatáról (71–73. o.). Ezek a tények és tényezők mind a pragmatikai kompetencia meglétének jelzői, mutatói. Érdekes eredményeket tárhatna fel ezeknek a tényezőknek kultúrközi pragmatikai vizsgálata. A fejezet az ún. pragmatikai transzfer státusának tárgyalásával zárul.

A *Negyedik fejezet* (81–104. o.) témája az enciklopédikus tudásbázis, a kulturális modellek, valamint az interkulturalitás kérdésköre. Kecskés, igazodva sokak nézetéhez, azt vallja, hogy a világismereti tudásbázis nem nyelvi, ugyanakkor viszont a nyelvi tudás alapjaival szorosan összefüggő tényező. Az interkulturális pragmatika számára, melyben az enciklopédikus alapú jelentés a nyelvi jelentés-reprezentáció háttéréül szolgál, fontos ez az elkülönítés/elkülönülés. Ugyanakkor megjegyzi (81. o.), hogy a kognitív nyelvészet jelentéskonstrukciójának felfogását nem befolyásolja. A világtudás mentális szerkezete hálózatosan strukturált. Ezt már a mesterséges intelligencia, az ún. sémaszerű szerkezetek tudati és nyelvi tárolásával és aktiválásával, előhívásával/előhívhatóságával foglalkozó kutatásainak korai szakaszában kimutatták a diszciplína legkiválóbb reprezentánsai, Roger Schank, Robert Abelson (Schank–Abelson 1977), Robert Wilensky (1978), Eugene Charniak (1977) és mások. A lexikai jelentés Kecskés (és más kutatók) felfogásában az enciklopédikus jelentés függvényében értelmezhető. Megjegyzem itt, hogy a két jelentéssík összefüggését, egymásra utaltságát illetően kísérletes szinten a mai napig nem tisztázódtak az idevágó nézetek (és nézetkülönbségek). A kutatók a sémaszerű struktúrák mentális tárolásának módozatait, rámutatva kultúrspecifikus jellegükre, kulturális modellek formájában fogalmazták meg. Ilyenek keretében kell megvizsgálni a tudáskereti, a háttér- és a forgatókönyvszerű ismeretek nyelven kívüliségének jellegét, ugyanakkor relevanciáját a nyelvi, főként a lexikális reprezentáció működésének/működtetésének szempontjából.

A fejezet második szakaszában a monográfia szerzője a lexikális kifejezés formulaicitásával, frazeologizálódásával foglalkozva ismerteti a 'pragméma' fogalmát, ami a pragmatikai aktus egy adott helyzetre vonatkozóan konstruált kifejezése/kifejezésmódja (93. o.). „Az interkulturák ad hoc kreációk” (99. o.), állítja Kecskés. Bennük a meghatározott kulturális normákra, modellekre és a szituációban adódó jellegekre alapozva az egyedi elemek integrálódnak (blend) és ko-konstruálódnak a társadalmi tényezőkkel (97. o.) az interkulturális interakciók során.

Az *Ötödik fejezet* (105–127. o.) a pragmatikai kompetencia fontos komponensét képező formulaikus nyelvhasználattal foglalkozik. A formulaszerű szótári reprezentációt többtagú lexikális konstruktumok képezik. Változatai kollokációként

megjelenő kifejezések, állandósult jelentésegységek, rögzített metaforák, frázisok, idiómák, mind a Sinclair által körülírt idiomatikus nyelvhasználat (Sinclair 1991: 74–75) reprezentánsai, holisztikus módon tárgyalt és előhívott, pszichológiailag szálens jelentéshordozó elemek. Kecskés helytállóan hangsúlyozza, hogy a pszichológiai aspektusú szálencia, lexikai síkon az elemek kiemelkedő, kitüntetett státusa, nem azonosítható a frazeális kifejezések gyakoriságának mutatóival. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a formulaikusság fokozatainak, gradációs természetének jelentőségére, melyben alapvető szerepet játszik tudáskeretekhez való kapcsolódásuk, ami megkönnyíti előhívhatóságukat/előhívódásukat és feldolgozásukat (109–111. o.). Kiegészítem ezt azzal, hogy a keretkötöttség és az ebből fakadó előhívhatóság tényezőinek alapjai jelenleg még kikutatlanok. Megfigyelhető (és magyarázatot igénylő) tény, hogy a formulaikusan reprezentált kifejezésláncolatok esetenként nem igazán lexikálisan töltöttek, sokszor nincsenek is kulcsszavaiak.

A fejezet következő szakaszában a szerző kísérletes, kvantitatív bázisú adatokat mutat be annak bizonyításául, hogy a nyelvet anyanyelvként és nem anyanyelv-ként elsajátító beszélők szövegprodukciónak milyen volumenű eltérést mutat a formulaikus kifejezések előfordulásának aránya. Azt is kimutatja, hogy a nem anyanyelvi beszélők a figuratív kifejezések értelmét literális jelentést keresve dekódolják. Saját diskurzusaikban a szószerinti jelentésreprezentáció mutatkozik szálensnek. Mindezzel kapcsolatban annak kiderítése merül fel kutatói kérdésként, hogy mennyire, milyen mértékben flexibilisek a formulaszerű jelentéskonstruálás szövegproduktumai a nyelvhasználatban. Valamint az is, hogy milyen fokon és módon kódolt, kifejezett a pragmatikailag feldúsított jelentéskonstrukció. Kecskés körültekintően körvonalazza az ún. szituációhoz kötött megnyilatkozások és a beszédformulák közti funkcionális eltéréseket (123–125. o.). Ugyancsak kutatói kérdésként adódik annak vizsgálata, hogy mennyire kötődnek a fix, rögzített kifejezésekhez a szituációhoz kötött megnyilatkozások (SZKM) lexikális kifejezéspéldányai. Milyen mértékben kompozicionálisak és konvencionalizáltak? Kecskés nézete szerint ugyanis az idiómák fix kifejezések, minimális mértékű, vagy akár hiányzó szituációs rögzítettséggel. A szótárkomponensben egész, egységes lexikális elemekként tárolódnak. Ugyanakkor a szituációhoz kötött megnyilatkozások (pl. angolban a *How do you do* vagy a *Welcome aboard* kifejezések) szituatív beszédaktusokat jelölnek. Valamennyire transzparensnek, adott szituációt hívnak elő a memóriából, pszichológiai szálenciával rendelkeznek.

A soron következő *Hatodik fejezet* (128–150. o.) a kontextus meglehetősen képlékeny fogalmának tárgyalásával foglalkozik. Kecskés megkülönbözteti az előzetesen adott kontextus fogalmát és funkcionális státusát az aktuális szituációs kontextustól, és hangsúlyozza, hogy a kontextuális tudás a kettő kölcsönviszonyából adódik. Szocio-kognitív felfogásában a kontextus dinamikus fogalom. A kontextus, a szálencia, a relevancia és a közös háttértudás egybehajló viszonyfogalmak kognitív rendszerét képezi. Kecskés dinamikus jelentésmodelljében az előzetes és a kurrens kontextuális tudást egyszerre kezeli. Hangsúlyozza, hogy a nyelv soha nem létezik kontextusfüggetlen módon. A közös háttérismeretek kontextuális rendszere elsődleges bázist képez az aktuális kontextust illető tudással szemben. Mentális aktiválásakor az enciklopédikus tudás valamely része lexikalizálódva átváltozhat nyelvi tudássá (141. o.). A működtetés mechanizmusának, kritériumrendszerének teljes ismeretétől azonban még távol állnak a jelenlegi kutatások eredményei.

A monográfia *Hetedik fejezete* (151–175. o.) a közös háttértudás specifikumait taglalja, melynek funkcionális státusáról már a korábbi fejezetekben is bőszégesen olvashattunk. A közös ismeretek összességére alapozott, az előzetes tapasztalatokat átfogó, feltételezhetően a kommunikációs partner által birtokolt tudásbázis alapvetően befolyásolja a kommunikáció szövegszerűségének, koherenciájának ökonomikus reprezentációját, a kommunikáló partner/partnerek következtetési (ún. inferenciális) tevékenységét. Kecskés megkülönböztet alap-háttértudást és kontextuális alapú emergens háttérismereteket. Felfogásában a háttértudás dinamikus konstruktum, aminek operatív működését a kommunikáló felek közösen alakítják. A működés megvalósításának két formáját ismerteti releváns szakirodalmi hivatkozásokkal: (i) az alapot képező pragmatikai bázisút (pragmatic view of core common ground), mely a kommunikációt megelőzően már létezik a partnerek tudatában, illetve (ii) az ún. kognitív alapút, mely emergens, kooperatív jellegű (155. o.). Mindkettőben hangsúlyozza a kollektív szálencia szerepét. Megítélésem szerint a háttértudás tartalmát és működését/működtetését érintő vizsgálatában a szocio-kognitív megközelítést valló kutatónak célszerű lenne vizsgálnia az összefüggést az ugyancsak szociokulturális beágyazottságú sztereotipizálás folyamataival.

A *Nyolcadik fejezetet* (176–199. o.) ugyancsak olyan témának szenteli a szerző, amelyről az előzőek alapján már bőszéges ismereteket szerezhetett az olvasó. Itt összefogó, koherens módon tekinti át a szálenciára vonatkozó nézeteit. A szálencia szemiotikai fogalom, a jelek prominenciájának viszonylagos fontosságát, kiemelkedő voltát fejezi ki. Egyéni és társas, társadalmi, kultúraspecifikus, nyelvileg releváns jelenség. A pragmatikában a beszélő és befogadó tudatosságában előtérben levő entitásra, tényezőre utal. Áttekintésében Kecskés megkülönböztet nyelvi (elsősorban lexikális) és perceptuális, kognitív és konceptuális alapú szálenciát. Kérdéses, ezért kutatandó, hogy a nyelvi reprezentációt illető szálencia egészében véve a lexikalitásban, vagy annál tágabban, mentális síkon, komplex módon fejeződik-e ki. Ugyancsak tisztázandó a körülírt szálencia típusok egymáshoz való viszonyának karaktere és módja.

A szerző a nyelvi típusú szálenciát a topik/komment nyelvi reprezentációjának megvalósulásán keresztül mutatja be. Hiányolom ennek során a hivatkozást a cseh nyelvészek (pl. Jan Firbas), vagy akár a cseheknél jóval korábban élt erdélyi polihisztor, Brassai Sámuel mondattanának funkcionalista szemléletű felfogására.

Míg Giorának a szálenciát illető gradációs modellje (Giora 2003) a mentálisan (a mentális lexikonban) már rögzített, konvencionalizálódott információtartalmak tárgyalását veszi célba, addig Kecskés szocio-kognitív alapú modellje együttesen tárgyalja az elmében előzetesen rögzített és az aktuális kommunikáció produkciójából adódókat, melyek inherensek, kollektívak, szituatívak, emergensek. Kecskés meglátása szerint a kontextus, a szituáció befolyásolja, hogy a lexikális kifejezések mely jelentés-aspektusai lesznek textuálisan szálensek. A fejezet utolsó szakaszában is kiemeli, hogy míg a nyelvet anyanyelvűkként használó egyének számára közvetlenül dekódolható egy adott kontextusban a figuratív jelentés, addig a nem anyanyelvű beszélők számára előbb a literális jelentés aktiválódik, csak ezt követően jutnak hozzá következtetési tevékenységük segítségével a nem szó szerinti jelentéstartalmakhoz.

A viszonylag rövidebb terjedelmű *Kilencedik fejezetben* (200–218. o.) a szerző a nyelvészeti pragmatikában egyik leggyakrabban tárgyalt beszédmód, az udvarias

nyelvhasználat kérdéskörével foglalkozik. Univerzális téma, melynek jelenségei különféleképpen lexikalizálódtak a nyelvekben. Kecskés megközelítését ebben is az intenció, a normák, a kulturális modellek, a dinamikus kontextusfelfogás szemlélete uralja. Találó és élvezetes példailusztrációin és azok értelmezésén keresztül helytállóan mutat rá az udvarias vs. udvariatlan nyelvhasználat szociokulturális gyökereire és gradációs természetére, a fokozatosság mértékének és a lexikális kötöttségek (rigiditás), valamint a kifejezés változatosságának empirikus alapú felbecsülésére.

A könyv utolsó, *Tizedik fejezete* (219–239. o.) a diskurzuselemzés hosszabb szövegpéldányainak, nem pedig csupán egyes megnyilatkozások jellegének tárgyalásán keresztül, a kommunikatív interakcióra alapozott módon vezeti be az olvasót az interkulturális pragmatika szövegelemzési gyakorlatának világába. Az interkulturális pragmatika tudománya alapvetően négy forrásból meríti vizsgálatainak tárgyát: (i) a konverzációelemzés szövegpéldányai (főként az osztálytermi beszéd és az intézményi diskurzus szövegei), (ii) írott és beszélt nyelvi korpuszok, (iii) diskurzusszegmentumok elemzése, (iv) számítógépes alapú kommunikáció. A tanulmányok skópuszát illetően Kecskés hangsúlyozza, hogy a szövegkoherencia-vizsgálatok ne csupán a szövegtesteket érintsék, hanem interaktív alapúak legyenek. Ugyanis a szöveg alapvetően nem önmagában képez koherenciaforrást, hanem a koherencia normarendszerét maguk a beszélő felek működtetik kommunikációjuk által (220. o.). Ezért az interkulturális pragmatika kutatásainak feltétlenül a diskurzus elemzésére kell irányulniuk.

A tíz fejezetet követően a szakkönyv rövid *Epilógussal* zárul, melyben a szerző összefoglalja az interkulturális pragmatika diszciplináris céljait és legfontosabb témaköreit.

Kecskés István monográfiája rendkívül értékes munka, színvonalát tekintve kiemelkedik a kurrens nyelvészeti pragmatikai szakirodalom igen gazdag könyv-választékából. Argumentációja szigorúan következetes, rendszerezett ismereteket nyújtó. Stílusa élvezetes, olvasóbarát; a könyv szinte olvastatja magát. Megismerése nélkülözhetetlen mindazok számára, legyenek kutatók vagy egyetemi doktori programokban dolgozó hallgatók, akik a nyelvészeti pragmatika és szociokulturális bázisú társdiszciplinái területén tevékenykednek. Lefordítását a magyar nyelvű szakmai közönség számára feltétlenül ajánlom.

Andor József
PTE Angol Nyelvészeti Tanszék

Hivatkozások

- Andor, József 1985. On the psychological relevance of frames. *Quaderni di Semantica* VI/2:212–221.
- Andor, József 1989. Strategies, tactics and realistic methods of text analysis. Comments on Michel Charolles' "Coherence as a principle in the regulation of discursive production". In Wolfgang Heydrich – Fritz Neubauer – János S. Petőfi – Emil Sözer (szerk.) *Connexity and Coherence, Analysis of Text and Discourse*. Berlin, Boston: De Gruyter. 28–36.

- Andor, József 2004. The master and his performance: An interview with Noam Chomsky. *Intercultural Pragmatics* 1/1:93–111. doi:10.1515/iprg.2004.009.
- Charniak, Eugene 1977. Framed PAINTING: The representation of a common sense knowledge fragment. *Cognitive Science* 1/4:355–394. doi:10.1207/s15516709cog0104_1.
- Dijk, Teun A. van 2008. *Discourse and Context. A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giora, Rachel 2003. *On Our Mind. Salience, Context, and Figurative Language*. New York: Oxford University Press.
- Giora, Rachel – Michael Haugh (szerk.) 2017. *Doing Pragmatics Interculturally, Cognitive, Philosophical, and Sociopragmatic Perspectives*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter.
- Kecskés, István 2017. Cross-cultural and intercultural pragmatics. In Yan Huang (szerk.) *The Oxford Handbook of Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press. 400–415.
- Mey, Jacob L. 2001. *Pragmatics: An introduction*. 2nd edition. Oxford: Blackwell.
- Schank, Roger Carl – Robert P. Abelson 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding. An Inquiry Into Human Knowledge Structures*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schneider, Klaus P. – Anne Barron (szerk.) 2008. *Variational Pragmatics. A Focus on Regional Varieties in Pluricentric Languages*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Schnell, Zsuzsanna – Eszter Varga – Tamás Tényi – Mária Simon – András Hajnal – Róbert Járai – Róbert Herold 2016. Neuropragmatics and irony processing in schizophrenia – Possible neural correlates of the meta-module of pragmatic meaning construction. *Journal of Pragmatics* 92:74–99. doi:10.1016/j.pragma.2015.11.004.
- Sinclair, John 1991. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Vygotsky, Lev Semenovich 1934/2012. *Thought and Language*. Cambridge: The MIT Press.
- Wilensky, Robert 1978. *Understanding Goal-based Stories*. Doktori értekezés. Yale University.